ЕРЕВАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ

И. Г. ГАРИБЯН

ГЛАДЗОР

(Локализация. Раскопки. Эпиграфика)

ИЗДАТЕЛЬСТВО ЕРЕВАНСКОГО УНИВЕРСИТЕТА
ЕРЕВАН—1983

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

Ի. Գ. ՂԱՐԻԲՅԱՆ

ԳԼԱՁՈՐ

(Տեղադրությունը, պեղումները,
վիմագիր արձանագրությունները)

ԵՐԵՎԱՆԻ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ — 1983

ԳՄԴ 63.3 (2Հ)
Ղ 471

Խմբագիր՝ բանաս. գիտ. թեկն., դոց. Ս. Ա. Ավագյան
Գրախոս՝ ՀՍՍՀ ԳԱ ակադեմիկոս Բ. Ն. Առաքելյան

Ղարիբյան, Ի. Գ.

Ղ 471 Գլաձոր. տեղադրությունը, պեղումները, վիմագիր արձանագրությունները.—Եր.: Երևանի համալս. հրատ., 1983. 244 էջ

Վերնախորագր.՝ Երևանի պետ. համալս.

Աշխատանքում ուսումնասիրվում են Գլաձորի՝ Հայաստանի մշակութային խոշորագույն կենտրոններից մեկի պեղումների արդյունքները, ինչպես նաև՝ այնտեղ հայտնաբերված վիմագիր արձանագրությունները: Միջնադարյան ճեղինակների աշխատություններում պահպանված տվյալների, ճնագիտական և վիմագիր նյութերի համեմատական ուսումնասիրությամբ քննարկվում են Գլաձորի համալսարանի հիմնադրման և գործունեության, միջնադարյան Հայաստանի մշակութային կյանքի որոշ առանձնահատկությունների հետ կապված հարցեր:

Նախատեսված է պատմաբանների, ճնագետների, մանկավարժների համար: Կարող է օգտակար լինել ընթերցող լայն շրջաններին:

Ղ 0503000000—31 / 704(02)—83 Уи № 19.5, 82

ԳՄԴ 63.3 (2Հ)
9(C43)1

© Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, 1983

Ա Ր Ա Ջ Ա Բ Ա Ն

12-րդ դարի վերջին քառորդում սելջուկների տիրապետությունը Հայաստանում բավականին թուլացել էր: Դրանից օգտվեցին Սարգիս Մեծի որդիներ Զաքարե և Իվանե Զաքարյանները ու համեմատաբար կարճ ժամանակամիջոցում հայ-վրացական միացյալ բանակներով ազատագրեցին Հայաստանի մեծ մասը, որը ավելի ընդարձակ տարածք էր կազմում, քան 11-րդ դարի սկզբում Բագրատունիների և Սյունյաց թագավորությունները միասին վերցրած: Պատահական չէր, որ ժամանակակիցներն այդ իշխանությունը բնութագրել են «թագաւորութիւն», «աշխարհակալութիւն», «աշխարհակալ տերութիւն», «պետական իշխանութիւն» արտահայտություններով: Զաքարե և Իվանե եղբայրները լինելով Վրաց պետության պաշտոնյաներ, իրենց համեմատաբար անկախ էին զգում ազատագրված հայկական հողերում: Երկու եղբայրներն իրար միջև բաժանեցին ազատագրված Հայաստանի գավառները: Իվանեին բաժին ընկավ Լոռու մի մասը, Այրարատյան ևահանգի արևելյան շրջանները, Սյունիքի մի մասը, Վայոց ձորը, Սոդքը և Գեղարքունիքը (վերջինիս կենտրոնը սկզբում Դվինն էր, իսկ 13-րդ դարի երկրորդ կեսից՝ Բջնին)[1]: Ժամանակաշրջանի քաղաքական իրադրության մասին բազմավաստակ բանասեր Գ. Հովսեփյանը գրում է. «... երկու եղբայրներով (Զաքարե և Իվանե— Ի. Ղ.) երկու ճյուղի բաժանված ավագ կամ ազդեցիկ ներկայացուցչի գերիշխանության տակ՝ առաջ բերին հայ իշ-

[1] Տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն», ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., հ. 3, Երևան, 1971, էջ 541:

խանությունների մի ամբողջական ցանց ստրանված երկրում»[2]:

Իվանե աթաբեկի իշխանության սահմաններում բավականին ազդեցիկ դիրք գրավեց 13-րդ դարի սկզբում Վայոց ձորում և հարևան շրջաններում հաստատված Խաղբակյան ավատական տունը, որը ծագում էր Խաչենից: Մխիթար Այրիվանեցին այդ մասին հաղորդում է. «Վասակ որդի Հաղբակայ եւ երեք որդիքն իւր՝ Պապաքն, Մկդէմն եւ քաջն Պռօշ, եկեալ ի Խաչենոյ, բազում արիութիւնս ցուցին այլասեռս եւ բազում բարիութիւնս առ ազգս քրիստոնէից»[3]: Վասակ Խաղբակյանը նշանավոր զորավար էր և, բնականաբար, մասնակցել է Վայոց ձորի ու հարևան շրջանների, մասնավորապես՝ Դվինի և Բջնիի ազատագրմանը, որի համար ըստ Ստեփանոս Օրբելյանի վկայության, վրաց Գեորգի Լաշա թագավորի և Իվանե Զաքարյանի կողմից նշանակվել է «կողմնակալ ի Վայոց ձոր գաւառիս», իսկ ավելի ուշ՝ նաև սպարապետ[4]: Խաղբակյանների իշխանության կենտրոնը Սրկողունիք ավանն էր (այժմ Վերնաշեն)՝ Բոլորաբերդ ամրոցով հանդերձ[5]: Պատահական չէ, որ Վասակ Խաղբակյանի անունով մեզ է հասել Վայոց ձորում թողնված շինարարական երեք արձանագրություն, որոնցից մեկի մեջ ասված է. «վերստին նորոգեցաւ սուրբ եկեղեցիս յառաջնորդութեամբ հաւր Սարկաւագին, հրամանաւ Աստուածասէր իշխանին Վասակա, որդւոյ Խաղբակա...»[6]: Խոսքը Թանահատի կամ Թանատի հնագույն եկեղեցու վերանորոգմանն է վերաբերում: Իսկ, ինչպես գիտենք, Թանատի վանական համալիրը գտնվում է Սրկողունիք—Վերնաշեն գյուղի տարածքում, 5 կմ նրանից հյուսիս-արևելք:

---

[2] Գ. Հովսեփյան, Խաղբակեանք կամ Պռոշեանք հայոց պատմութեան մեջ, Բ հրատ., Անթիլիաս-Լիբանան, 1969, էջ 7:

[3] Մխիթարայ Այրիվանեցւոյ Պատմութիւն Հայոց, ի լոյս ընծայեաց Մ. Էմին, Մոսկվա, 1860, էջ 65:

[4] Պատմութիւն նահանգին Սիսական, արարեալ Ստեփաննոսի Օրբէլեան արքեպիսկոպոսի Սիւնեաց, Թիֆլիս, 1910, էջ 397:

[5] Գ. Հովսեփյան, նշվ. աշխ., էջ 19:

[6] Տե՛ս աստ, արձ. № 1:

Վասակ Խաղբակյանը մահանում է 1223 թվին, և Իվանե Զաքարյանի, ապա Ավագի մոտ սպարապետության պաշտոնում նրան փոխարինում է Խաղբակյան իշխանական տան կրտսեր որդին՝ Պռոշը, որը գործում է մինչև 1284 թվականը: Պռոշ Խաղբակյանը հայտնի պետական ու ռազմական գործիչ էր ու քաջ զորավար: Եվ պատահական չէ, որ Վասակ Խաղբակյանի հաջորդների իշխանական տունը հետագայում կոչվեց Պռոշի անունով:

Ինչպես հայտնի է, 1236—42 թվականներին մոնղոլները գրավեցին ողջ Հայաստանը: Զաքարյան Ավագը, ըստ պատմիչների վկայության, հնազանդություն հայտնեց մոնղոլներին, որի համար և ետ ստացավ իր բոլոր կալվածքները: Իսկ Պռոշ իշխանը, լինելով Ավագ Զաքարյանի սպարապետը, մոնղոլների առաջնորդությամբ հաճախ կռվում էր նրանց թշնամիների դեմ: Ընդհայած ողջ Հայաստանը հեծում էր մոնղոլների անասելի հարկային լծի և քաղաքական ճնշման տակ, այնուամենայնիվ, Պռոշի կառավարման տարիներին (1228—84 թթ.), համեմատաբար բարվոք վիճակ էր տիրում Վայոց ձորում և այն վայրերում, որոնք մտնում էին նրա ֆեոդալական տիրույթի մեջ: Այդ են վկայում ինչպես Պռոշի և նրա հարազատների թողած վավերագրերը, այնպես էլ ժամանակի պատմիչների ու հիշատակարանների վկայությունները: Ահա թե ինչու 13-րդ դարի 80-ական թվականներին հայ հոգևոր մշակույթի ականավոր գործիչներն իրենց համար հովանավորություն են գտնում Պռոշ մեծ իշխանի տիրույթներում: Ընդման կարգի երևույթների թվին պետք է դասել Գլաձորի հռչակավոր համալսարանի կամ բարձրագույն տիպի դպրոցի հիմնադրումը հենց Պռոշ իշխանի տիրույթում, նրա ճնտողից՝ «դարբասից» ոչ շատ հեռու Թանահատի վանքում, որը, ի դեպ, 1215 թվականին վերանորոգվել էր Վասակ Խաղբակյանի (Պռոշի հոր) ջանքերով և հովանավորությամբ:

Ժամանակակիցները, որոնք վայոց ձոր էին գալիս Հայաստանի տարբեր նահանգներից, մինչև անգամ հեռավոր Կիլիկիայից՝ իրենց ուսումը կատարելագործելու

մեծ գովեստով են խոսում Գլաձորի համալսարանի մասին: Օրինակ՝ Մկրտիչ գրիչը 1298 թվին Գլաձորի դըպրոցը անվանում է «Երկրորդ Աթենք պանծալի», Տիրատուր Կիլիկեցին 1309 թ.՝ «Մեծ դպրատուն», Մխիթար Երզնկացին 1314 թ.՝ «Մայրն իմաստից Գլաձոր», Հակոբ Թագորցին 1318 թ. գրում է. «Համարձակիմ զսա կոչել երկրորդ Աթէնք և մայրաքաղաք ամենայն իմաստից», Կյուրեղ գրիչը 1321 թ. Գլաձորն անվանում է «հռչակաւոր, սուրբ մենաստան համալսարան»:

Գովեստի բազմաթիվ խոսքեր են հղված նաև համալսարանի ուսուցչապետների հասցեին: Այսպես, Ներսես Մշեցին, համալսարանի հիմնադիրը, բնութագըրվում է որպես «Մեծ հռետոր», «Սուրբ այր», «Ամենագով վարդապետ», «Արդիւնակատար վարդապետ» և այլն: Եսայի Նչեցուն, որը հաջորդեց Ներսեսին վերջինիս մահից հետո, Մկրտիչ Թեղենեաց րաբունին անվանում է. «հոգեհանճար, գերիմաստ րաբունապետ և հայր հոգևոր», կամ՝ «քաղցրահանճար փիլիսոփա և րաբունի... տիեզերալոյս րաբունապետ», իսկ Հակոբ Թագորցին՝ «Ներհուն հռետոր, հանուր Հայկազեանց և լուսատու ջահ մանկանց եկեղեցւոյ» և այլն:

Չնայած Գլաձորի բարձր դպրոցի կամ համալսարանի մեծ համբավին, բանասիրության մեջ երկար ժամանակ չլուծված էին մնում համալսարանի տեղադրության, հիմնադրման ու գործունեության հանգամանքները: Հայագիտության համար անորոշ էր, թե Պռոշյանների տիրույթներում պահպանված բազմաթիվ հուշարձաններից որի ավերակներում պետք է որոնել «Երկրորդ Աթենք պանծալի դպրատունը» և նրա ականավոր գործիչների նշխարները:

Մշակութային այդ նշանավոր օջախի տեղադրության հետ կապված հարցերը լուծելու համար Եղեգնաձորի շրջանային կազմակերպությունները 1969 թվականին դիմեցին Երևանի պետական համալսարանի ղեկավարությանը՝ պեղումներ սկսելու այն հնավայրում, որտեղ հնարավոր էր, որ տեղադրված լիներ Գլաձորի համալսարանը:

Այդ նպատակով համալսարանի հնագիտության,

ազգագրության և աղբյուրագիտության ամբիոնը առանձնացրեց մի արշավախումբ, որի առջև խնդիր դրվեց ուսումնասիրելու մատենագրական աղբյուրներում, պատմագիտական ու բանասիրական ուսումնասիրություններում և վիմական արձանագրություններում եղած բոլոր այն տեղեկությունները, որոնք վերաբերվում են Գլաձորի համալսարանին և կարող էին նպաստել որոշելու, թե որտեղ է գործել համալսարանը, ինչպես նաև այդ նպատակով հնագիտական պեղումներ սկսելու առավել հավանական համարվող հնավայրերում:

Արշավախումբը գրավոր աղբյուրներին և ուսումնասիրություններին ծանոթանալուց հետո, 1970 թվականի մայիս-հունիս ամիսներին մի քանի անգամ այցելեց Եղեգնաձորի շրջան, տեղազննությամբ և հետախուզական պեղումների օգնությամբ ծանոթացավ Գլաձորի համալսարանի տեղադրության հնարավոր հնավայրերի հետ:

Ի վերջո որոշվեց պեղումներ սկսել Եղեգնաձորի շրջանի Վերնաշեն գյուղից 5—6 կմ հյուսիս-արևելք գտնվող Թանահատի վանական համալիրի տարածքում, առավել հավանական համարելով Գլաձորի համալսարանի տեղադրությունը հենց այդ հնավայրում:

Պեղումների ընթացքում բացվեցին ավերված բազիլիկ եկեղեցու (5—7-րդ դդ.) և 18-րդ դ. կառուցված աշխատասենյակ-խցերի հիմնապատեր, գավիթներ, սեղանատուն, տնտեսական նշանակություն ունեցող շենքեր, թոնիրներ, խմոր շաղախելու քարե մեծ տաշտեր, սանդեր և նյութական մշակույթի այլևայլ մնացորդներ:

Այդ ընթացքում ի հայտ եկան 50-ից ավելի նախկինում անհայտ տապանաքարեր ու խաչարձաններ, որոնց մի մասի վրա կան թվագրված արձանագրություններ: Դրանց թվում են, մեր համոզմամբ, Գլաձորի համալսարանի աչքի ընկնող գործիչ-ուսուցչապետներից մի քանիսի՝ Դավիթ Սասնեցու, Գրիգորի, Ստեփանոսի, Սարգսի և ուրիշների տապանաքարերը՝ համապատասխան արձանագրություններով:

Պեղումների ընթացքում գտնվեցին շուրջ 50 վիմական արձանագրություններ (ամբողջական կամ թերի),

որոնցից մոտ մեկ տասնյակը լրացնում ու ամբողջացնում է նախորդ ուսումնասիրողների կողմից մինչ այդ հրատարակած Թանահատի վանքի արձանագրությունների բովանդակությունը կամ ճշգրտում դրանք: Մյուսները նոր վիմագրեր են, որոնք լույս են սփռում Թանահատ—Գլաձորի վանական համալիրի տնտեսական և մշակութային գործունեության ուսումնասիրության վրա:

Ներկա աշխատության մեջ չենք անդրադառնալու Գլաձորի համալսարանի հիմնադրման, նրա գործունեության, դասավանդվող առարկաների, դասագրքերի, այնտեղ արտագրված ձեռագիր աշխատությունների ու մանրանկարչական դպրոցի, հայ գիտական մտքի ասպարեզում այդ համալսարանի ունեցած դերի և նշանակության հարցերին, հաշվի առնելով, որ հրատարակվել և հրատարակվում են մի շարք աշխատություններ՝ նվիրված այդ խնդիրներին:

Սույն աշխատությունը հիմնականում կրում է հնագիտական-վիմագրագիտական հետազոտության բնույթ: Այն բաժանված է երկու մասի: Առաջին մասում քննարկվում են Գլաձորի համալսարանի տեղադրության հարցի վերաբերյալ ուսումնասիրողների կողմից արտահայտված բոլոր տեսակետները, տեղում կատարված հնագիտական պեղումների արդյունքները և հայտնաբերված հնագիտական առարկաները, ինչպես նաև պատմական, վիմագրական, ճարտարապետական և այլ տեղեկությունների ու նորահայտ նյութերի վերլուծությամբ փորձ է արվում հիմնավորելու, որ համալսարանը տեղադրված է եղել Թանահատի վանքում: Աշխատության երկրորդ մասը նվիրված է Թանահատ—Գլաձորում ինչպես նախորդ ուսումնասիրողների, այնպես և մեր կողմից հայտնաբերված վիմական արձանագրությունների վերծանություններին համապատասխան մեկնաբանություններով: Բնագրերի վերծանություններն ավելի հավաստի և ստուգելի դարձնելու նպատակով ներկայացված են դրանց գրչանկարները և լուսանկարները:

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

ԳԼԱՁՈՐԻ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ՏԵՂԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՊԵՂՈՒՄՆԵՐԸ

Միջնադարյան Հայաստանի հռչակավոր հոգևոր-կրթական օջախներից մեկի՝ Գլաձորի համալսարանի կամ բարձրագույն տիպի դպրոցի տեղադրության հարցով հարևանցիորեն զբաղվել են Ղ. Ալիշանը և Ե. Լալայանը: Ելնելով իրենց ձեռքի տակ եղած կցկտուր տեղեկություններից և նպատակ չունենալով խորամուխ լինելու հարցի քննության մեջ, նրանք հանգում են իրար հակասող եզրակացությունների: Մասնավորապես Ալիշանը այս հարցի առթիվ գրում է. «... ի հարաւոյ Պեշքէնտ քերդի և ի հիւսիսոյ Պիւպիւլօլան գեղջ մղոնաւ չափ հեռի յերկոցուն. եւս յանձուկ միջոցի երկուց վտակաց գետակին՝ նշանակի ամայի գեօղատեղի Քէօլլասար կամ Քուլիւպինա անուն, որ թուի նշանակել զԳայլեձոր կամ Գայլիձոր կամ Գայլաձոր մեծահռչակ մենաստանի ԺԳ—Դ դարս, յաճախ եւս գրեալ Գլաձոր»[1]: Ինչպես տեսնում ենք Ալիշանի կարծիքը նախնական, ենթադրական բնույթ է կրում:

Իսկ Երվանդ Լալայանը մի դեպքում գրում է. «Ս. խաչ վանքի արևմտյան կողմը, մոտ 2 վերստ հեռու, Մալիշկայի գետակի երկրորդ վտակի ձախ ափին գտնվում է **Ղարավանք** (Սև վանք) գյուղը, որ յուր անունն ստացել է մոտի տափարակ բլրակի վրա սև քարերով շինված վանքից: Այս, թուրքերից **Ղարա-վանք** կոչված մենաստանը, ԺԳ դարում շինված **Թանահատի** վանքն է, ուր ամփոփված է 735 թ. Մոզում նահատակված Ստեփանոս եպիսկոպոսի մարմինը»[2]: Մի քանի էջ հետո Լալայանը ավելի որոշակի գրում է. «Օրթաքենտից դեպի հյուսիս-արևելք՝ ձորակի մեջ գտնվում է ԺԳ—ԺԴ դարերում մեծահռչակ **Գլաձոր** կամ **Գայլաձոր** մենաստանը, որ այժմ **Ղարա-վանք** է կոչվում»[3]:

[1] Ղ. Ալիշան, Սիսական, Վենետիկ, 1893, էջ 130:

[2] Ե. Լալայան, Շարուր-Դարալագեազ գավառ, Ա մասն, Վայոց-Ձոր, տե՛ս «Ազգագրական հանդես», գիրք 12, 1904, Թիֆլիս, 1905, էջ 267:

[3] Նույն տեղում, էջ 271:

Ինչպես նկատելի է, թե Ե. Լալայանը և թե Ղ. Ալիշանը աղբյուրների համընդհանուր քննություն չեն կատարում:

Մեկ այլ հայագետ՝ Գարեգին Հովսեփյանը, հանգամանորեն քննարկելով Գլաձորի բարձրագույն դպրոցի հետ կապված բազմաթիվ հարցեր, ըստ էության չի անդրադառնում նրա տեղադրման հարցին, միայն մի առիթով գրում է. «Վայոց ձորում Պռոշյանց գլխավոր կենտրոնը Սրկղունյաց լեռներից բխած վտակի հովիտն էր, Սրկղունք ավանով և Բոլորաբերդով, որի արևելյան կողմը գտնվում էր նշանավոր Աղբերից վանքը կամ Գայլեձորը...»[4]: Այս բոլորը առանց հատուկ մատենագիտական քննության շարադրելուց հետո մեկ այլ դեպքում իբրև ընդհանուր եզրակացություն ավելացնում է. «Այս վանքի (Գլաձորի— **Ի. Ղ.**) պատմությունը տարօրինակ սկիզբ և վախճան ունի: Անհայտությունից հանկարծ երևան է գալիս ԺԳ դարի 80-ական թվականի սկզբում իբրև Արևելյան Հայաստանի մտավոր կենտրոն, և հանկարծ չքանում անհայտության մեջ ԺԴ դարի կեսին: Անորոշ է նույնիսկ տեղը. այն ավերակները, **որոնք Գլաձորի մնացորդները պիտի լինեին, չնչին են, նյութի հետ կապ չունեցող և ոչինչ չլուսաբանող երկու արձանագրության բեկորներով** (ընդգծումը մերն է— **Ի. Ղ.**): Եկեղեցին շինված է հասարակ քարով, շրջապատում էլ չկան ընդարձակ ավերակներ, ինչպես ենթադրել կարելի էր վանքի մեծ հռչակից»[5]:

Գլաձորի համալսարանի տեղադրության հարցի քննությունը այս վիճակում մնաց մինչև 1956 թ., երբ «Էջմիածին» հանդեսում հոդվածով հանդես եկավ արվեստաբան Ա. Ավետիսյանը[6]: Հեղինակը առաջ անցնելով իր նախորդներից, ավելի խորամուխ եղավ հարցի քննության մեջ և առաջնորդվելով աղբյուրների ընձեռած կցկտուր տեղեկություններով, փորձեց հիմնավորել Ե. Լալայանի տեսակետը, թույլ տալով նաև որոշ անճշտություններ[7]:

[4] Գ. Հովսեփյան, Խաղբակեանք կամ Պռոշեանք հայոց պատմութեան մէջ, Բ, Անթիլիաս-Լիբանան, 1969, էջ 19:

[5] Նույն տեղում, էջ 251:

[6] **Ա. Ավետիսյան**, Գլաձորի համալսարանը, «Էջմիածին», 1956, №№ 4—5, էջ 82—92, նույն հեղինակի՝ Հայկական մանրանկարչության Գլաձորի դպրոցը, Երևան, 1971, էջ 9—19:

[7] **Ա. Ավետիսյան**, Գլաձորի համալսարանի տեղադրության մասին, Պատմա-բանասիրական հանդես, 1967, № 1, էջ 157—160: Հեղինակը գրում է. «Այժմ նրա տեղում (7—8-րդ դդ. վանքի—Ի. Ղ.) միայն հետքեր ու մնացորդներ կան մի եկեղեցու, որն իբր կառուցվել է 1273 թ. Պռոշ իշխանի և նրա որդիների կողմից, որպես մեհյատուն սբ. Ստեփանոսի և իրենց սեփականատիրական Պռոշ

Ա. Ավետիսյանի այդ անճշտությունները նշանակետ դարձրեց մեկ այլ հետազոտող, որը սկսել էր զբաղվել Գլաձորի գրչության դպրոցի ուսումնասիրությամբ[8] և ԳԱ Տեղեկագրի 1965 թ. № 10-ում հրապարակած իր «Պատմական աղբյուրներում Գլաձորի հիշատակության հարցի շուրջը» հոդվածում Ավետիսյանի տեսակետը համարեց «հնագիտական», «հնապատմական» և ցուցում տվեց՝ «բանասիրական հետախուզումներում բավական չէ միայն մտահայեցողությամբ առաջնորդվելը. դա շատ սայթաքուն ուղի է»[9]: Բայց Խաչերյանը որևէ նոր բան չավելացրեց եղած փաստերի վրա և շատ երկչոտ մի տեսակետ առաջ քաշեց Գլաձորի համալսարանի տեղադրության վերաբերյալ. «Ի դեպ այս ամառ (1965 թ.) մենք նույնպես եղանք Եղեգնաձորի Գլաձոր գյուղում, Թանահատի վանքում և Գլաձորի համալսարանի ենթադրված տեղանքում: Ջրույց ունեցանք Գլաձոր գյուղի ամենահասակավոր ծերունիների

իշխանի հիշատակը հավերժացնելու համար, իսկ եկեղեցում կցված մատուռը (հյուսիսային կողմից) թվագրված է 1279 թ. (այստեղ վկայակոչում է Գ. Հովսեփյանին, սակայն ասվածը իրականությանը չի համապատասխանում— Ի. Ղ.): Եղել է նաև մի ուրիշ կառուցվածք հարավային կողմից, որից մնացել են միայն աննշան հետքեր: Մեր կարծիքով, եկեղեցին կառուցված է եղել ավելի վաղ՝ 1256—1260»: Սույն նախադասության համապատասխան ծանոթագրության մեջ Ա. Ավետիսյանը շարունակում է. «Ի միջի այլոց եկեղեցու թվագրման հարցը կարող է մանրազնին ստուգման, որովհետև եղած տեղեկությունները բացահայտ հակասական են: Եթե վանքը կառուցված լիներ 1273 թ., ինչով բացատրել ապա նրա պատերին գտնվող վաղ շրջանի արձանագրությունները, որոնք գալիս են 1251 թ. դեռևս: Այդ արձանագրություններն էլ, մեր կարծիքով, իրենց բնույթով հաստատում են, որ նրանք ոչ մի կերպ չեն կարող գրված լինել հետագա շրջանում: Այդ պատճառով էլ մենք ճիշտ չենք համարում մի շարք հեղինակների պնդումները այն մասին, թե սբ. Ստեփանոսի եկեղեցին կառուցված է եղել 1273 թ.» (Նույն տեղում, էջ 160):

Հեղինակը իզուր է մեղադրում նախորդ ուսումնասիրողներին: Իրականում Ավետիսյանը ինքն է սխալվում, որովհետև սբ. Ստեփանոսի անունը կրող եկեղեցին իրոք կառուցված է 1273 թ. (տե՛ս աստ, արձ. № 6), իսկ նրա պատերին էլ չկան 1251 թ. կամ ընդհանրապես 1273 թ. առաջ փորագրված թվակիր արձանագրություններ: Բոլորովին այլ հարց է, որ հուշարձանի տարածքում և հատկապես նրանից հարավ գտնվող բլրակի վրայի գերեզմանատանը իրոք կան 1215, 1218 և այլ թվականների արձանագրություններ, որոնք միայն վկայում են 1273 թվականից առաջ տվյալ տարածքում գոյություն ունեցած բնակավայրի վերաբերյալ: Այդ մասին է հիշատակում նաև Ստեփանոս Օրբելյանը: Հետևաբար այստեղ որևէ հակասություն գոյություն չունի:

[8] **Լ. Խաչերյան**, Պատմական աղբյուրներում Գլաձորի հիշատակության հարցի շուրջը, տե՛ս ԳԱ Տեղեկագիր, 1965, № 10, էջ 87—98:

[9] Նույն տեղում, էջ 96:

հետ, վերջիններս այն կարծիքն արտահայտեցին, որ Գլաձորի համալսարանի տեղանքը պետք է լինի այն վայրում, որտեղ այժմ կառուցված է Գլաձոր գյուղի դպրոցը, հենց Գլաձոր գյուղի սկզբում՝ Եղեգնաձորի կողմից: Այսպես, 86 տարեկան Դավիթ Դավթյանը, որն ամենահասակավորն է Գլաձոր գյուղում, ասում էր, որ ինքը ավանդաբար պապերից լսել է, թե Գլաձորի համալսարանը գտնվել է հենց Օրթաքեղդում, որտեղ այժմ կանգնեցված է Գլաձորի դպրոցը և հետագա ժամանակներում թուրքերը քարուքանդ են արել այն: Նույնն էին հավաստում նաև մյուս ծերունիները»[10]:

Նկատենք, որ Գլաձոր գյուղի ժամանակակից բնակիչների նույնիսկ ամենահեռավոր նախնիները խոյեցի և սալմաստեցի են, որոնք այստեղ (Օրթաքեղդ—Գլաձոր— Ի. Ղ.) են եկել 1828 թ. Թուրքմենչայի պայմանագրի հետևանքով ու բնակություն հաստատել վաղուց արդեն լքված տեղում և, բնականաբար, նրանք չէին կարող հիշողություններ պահպանել Գլաձորի համալսարանի տեղադրության վայրի մասին:

Այնուհետև, 1967 թ. բազմավաստակ վիմագրագետ-պատմաբան Սեդրակ Բարխուդարյանը[11] հրատարակեց իր «Դիվան հայ վիմագրության» արժեքավոր ժողովածուն, որտեղ պահանջի թելադրանքով այլ հարցերի թվում անդրադարձավ նաև Գլաձորի տեղադրության խնդրին: Գլաձոր—Թանահատ նույնացման վարկածի դեմ նա առաջ քաշեց հետևյալ նկատառումները.

1. Գլաձորի վանքն ունեցել է մի երկրորդ անուն. դա Աղբերց վանքն է:

2. Գլաձորում գրված բազմաթիվ ձեռագրերի հիշատակարանների մեջ այդ վանքը հիշվում է առավելապես **Գլաձոր** կամ **Գայլիձոր** անուններով:

3. Թանահատի վանքի պատերին փորագրված արձանագրությունների և ձեռագիր հիշատակարանների մեջ այս վանքը միայն իր Թանահատ կամ Թանատ անունով է հիշատակված:

4. Թանահատի վանքի գերեզմանատան բազմաթիվ արձանագրությունների և տապանագրերի մեջ չի վկայված Գլաձորի դպրոցի նշանավոր գործիչներից որևէ մեկի անունը:

[10] Նույն տեղում, էջ 95:

[11] Տե՛ս «Դիվան հայ վիմագրության», պրակ 3, կազմեց Ս. Բարխուդարյանը, Երևան, 1967, էջ 72: Այնուհետև՝ Դիվան 3:

Գլաձորի համալսարանի տեղադրության հարցով զբաղվել է նաև պատմաբան, պրոֆ. Ա. Աբրահամյանը: Ելնելով ձեռքի տակ եղած գրավոր աղբյուրների ընձեռած հնարավորություններից, հատկապես հիմք ընդունելով Թանահատում սբ. Ստեփանոս և սբ. Նշան հուշարձանների գոյությունը, որոնք համընկնում էին նաև Գլաձորի համալսարանի գրիչների հիշատակարաններում վկայված եկեղեցիների հետ, նա համերաշխ է Ե. Լալայանի, Ա. Ավետիսյանի կարծիքներին, այսինքն հիմնավորում է Թանահատ—Գլաձոր նույնության վարկածը:

Հարցի ուսումնասիրման պատմությունը այս վիճակում էր, երբ Երևանի պետական համալսարանի հնագիտության և աղբյուրագիտության ամբիոնի հնագիտական արշավախումբը տողերիս հեղինակի գլխավորությամբ 1969 թվին ձեռնամուխ եղավ այդ գործին[12]:

Արշավախումբը պեղումներ սկսելուց առաջ մանրամասն ուսումնասիրեց պատմական սկզբնաղբյուրներում պահպանված կրկնակի տեղեկությունները[13], ծանոթացավ ուսումնասիրողների փաստարկներին, ապա նաև հնավայրերին:

Մատենագրական աղբյուրների ուսումնասիրությունից պարզվեց հետևյալը.

1. Գլաձորի համալսարանը 1282—91 թվականների ընթացքում երկու անգամ հիշատակվում է **Աղբերց վանք** անունով,

2. 1291—1302 թթ. ընթացքում՝ **Աղբերց վանք** և **«մականուն** Գլաձոր»,

3. 1302-ից հետո՝ միայն **Գլաձոր** կամ **Գայլաձոր:**

4. **Գլաձորը** հիշատակվում է սբ. Ստեփանոսի վանքին կից, որ թաղվել է 735 թ. սպանված Սյունյաց Ստեփանոս եպիսկոպոսը:

[12] Հնագիտական արշավախմբին տարբեր ժամանակներ մասնակցել են ճարտարապետ Սարգիս Մաթևոսյանը, հնագիտության և ազգագրության ամբիոնի կաբինետի վարիչ Հրաչյա Ասմարյանը, պատմության ֆակուլտետի հնագիտության բաժնի նախկին ուսանողներ Վ. Վարդանյանը, Վ. Թաթիկյանը, Գ. Սարգսյանը, Հ. Մարգարյանը, ՀՍՍՀ ԳԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի աշխատակիցներ Ս. Խաչատրյանը, Հ. Պետրոսյանը, Հ. Մելքոնյանը, լուսանկարիչ Ռ. Հակոբյանը և ուրիշներ:

[13] Հեղինակը խորապես շնորհակալ է Մատենադարանի նախկին տնօրեն, հանգուցյալ ակադ. Լ. Խաչիկյանից և աշխատակից Ա. Մաթևոսյանից, որոնք իրենց ձեռքի տակ եղած ձեռագիր հիշատակարանները տրամադրեցին մեզ՝ ծանոթանալու Գլաձորի մասին եղած և դեռևս չհրատարակված նյութերին:

5. Վանական կենտրոնի գլխավոր եկեղեցիները կոչվել են սբ. Ստեփանոս և սբ. Նշան:

6. Ըստ Գլաձորի սաների հիշատակարանների Գլաձորի դպրոցը և վանքը ոչ թե ձորի մեջ էր, այլ՝ «բարձրադիտակ մենաստան Գլաձոր, որ յանհմուտս եւ գնչու արանց Գայլաձոր ասի»:

7. Ստեփանոս Օրբելյան պատմիչը, որը սովորել է Գլաձորի դպրոցում, իր «Պատմութիւն նահանգին Սիսական» է գրում չի հիշում ոչ նրա ստույգ անունը և ոչ էլ տեղը:

8. Գլաձորի վանքը և համալսարանը տեղավորված է եղել Պողոշյան ֆեոդալական տան տիրույթներում և նրա ծ խաների հիմնական մասը հոգացել են Պողոշյանները:

9. Եվ, վերջապես, ինչպես Գ. Հովսեփյանն է ասում, 1280-ական թվականներից վանքը հանկարծակի հառնում է որ մեծ համբավով, և նույնպիսի հանկարծակիությամբ էլ 1340-ական թվականներից անհիշելի դառնում:

Վայոց ձորում արշավախմբի կողմից նախ հետազոտման ենթարկվեց Ղ. Ալիշանի և Գ. Հովսեփյանի նշած այրը: Պարզվեց, որ այնտեղ պահպանված ավերակները որևէ առնչություն չեն կարող ունենալ Գլաձորի համալսարանի հետ: Ծեղում պահպանված չնչին ավերակները հասարակ քարից են, անշաղախ շարված և ըստ ճարտարապետ Ս. Մաթևոսյանի, իրենցից ներկայացնում են քրիստոնեական վաղ շրջանի (3—4-րդ դդ.)կառույցներ: Շրջապատում չկա ոչ մի ուրիշ հուշարձանի հետք, նույնիսկ դրա համար տեղ չկա: Բացակայում են անգամ 13—14-րդ դարերին այնքան բնորոշ խաչքարերը: Միևնույն հնարավոր չէր, որ այնպիսի մի հուշարձանից, ինչպիսին Գլաձորի համալսարանն էր, շատ թե քիչ աչքի ընկնող որևէ խաչարձան կամ ձևավոր բեկոր չպահպանվեր: Իսկ արձանագրությունները ընդհանրապես բացակայում են, թեև Գարեգին Հովսեփյանը ժամանակին տեսել է երկու արձանագրված քարի բեկորներ, որոնք մենք տեղում չգտանք: Ամբողջ հնավայրում նույնիսկ մեկ հատ մշակված քարի չհանդիպեցինք: Զբավարարվելով վերգետնյա ուսումնասիրությամբ, արշավախումբը սկսեց հետախուզական պեղումներ կատարել հնավայրում: Այդ փորձը ևս ավարտվեց անարդյունք: Ս. Բարխուդարյանի և Լ. Խաչերյանի մատնանշած վայրերից նույնպես որևէ օգտակար նյութ չհայտնաբերվեց: Վերնաշենում, որը տվյալ ժամանակաշրջանում Պողոշյանների իշխանական նստոցն էր, եղել են

սբ. Հակոբ և սբ. Գևորգ անուններով եկեղեցիներ[14], միևնույն Գլաձորի վանք-համալսարանի եկեղեցիները սբ. Ստեփանոս և սբ. Նշան անուններն են ունեցել: Համալսարանը այժմյան Գլաձոր (Օրթաքենդ) գյուղի տարածքում նույնպես չէր կարող լինել, որովհետև այստեղ պահպանված 1311 թ. մի վիմագիր արձանագրության համաձայն, այդ տեղանքը պատկանել է ոչ թե Պողոշյաններին, այլ Օրբելյանների տոհմի Լիպարիտյան ճյուղի Զեսար իշխանի շառավիղներին: Այդ մասին մենք իմանում ենք ժամանակակից Գլաձոր գյուղի տարածքում 1311 թ. կանգնեցված խաչքարի հիշատակագրից, որտեղ ասված է.

«ՉԿ: (=1311) ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆ ՊԱՐՈՆ ՉԵՍԱՐԻՆ, ԿԱՄԱՒՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ ԱՄԵՆԱԿԱԼԻՆ ԵՍ՝ ՎԱՐԴԱՇԱՀ ԿԱՆԳՆԵՑԻ ՋԽԱՉՍ ՅԻՇԱՏԱԿ ԻՆՁ ԵԻ ԾՆՈՂԱՑ ԻՄՈՑ: ՈՎ ԿԱՐԴԷՔ, ԱՍՏՈՒԱԾ ՈՂՈՐՄԻ ԱՍԷՔ»[15]:

Հանրահայտ է, որ Գլաձորի համալսարանը գտնվում էր ոչ թե Օրբելյանների կամ նրանց վասալների, այլ Պողոշյանների տիրույթում: Սրան ավելացնենք նաև, որ նման տիպի միջնադարյան մշակութային օջախները հիմնականում հիմնադրվում էին վանքերին կից, իսկ վանքերը, որպես կանոն, հիմնվում էին գյուղերից և քաղաքներից կտրված, բնակությունից հեռու վայրերում:

Հաշվի առնելով վերը շարադրված նկատառումները, արշավախումբը իր որոնումները սկսեց հենց **Թանահատի կամ Թանահատի վանական համալիրի** մերձակայքում, հիմք ընդունելով նաև հետևյալը.

1. Տեղում այժմ կիսականգուն վիճակում պահպանվել են սբ. Ստեփանոս և սբ. Նշան եկեղեցիները:

2. Թանահատում է թաղված Ստեփանոս Սյունեցի եպիսկոպոսը, իսկ ըստ աղբյուրների Գլաձորի եկեղեցին նույնպես նվիրված էր սբ. Ստեփանոսի հիշատակին:

3. Վանքը կառուցված է մի ընդարձակ լեռնալանջի բարձունքի վրա և ինչպես աղբյուրներն են վկայում՝ «բարձրադիտակ» է:

4. Վանքի շրջակայքում բացի եկեղեցիներից նկատելի էին բազմաթիվ խաչքարեր, գերեզմանաքարեր, մահարձաններ, ճար-

[14] Այդ մասին տե՛ս Գ. Հովսեփյանի և Ղ. Ալիշանի՛ մեր կողմից արդեն հիշատակված համապատասխան աշխատությունները:

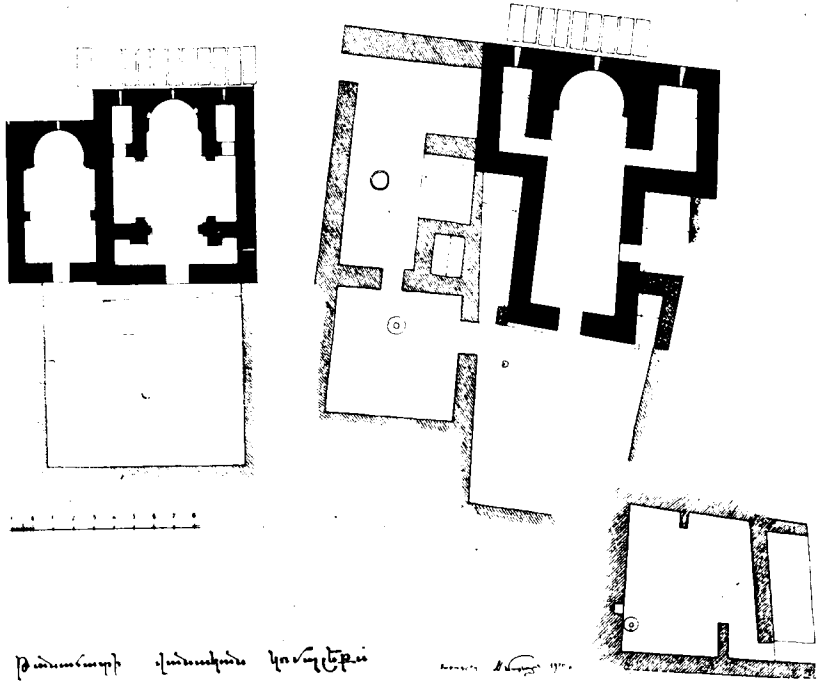
[15] Դիվան 3, էջ 102 (մեր ուղղումներով):

տարապետական հուշարձանների սրբատաշ մանրամասներ, հին շինությունների ինչպես ամբողջական, այնպես և ավերված ու կիսավեր մնացորդներ:

5. Թանատի վանքի շինվածքներից Ս. Բարխուդարյանը հավաքել և հրատարակել է 62 վիմական արձանագրություն, որոնք փորագրված են եկեղեցիների պատերին, գերեզմանաքարերի վրա, խաչքարերի ճակատին, շինարարական մանրամասների վրա և այլուր: Մեր պեղումներով հայտնաբերեցինք ևս շուրջ 50 արձանագրություններ:

Ձեռնարկելով Թանահատի վանքի մերձակայքի պեղումները, մենք նկատի ունեցանք մի հանգամանք ևս. Գլաձորի համալսարանին վերաբերող նյութեր չգտնելու դեպքում էլ պեղումները կնպաստեն հարցի լուծմանը, քանի որ կասկածի ենթակա վայրերի քանակը կպակասի մեկով:

Թանահատի վանքի մասին ամենահին տեղեկությունը հաղորդում է Մովսես Կաղանկատվացու «Պատմություն Աղվանից աշխար-

Նկ. 1. Թանահատ-Գլաձորի հուշարձանախմբի հատակագիծը ըստ ճարտարապետ Ս. Մաթևոսյանի:

հի» երկի շարունակողը՝ Մովսես Դասխուրանցին: Նկարագրելով 8-րդ դարում Ստեփանոս Սյունեցու վերադարձը Հռոմից ու ձեռնադրվելը որպես Սյունիքի եպիսկոպոս, պատմիչը գրում է. «Եւ զմի ամ կալեալ զեպիսկոպոսութիւնն՝ սպանեալ լինի ի Մռզն գաւառի:

Ասեն, թէ ի պիղծ կանաց եղև մահ նորա. զորոյ մարմինն առեալ բերին յԱրկազեան սեռեակն և անտի փոխեցին ի Թանատաց վանս ի հանգիստ»[16]: Սակայն այս դեպքերի կապակցությամբ պատմիչը որոշակի թվական չի նշում:

Նույն դեպքի առավել մանրամասն նկարագրությանը հանդիպում ենք Ստեփանոս Օրբելյանի՝ «Պատմություն նահանգին Սիսական» աշխատության մեջ: Պատմիչը, նկարագրելով Ստեփանոս Սյունեցու սպանությունը Մոզ ավանում, առավել մանրամասն, քան այդ արել էր Մովսես Դասխուրանցին, ավելացնում է, որ եպիսկոպոսի դիակը նախ տեղափոխեցին Արկազի սբ. Խաչի վանքը, իսկ այնուհետև՝ «... և բազում աւուրս ցայգապաշտօն կատարեալ՝ փոխեն զնշխարս սրբոյն ի միաբանակեաց վանսն Թանահատի վանից, որք էին մշտապաշտօնք, հեռացեալք յամենայն փափուկ կերակրոց. վասն որոյ և Թանահատք կոչեցան: Եւ շինեալ ի վերայ փոքրիկ մատուռ մի. զոր յետոյ յ728 (728+551=1279) թուականին շինեցին բնակիչք տեղւոյն եկեղեցի գմբէթայարկ գեղեցիկ յօրինուածովք. և եդին զտապան սրբոյն ի հիմն նորա:

Եւ էր կատարումն սրբոյն Ստեփանոսի ի թուականութեանն Հայոց 184, ի հրոտից ի 15 և յուլիսի 21,...»[17]:

Այսքան մանրամասնություններ հաղորդելու համար Օրբելյանը պետք է որ հավաստի աղբյուր ունենար իր ձեռքի տակ:

Բացի այդ, ինչպես երևում է մեջբերված հատվածից, Թանահատի վանքը գոյություն ուներ մինչև 735 թվականը և այնտեղ միաբանություն կար: Նրա անդամները ապրում էին խստակյաց կյանքով, որի համար վանքը ստացել էր **Թանահատից վանք** (թա-

[16] Մովսէս Կաղանկատուացի, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, քննական բնագիր, Գիրք Գ, գլ. ԺԸ: (Արկազի սբ. Խաչ վանքը գտնվում է Մոզի և Թանահատի վանքի միջև, ավելի մոտիկ վերջինիս):

[17] Պատմութիւն նահանգին Սիսական, արարեալ Ստեփանոսի Օրբելեան արքեպիսկոպոսի Սյունեաց, Թիֆլիս, 1910, էջ 143: Համարյա նույն դեպքի նկարագրությունը մենք գտնում ենք Մխիթար Այրիվանեցու աշխատության մեջ, որը առաջին անգամ հրատարակել է Գ. **Հովսեփյանը**, տե՛ս, **Մխիթար Այրիվանեցի**, Նորագիւտ արձանագրութիւն եւ երկեր, Երուսաղէմ, 1931, էջ 17—23:

ցից կտրված, անգամ թանից զուրկ) անունը: Պարզ է դառնում նաև, որ 735 թվին Թանահատի միաբանները Ստեփանոս Սյունեցու գերեզմանի վրա կառուցում են սկզբում փոքր մատուռ, իսկ 1279 թվականին՝ գմբեթահարկ, գեղեցիկ հորինվածքով եկեղեցի:

Բայց տեղում պահպանված շինարարական արձանագրության համաձայն կանգուն շինությունը՝ սբ. Ստեփանոս եկեղեցին, կառուցված է 1273 թվականին (տե՛ս աստ, արձ. № 6): Ուսումնասիրողները միանգամայն ճիշտ նկատել են, որ այստեղ հակասություն չկա, քանի որ 1273-ը վանքի կառուցման, իսկ 1279-ը նրա ավարտից հետո, եկեղեցին օծելու տարեթիվն է, որին ներկա են եղել շինության հովանավորող իշխան Պռոշն ու իր զավակները:

Եկեղեցին արտաքուստ քառանկյունի, ներքուստ խաչաձև կառույց է, որն ունի երկարավուն երկուական փոքրիկ ավանդատներ արևելքից և արևմուտքից: Բացի այդ, արևելյան կողմում, երկրորդ հարկում, այն ունի երկու լրացուցիչ ավանդատուն, որոնց մուտքերը բացվում են բեմի վրա հարավային և հյուսիսային կողմերից: Ինչպես կարելի է նկատել արձանագրություններից, եկեղեցին կոչվում է «յարկ սրբոյն Ստեփանոսի», «սուրբ Ստեփանոսի գերեզման», «սուրբ Ստեփանոս», «Թանատի վանք» և այլն:

Նկ. 2. Սբ. Ստեփանոս եկեղեցուն հյուսիս-արևմուտքից հարող տարածությունը մինչև պեղումները:

Սբ. Ստեփանոս եկեղեցու հյուսիսային կողմում կառուցված է **մեկ այլ** կամարակապ ծածկով շինություն, որը ծառայել է իբրև մատուռ-դամբարան: Պահպանվել են մուտքը և արևմտյան ու հյուսիսային պատերը: Արձանագրություններում այն կոչվում է սբ. Նշան: Ենթադրում ենք, որ պետք է կառուցված լինի սբ. Ստեփանոս եկեղեցուց հետո: Այն հանգամանքը, որ սբ. Նշան մատուռ-դամբարանը կառուցված է եղել սուրբ Ստեփանոս կենտրոնական եկեղեցուց որոշ ժամանակ անց, պարզ երևում է տեղազննությունից: Սբ. Նշանի հարավային պատը կցակառուցել են սբ. Ստեփանոսի հյուսիսային պատին այնպես, որ ծածկվել են ինչպես սբ. Ստեփանոս եկեղեցու հյուսիսային պատի զարդաքանդակները, այնպես և լուսամուտը: Նույնիսկ ճարտարապետը նորակառույց մատուռի հարավային պատի քարերը տեղ-տեղ հատուկ մշակման է ենթարկել, որպեսզի չխաթարի կամ ավելի ճիշտ՝ չավերի սբ. Ստեփանոսի հյուսիսային պատի նախօրոք կառուցված ձևավոր մասերը: Հետաքրքիր է նաև այն հանգամանքը, որ սբ. Ստեփանոսի հյուսիսային պատի այս հատվածում որևէ արձանագրության հետք անգամ չկա: Իսկ նույն պատի հյուսիս-արևելյան անկյունում փորագրված է մի արձանագրություն ճիշտ այնտեղ, որը չի խանգարել սբ. Ստեփանոսի հետ սբ. Նշան մատուռի կցակառուցմանը: Արդ, ո՞ր ժամանակին պետք է վերագրել սբ. Նշանի կառուցումը: Մեր կարծիքով՝ 1280—1302 թթ. միջև[18], որովհետև 1302 թվին արդեն գրիչները հիշատակում են սբ. Նշանի գոյությունը Թանահատ—Թանահատ հուշարձանախմբում:

Հիշյալ կառուցումներից բացի տեղում որևէ սրբատաշ շենքի հետքեր չէին երևում: Գերեզմանատան թվակիր ամենահին արձանագրությունները վերաբերվում են 1215, 1218, 1246, 1252 թվականներին[19]:

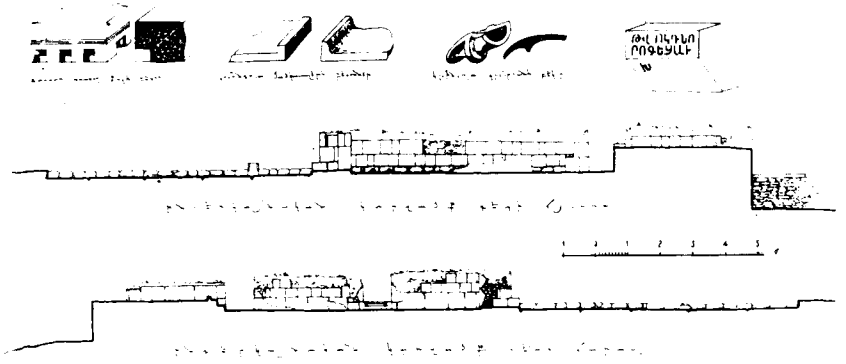
Առաջին հերթին սկսեցինք պեղել սբ. Ստեփանոս եկեղեցու հարավային կողմում տարածված ընդարձակ հարթությունը, որ-

[18] Այս կառույցի մասին Ա. Ավետիսյանը գրում է. «...Իսկ եկեղեցուն (սբ. Ստեփանոս—Ի. Ղ.) կցված գանգակատունը (հյուսիսային կողմից) թվագրված է 1279 թ.» («Էջմիածին», 1956, № № 4—5, էջ 87): Մեզ անհայտ է հեղինակի այս տեղեկությունների աղբյուրը, սակայն դրանք իրականությանը չեն համապատասխանում:

[19] Դիվան 3, էջ 88—92:

Նկ. 3. Թանահատի վանքի ճարտարապետական մնացորդներ

Նկ. 4. Բազիլիկ եկեղեցու կտրվածքներ և առանձին մանրամասներ, ըստ ճարտարապետ Ս. Մաթևոսյանի:

տեղ հողի մեջ կիսով չափ թաղված խաչքար էր երևում: Պեղումները տևեցին շուրջ երկու ամիս և տվեցին գոհացուցիչ արդյունքներ: Թանահատի գլխավոր եկեղեցու հարավային կողմում բացվեց տարբեր ժամանակներում կառուցված բազմաբնույթ շենքերի մի ամբողջական համալիր, ընդ որում՝ բազիլիկ ոճի ճարտարապետական մի եկեղեցի, նրան կից՝ հինգ առանձին աշխատասենյակ-խցեր:

Արշավախմբին հաջողվեց պարզել շինությունների կառուցման և վերանորոգման ժամանակները, որոնք տեղում շատ որոշակի հետամտվում են, որոշ չափով նաև՝ նրանց ունեցած նախնական և հետագա նշանակությունները:

Բազիլիկ եկեղեցին հնագույն կառույցն է այստեղ, որը նախնական ձևով բաղկացած է եղել քառանկյունի երկարուկ դահլիճից՝ կառուցված հիմնաստիճանի վրա: Եկեղեցին հարավային ու հյուսիսային կողմերում ի սկզբանե ունեցել է մեկական ավանդատուն: Թե՛ դահլիճը և թե՛ ավանդատները ունեն իրենց բեմերը և վեմքարերը, որոնք տեղում պահպանվել են: Տաճարն ունեցել է միայն մեկ մուտք՝ արևմտյան կողմից, իսկ ավանդատների հետ հաղորդակցվել է եկեղեցու ներսից՝ հարավային և հյուսիսային պատերի մեջ բացված դռներով: Պեղումների ժամանակ գտնվեցին եկեղեցու ծածկի ինչպես հարթ, այնպես էլ ուռուցիկ ու ճակտոնավոր կղմինդրների բեկորներ, ատամնավոր քիվեր ու այլ ճարտարապետական մանրամասներ, որոնք հնարավորություն են տալիս մեզ վերը նկարագրված նորահայտ բազիլիկ կառույցը թվագրել 5—7-րդ դարերով, քանի որ հայկական վաղ միջնադարյան եկեղեցական ճարտարապետության պատմությամբ զբաղվող մասնագետները գտնում են, որ նման տիպի քիվեր ունեցող, հիմնաստիճանի վրա կառուցված և կղմինդրածածկ բազիլիկ կառույցները պատկանում են 5—7-րդ դարերին:

Ուսումնասիրվող կառույցի հատակագծային ու շինարարական առանձնահատկությունները թույլ են տալիս պնդելու, որ բացված շենքը Ստեփանոս Օրբելյանի հիշատակած Թանահատի վանքի հնագույն եկեղեցին է: Պեղումներից պարզվեց նաև, որ սույն հնագույն եկեղեցին ավերվել է հավանաբար 11—12-րդ դարերի ընթացքում, իսկ 13-րդ դարի սկզբներին վերակառուցվել է: Վերակառուցման հետքերը տեղում շատ որոշակի երևում են, ըստ որում հնագույն եկեղեցին շարված է եղել փոքր-ինչ դեղնավուն ֆելզիտե քարով, մինչդեռ վերակառուցման ժամանակ օգտագործել են հիմնականում սև բազալտ: Բացի այդ, հարավային պատի մեջ, վերականգնման ընթացքում բացել են մի դուռ, որով կենտրոնական դահլիճը հաղորդակցվել է նորակառույց բաժանմունքի հետ:

Վերակառուցման ստույգ թվականը պարզ դարձավ, երբ ուսումնասիրվող եկեղեցիներից մոտ 40—50 մետր հեռու պեղվեց տնտեսական նշանակություն ունեցող մի հոր, որի մեջ գտնվեց արձանագրված երկու քար: Դրանցից մեկը եկեղեցու թաղակապ ծածկի կամարի պահունակ է, որի վրա փորագրված է. «ԹՎ: ՈՒԿԴ: ՆՈՐՈԳԵՑԱՒԻ» (ՈՒԿԴ=1215 թ.): Եթե այս նորոգման արձանագրությունը համեմատաբար անորոշ է, քանի որ հնարավոր չէր ստույգ հավաստել, որ բնագրում խոսքը վերաբերում է մեր կողմից պեղումներով հայտնաբերված հնագույն եկեղեցու նորոգմանը, ապա Թանահատի վանքի վերանորոգման աշխատանքների

ընթացքում 1975 թվականին գտնվեց սույն բազիլիկ եկեղեցու նորոգման մասին նույն թվականի մեկ այլ ընդարձակ արձանագրություն, որն ավելի հավաստի է դարձնում նախորդ բեկորի տեղեկությունը: Ահա այդ արձանագրության վերծանությունը.

1. «Ի ԹՎԻՍ:ՈԿԴ: (=1215) ՎԵՐՍՏԻՆ ՆՈՐՈԳԵՑԱՒ ՍՈՒՐԲ
2. ԵԿԵՂԵՑԻՍ, ՅԱՌԱՋՆՈՐԴՈՒԹԵԱՆ ՀԱՒՐ ՍԱՐԿԱՒԱԳԻՆ,
3. ՀՐԱՄԱՆԱՒ ԱՍՏՈՒԱԾԱՍԷՐ ԻՇԽԱՆԻՆ ՎԱՍԱԿԱ՝ ՈՐԴԻՈՅ
4. ԽԱՂԲԱԿԱ, ԶԻ ԷՐ ՏԱՊԱԼԵԱԼ ՅԱՆԱԻՐԻՆԱՑ: ԵՒ ՍԱ ՇԱՏ
5. ՉԱՐՉԱՐԵԱԼ ԱՐԵԱՄԲ ՉԱՓ, ԱՋԱՏԵԱՑ ՋԵԿԵՂԵՑԻՔՍ՝ ԻՒՐ
6. ԿՈՊԱՐՈՎՆ: ԵՒ ՄԻԱԲԱՆՔ ՍՈՒՐԲ ՈՒԽՏԻՍ ԿԱՐԳԵՑԻՆ
7. ՋՓՈԽՄԱՆ ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻՆ :Գ: (3) ԱՒՐ ՋԱՄԵՆ ԵԿԵ-
8. ՂԵՑԻՔՍ...»[20]:

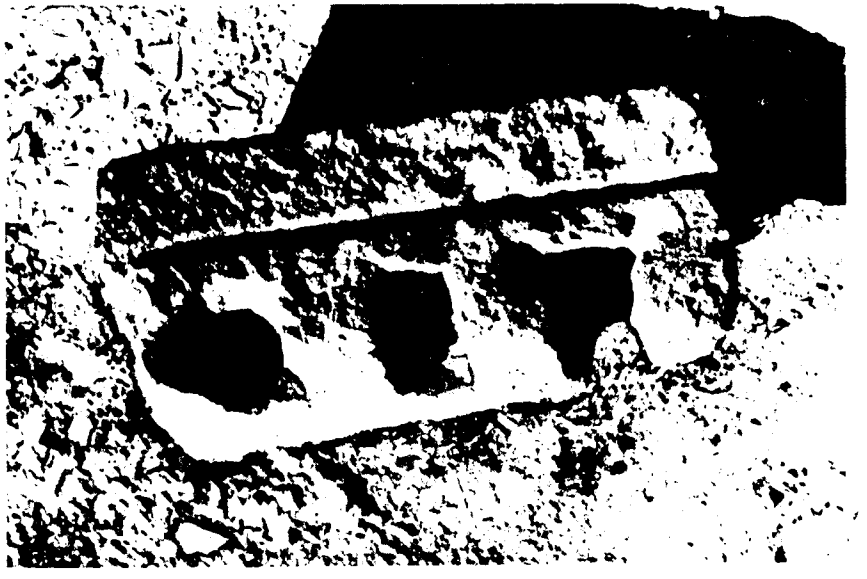
[20] **Ս. Սաղումյան**, Նորահայտ վիմագրեր Խաղբակյաց տոհմի մասին, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1977, № 9, էջ 92—93: Ի դեպ, պետք է նկատել, որ Վասակ Խաղբակյանը 13-րդ դարի առաջին երկու տասնամյակներում գործել է Իվանե Զաքարյանի իշխանության ներքո, թողել է ևս երկու արձանագրություն համանման բովանդակությամբ կեչառիսի կաթողիկե եկեղեցու որմերին: Երկու արձանագրություններն էլ, ըստ Գ. Հովսեփյանի, փորագրված են 1214 թվականին, այսինքն՝ մեկ տարի ավելի վաղ, քան Թանահատի վանքի վերակառուցման մասին սույն արձանագրությունն է: Մի արձանագրություն էլ Վասակ Խաղբակյանը թողել է Վայոց ձորի Արատեսի վանքում, որը մեր ուսումնասիրության առնչությամբ հարկ ենք համարում մեջ բերել ամբողջությամբ՝ Ս. Բարխուդարյանի վերծանությամբ.

Ի:ՈԿԹ: (=1220)
1. Ի ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԵԱՆՆ ՎՐԱՑ ԼԱԾԱԻՆ ԵՒ ՅԱԾԽԱՐՀԱԿԱԼ—
2. ՈՒԹԵԱՆ ԻՒԱՆԷԻ ԱԹԱԲԱԿԻ, ԵՍ՝ ՎԱՍԱԿ, ՈՐԴԻ ԽԱՂԲԱԿԱ, ԿՈ—
3. ՂՄՆԱՊԱՀ Ի ԳԱՒՌՆՈՅ ՄԻՆՉԵՒ Ի ԲԱՐԳՈՒԾԱՏ, ԵՒ
4. ԱՌԻ ՋԱՄՐՈՑԱՆԻՍ ԵՂԵԳԵԱՑ ՁՈՐՈՅՍ ԱՒԳՆՈՒԹԵԱՄԲ—
5. Ն. ԱՍՏՈՒԾՈՅ Ի ՀԱՅՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՏԷՐ ՍԱՐԳՍԻ ԵՒ ԱՒԱՋՆ—
6. ՈՐԴ ՎԱՆԱՑՍ ԵՒ ՆՈՐԱՎԱՆԱՑՆ ՀԱՍՏԱՏԵՑԱ—
7. Ջ :Գ: ԹԱՄ ՉՀԱՄԲԱՐՁՄԱՆՆ ՁԵՐԵՔ ԱՒՐՆ ՋԱՄԵՆ—
8. ԱՅՆ ԵԿԵՂԵՑԻՔՍ ՁՈՐՈՅՍ,
9. ՈՐ ՎԱՍԱԿԱ ԿԱՏԱՐԵ—
10. Ն: ԵՒ ԿԱՏԱՐԻՉՔՆ ԱՒՐ—
11. ՀՆԻՆ ՅԱՍՏՈՒԾՈՅ: ԱՄԷՆ:

Այսպիսով, Վասակ Խաղբակյանը 1214—1220 թթ. թողել է (կամ՝ նրա անունով մնացել են) 4 արձանագրություններ, որոնց բովանդակությունից իմանում ենք Վասակի ոչ միայն ռազմական հաղթանակների, այլև նրան պատիվ բերող շինարարական գործերի մասին (տե՛ս Դիվան 3, № 357, **Գ. Հովսեփյան**, Նշվ. աշխ., էջ 299 (մեր ուղղումներով):

Նկ. 5. Բազիլիկ եկեղեցու ծածկի կիսակլոր կղմինդր:

Նկ. 6. Բազիլիկ եկեղեցու ատամնավոր ֆիվ:

Բացի այս բոլորից, բազիլիկ եկեղեցու հյուսիսային պատի ամբողջ երկարությամբ, մինչև վաղ շրջանում կառուցված խորանը, ավելացվել է մեկ այլ բաժանմունք, որի մուտքը նույնպես արևմտյան կողմից է: Սրա հյուսիսային պատը շարված է կոպտատաշ քարերով և խիստ տարբերվում է ամբողջ շինության կառուցողական որակից: Պարզ երևում է, որ վերակառուցվել է ոչ թե 1215 թվին, այլ ավելի ուշ, մեր կարծիքով՝ 1270-ական թվական-

ներին (այդ հարցին կանդրադառնանք հետագա շարադրանքի ընթացքում):

Բազիլիկայի հարավային կողմում կառուցված բաժանմունքներին կից հայտնաբերվեցին ինչ-որ կառույցի, հավանաբար փոքրիկ մատուռի մնացորդներ: Այն շարված է եղել կարմրավուն հրաբխային հսկա քարերով, որոնցից տեղում պահպանվել են միայն երկու-երեք քար: Ենթադրում ենք, որ սույն կառույցը պետք է որ պատմիչ Ստեփանոս Օրբելյանի հիշատակած փոքրիկ մատուռը լինի՝ կառուցված 735 թվին՝ Սյունյաց Ստեփանոս եպիսկոպոսի աճյունը ամփոփելու համար. «... Եւ շինեալ ի վերայ փոքրիկ մատուռ մի»[21]:

Ամբողջ համալիրի, այսինքն բազիլիկ եկեղեցու և նրա հարավային ու հյուսիսային կողմերում կառուցված բաժանմունքների ծածկերը իրականացված են թաղերի օգնությամբ, առանց սյուների: Բազիլիկայի մեծ թաղածածկն իրականացնելու համար շինարարները հյուսիսից-հարավ երեք տեղերում կառուցել են կամարներ, որոնք հենվել են պատերի մեջ դրված պահունակների վրա: Այս բոլորը հնարավոր եղավ պարզել տեղում գտնված համապատասխան ճարտարապետական մանրամասների օգնությամբ:

Նորաբաց բազիլիկ եկեղեցու և նրան կցակառուցված բաժանմունքների պահպանված պատերի բարձրությունը տարբեր է՝ 30-ից մինչև 150 սմ.: Եկեղեցին ներսի կողմից ծեփված է եղել կիրավազի համապատասխան շաղախով, հատակները՝ նույնպես:

Նորահայտ կառույցի նկարագրությունը կամբողջանա, եթե հիշենք, որ հյուսիս-արևելյան խորանի մեջ, հարավային պատի տակ, բեմի առաջ հայտնաբերվեց ինչ-որ անձնավորության անարձանագիր տապանաքար, որը իր կառուցողական արվեստով և ոճավորմամբ նման է 14-րդ դարի առաջին կեսին պատկանող թվակիր տապանաքարերին:

Բազիլիկ և սուրբ Ստեփանոս եկեղեցիների միջև ընկած տարածությունը պեղելիս պարզվեց, որ բազիլիկային հետագայում կցակառուցել են երեք բաժանմունք ունեցող կոպտատաշ քարերով շարված մի կառույց, որի մեջ հայտնաբերվեցին մեծ չափերի թոնիրներ, բազալտ քարից պատրաստված խմորի երկու տաշտեր, սանդ և նյութական մշակույթի այլևայլ մնացորդներ (կարասների, կճուճների, քրեղանների, ապակե առարկաների, ջնարակած թա-

Նկ. 7. Բազիլիկ եկեղեցու և նրան կցակառուցված բաժանմունքները

Նկ. 8. Նորահայտ բազիլիկ եկեղեցու կամարի մասերը:

սերի, ճրագների, կժերի, ինչպես նաև պղնձե և բրոնզե առարկաների բեկորներ), մասնավորապես պղնձե փոքրիկ զանգ և քերիչներ: Այստեղ գտնվեց նաև սբ. Ստեփանոս եկեղեցու քարակերտ մակետը, որի գմբեթի մասը չի պահպանվել:

Ելնելով սույն կառույցի մեջ գտնված իրերից և նրանց կառուցողական տեխնիկայից, համոզված ենք, որ այն վանական միաբանության համար ծառայել է իբրև տնտեսական նշանակություն ունեցող կառույց: Նկարագրված տնտեսական շինությունը մի եր-

[21] Ստ. Օրբելյան, նշվ. աշխ., էջ 143:

կայնական պատով բաժանվում է սբ. Ստեփանոս եկեղեցուց՝ ընդամենը հեռու մնալով երկու-երեք մետր, իսկ հարավային կողմի համար՝ բազիլիկ եկեղեցու և հետագայում կցակառուցված բաժանմունքի հյուսիսային պատերը նույնանում են:

Բազիլիկ եկեղեցու արևմտյան կողմը մաքրելիս բացվեցին հետագայում կառուցված, համեմատաբար կոպտատաշ քարերով շարված գավթի հիմնապատերը: Գավիթը, իր ժամանակի բոլոր նույնատիպ կառույցների նման ընդգրկել է ընդարձակ տարածություն, որի ծածկը իրականացվել է շինության կենտրոնում կանգնեցված չորս սյուների վրա հենված կամարների և գմբեթի օգնությամբ: Տեղում պահպանվել են սյան խարիսխներից երկուսը: Մնացած մանրամասները շատ բեկորային են:

Բազիլիկայի արևմտյան պատի երկայնքով, հիմնաստիճանների վրա 13—14-րդ դարերում կանգնեցվել են տաս խաչքարեր, որոնցից տեղում պահպանվել են յոթը և մեկ խաչքարի պատվանդան՝ համապատասխան արձանագրությամբ:

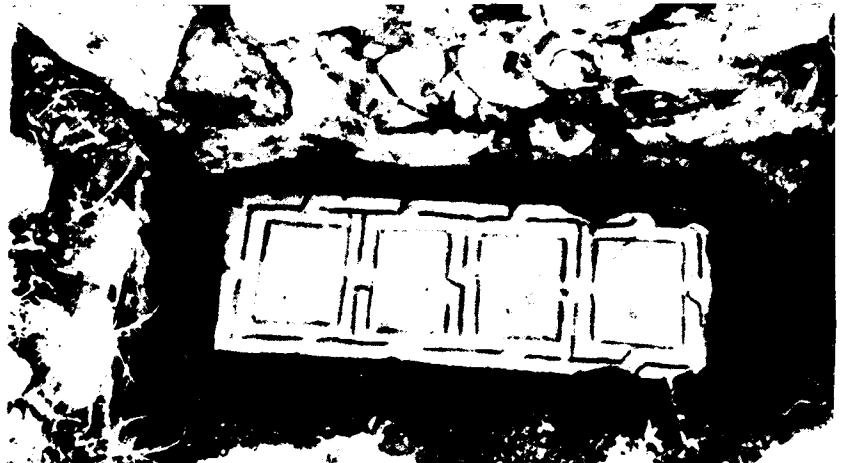
Արշավախումբը ուսումնասիրեց նաև սբ. Ստեփանոս և սբ. Նշան եկեղեցիների շրջապատը և ներսը: Սբ. Ստեփանոս եկեղեցու արևելյան պատի տակ, կողք-կողքի տեղադրված են տաս տապանաքարեր տարբեր ճարտարապետական հորինվածքով, որոնցից հինգը արձանագրություններ ունեն: Սբ. Նշան մատուռ-դամբարանի մեջ եղել է վեց տապանաքար. չորսը ժամանակին ունեցել են արձանագրություններ, բայց քարի վատ որակի պատճառով (բաց վարդագույն ֆելզիտ) բոլորն էլ եղծվել են և դարձել անընթեռնելի: Դրանց ժամանակի մասին կարելի է գաղափար կազմել տապանաքարերի ճարտարապետական հորինվածքի առանձնահատկություններով: Այստեղի տապանաքարերը հար և նման են գավիթներում հայտնաբերվածներին, որոնք վերաբերում են 1285-ից 1310 թվականներին[22]:

Մատուռ-դամբարանից փոքր-ինչ հյուսիս-արևելք բացվեց տնտեսական նշանակություն ունեցող մի հոր, որը շարված էր մաքուր կոպտատաշ քարերով ու ներսից սվաղված բարձրորակ կիր-ավազի շաղախով:

[22] Վերնաշեն գյուղի բնակիչ Սերգո Առաքելյանը պատմում է, որ 1923թ. մի հոգևորական եկել է Թանահատ և երկու բանվոր վարձելով, գիշերվա ընթացքում քանդել է տվել սբ. Նշան մատուռի տապանքներից մեկը: Իրոք, մատուռը մաքրելիս պարզվեց, որ գերեզմաններից մեկը քանդված է և տապանաքարն էլ՝ չարդված: Տապանաքարի արձանագրությունից մնացել են առանձին տառեր:

Նկ. 9. Բազիլիկ եկեղեցու պեղումներով բացված սրաճեր և ավազ խորաճեր:

Նկ. 10. Ծսայի նչեցուն վերագրվող տապանաքար, որ գտնվում է բազիլիկ եկեղեցու հյուսիսային խորանում:

Սբ. Ստեփանոս եկեղեցու և սբ. Նշան մատուռի արևմտյան կողմում, մեկ մետր խորության վրա բացվեցին գավթի հիմնապատերի մնացորդները: Գավթի հատակը պատված էր տապանաքա-

րերով (թվով 24), որոնցից միայն չորսի վրա է պահպանվել համապատասխան հիշատակագրություն:

Բացված տապանաքարերից հատկապես ուշադրության է գավթի հյուսիսային պատի տակ պահպանված, երիտասարդ աղջկա պատկերաքանդակով գերեզմանաքարը: Գավթի կենտրոնում երեվացին շատ ավելի ուշ շրջանի կավե թոնրի մնացորդներ. հավանաբար թոնիրը դրվել է տապանաքարերից մեկի վրա: Դրանից ելնելով թոնիրը հորելու ժամանակը պետք է համարել 17—18-րդ դարերը, երբ արդեն ավերվել էր եկեղեցու գավիթը և ցրվել վանքի միաբանությունը:

Գավթի հյուսիսային կողմում, սբ. Ստեփանոս եկեղեցու արևմտյան պատին կից գտնվեցին մի քանի խաչքարեր, համապատասխան արձանագրություններով:

Այսպիսի մի ճարտարապետական համալիր բնական է, որ պետք է իր շրջապատում ունենար տնտեսական նշանակություն ունեցող այլևայլ շինություններ: Դրանք հայտնաբերելու նպատակով մենք սկսեցինք ուսումնասիրել բազիլիկայի հարավ-արևմտյան կողմի ընդարձակ տարածությունը: Պեղումներից հետո պատկերը պարզվեց մասնակիորեն, որովհետև 17—18-րդ դարերում այս մասը վերաբնակիչները քանդել են և հարմարեցրել իրենց կարիքների համար: Այնտեղ պեղվեց մի ընդարձակ բնակարան, որի հյուսիս-արևմտյան պատի մեջ գտնվեց բուխարի, իսկ արեվելյան պատի տակ՝ փոքրիկ բարձրություն, ըստ երևույթին նրստելու համար: Դրսի կողմից այն ուներ պատշգամբի նմանվող կառույց:

Սույն բնակելի շենքից դեպի արևելք ձգվում են երկու-երեք սանդղավանդով կառուցված պատերի մնացորդներ, որոնց նախնական ձևը և նշանակությունը առայժմ հնարավոր չէ պարզել:

Արշավախումբը ուսումնասիրեց հուշարձանախմբից 40—50 մետր հյուսիս-արևմուտք գտնվող մի կառույցի ավերակներ, որտեղ բավական շատ սրբատաշ քարեր կային:

Այն տեղադրված է արևելք-արևմուտք ուղղությամբ, ունի միայն մեկ մուտք արևմտյան կողմում: Պատերի պահպանված մասերի բարձրությունը 80—110 սմ է: Կառույցը ընդգրկում է շուրջ 100 քառ. մետր տարածություն: Հավանաբար ծածկը իրականացվել է շինության կենտրոնում կանգնեցված չորս սյուների վրա բարձրացող հազարաշեն եղանակով: Մեր կարծիքով բացառվում է տանիքի փայտածածկ լինելու հանգամանքը, քանի որ տեղում

չէր հանդիպում փայտի որևէ մնացորդ, դրա փոխարեն հաճախ էին հանդիպում տանիքի ծածկասալերի բեկորներ և առանձին մանրամասներ: Պեղումների շնորհիվ պարզվեց, որ սույն կառույցը պատկանում է 13—14-րդ դարերին, քանի որ պահպանված հյուսվածքային մշակույթի մնացորդները և շենքի շինարարական ու ճարտարապետական առանձնահատկությունները բնորոշ են այդ դարերին:

Շենքը ընդհանրապես կառուցված է ճեղքված տեղական կիսամշակ բազալտ քարով: Միայն առանձին դեպքերում, հատկապես անկյունային մասերում հանդիպում են մշակված մեծ քարեր: Հատակը ծեփածածկ է եղել, որից միայն տեղ-տեղ է պահպանվել:

Դատելով կառույցի ընդհանուր հատակագծային ու կառուցողական առանձնահատկություններից և նրա չափերից կարելի է ենթադրել, որ այն իր ժամանակին ծառայել է միաբանության համար իբրև ժողովարան, սեղանատուն և նման այլ նպատակների համար: Հետագա՝ 14—16-րդ դարերում, երբ Թանահատի վանքի միաբանությունը կրճատվում է և այլևս նման խոշոր կառույցի կարիքը չունեին, տեղացիներն այն վեր են ածում տնտեսական շինության: Այդ են վկայում ինչպես կառույցի ներսում, այնպես և նրա հյուսիս-արևելյան արտաքին պատի տակ փորված մի քանի տնտեսական հորերի առկայությունը: Հենց այդ հորերից մեկի մեջ հայտնաբերվեց բազիլիկ եկեղեցու՝ 1215 թվի վերանորոգման արձանագրությամբ սրբատաշ քարը:

Թանահատի հուշարձանախմբի մերձակայքում պահպանվել են սրբատաշ քարեր, բնակելի տներ, տնտեսական շինությունների բազմապիսի մնացորդներ: Մեր արշավախմբի կողմից հետազոտվեցին նաև դրանք: Պարզվեց, որ այդ տնտեսական շենքերն ու բնակարանները կառուցված են եղել Թանահատի (Գլաձորի) գործունեության ծաղկուն շրջանում՝ 13—14-րդ դարերում: Հետագայում, 17—18-րդ դարերի ընթացքում, երբ այս հնավայրի տարածքը բնակեցվում է մահմեդականներով, Թանահատի հոգևոր-կրթական կենտրոնի շինություններից շատերը վերափոխվում և օգտագործվում են: Նորաբնակները վանքի շրջապատում եղած ավերակները հարմարեցրել են իրենց կարիքներին՝ որոշ դեպքերում նույնիսկ չխաթարելով բնակելի կառույցների նախնական հատակաձևը և կառուցվածքի կոմպոզիցիան: Միաժամանակ, իրենց տները վերաշինելիս նրանք լայնորեն օգտագործել են ինչպես հասարակ ու չմշակված շինաքարը, այնպես էլ ավերված հու-

Նկ. 11. Բազիլիկ եկեղեցին և հարակից տնտեսական շինությունները պեղումներից հետո:

Նկ. 12. Բազիլիկ եկեղեցու զավթի այսօրվա խարխուլ:

շարձանների մշակված քարերը, նույնիսկ արձանագրվածները: Դրա շնորհիվ մեզ հաջողվեց բավականին հարստացնել արձանագրությունների քանակը, ինչպես նաև ճշգրտել նախորդ ուսումնասիրողների կողմից հրատարակվածների բովանդակությունը: Այժմ ստեղծվել է այնպիսի մի վիճակ, երբ հաճախ դժվար է որոշակիորեն առանձնացնել 13—14-րդ և 17—18-րդ դարերի բնակելի տները իրարից, մի իրողություն, որը զգալիորեն դժվարացնում է ուսումնասիրողի աշխատանքը:

Ավարտելով պեղման հիմնական աշխատանքները, արշավախումբը ձեռնամուխ եղավ հուշարձանի տարածքից գյուղացիների կողմից տարած և տարբեր նպատակների համար օգտագործված

մշակված քարերը հավաքելու գործին: Այնուհետև, ուսումնասիրվեց հուշարձանի շրջապատը՝ 3 կմ շառավղով: Այդ ընթացքում հայտնաբերվեցին մի շարք տապանաքարեր, խաչարձաններ, որոնց մի մասն է միայն հիշատակվում նախորդ ուսումնասիրողների կողմից: Դրանց վրա կան արձանագրություններ, մի քանիսը՝ թվակիր, որոնք կամ լրացնում են թերի արձանագրությունները, կամ նոր տվյալներ են տալիս Թանահատի վանական կենտրոնի պատմական կյանքի ուսումնասիրության համար:

Այժմ հարկ է պարզել, թե այս բոլորը մատենագրական, հնագիտական, ճարտարապետական և վիմագրական ինչ կովանիներ են տալիս որոշելու Թանահատի վանական համալիրի մեջ մտնող նորաբաց բազիլիկ եկեղեցու առնչությունը Գլաձորի համալսարանի հետ:

Ստեփանոս Օրբելյանի վկայությամբ 735 թ. սպանված Սյունյաց Ստեփանոս եպիսկոպոսը թաղվել է Թանահատի վանքում, սկզբում այդ նպատակով կառուցված փոքրիկ մատուռի մեջ, որի հետքերը ի հայտ են եկել պեղումների օգնությամբ, իսկ հետո նրա մասունքները դրել են սբ. Ստեփանոս կոչվող եկեղեցու հիմքում[23]:

Գլաձորի համալսարանը ըստ ժամանակի գրավոր հիշատակարանների և Գլաձորում կրթություն ստացած սաների վկայության, շատ մոտ է գտնվել Սյունեցու գերեզմանին, այսինքն՝ սբ. Ստեփանոս կոչվող եկեղեցուն: Այդ մասին 1284 թ. գրված ձեռագիր հիշատակարանում Մատթեոս Կիլիկեցին ասում է.

«...Եկեալ յայս գաւառի,
Որում անուն Վայ ձոր կոչի,
Հուպ է շիրիմն Սիւնեցի,
Ի յԱղբերց վանս մենաստանի.
Յերկրորդ Աթէնս պանծալի.
Առ ոտըս հօր մեր Ներսիսի
Եւ րաբունեաց վարժապետի,
Հասեալ ի ծայրս իմաստ բանի»[24]:

Ինչպես երևում է, Սյունեցու շիրիմը մոտ է գտնվել Աղբերց վանքին, որը իրավացիորեն ուսումնասիրողները նույնացնում են Գլաձորի համալսարանի հետ:

[23] **Ստ. Օրբելյան**, նշվ. աշխ., էջ 143:

[24] **Գ. Հովսեփյան**, նշվ. աշխ., էջ 259: **Ղ. Ալիշան**, նշվ. աշխ., էջ 131:

Այս մասին կարևոր տվյալներ է հաղորդում նաև Մկրտիչ գրիչը 1298 թ. գրած իր հիշատակարանում.

«Ընդ նմին եւ զեղկելիս
Զվերագծող այսմ տառիս
Ի մենաստանս Գլաձորիս,
Ընդ հովանեաւ սբ. Ստեփանոսիս,
Անուանակիր մարգարէիս
Զեռամբ անարժանիս Մ կ չ ի ս.
Եւ դերանուն կրաւնաւորիս,
Որ սպասաւոր եմ լեալ բանիս,
Միայն անւամբ ու ոչ ըստ գործիս.
Ընդ խնամաւք վարժապետիս
Որ յորջորջի իսկ Եսաիս»[25]:

Այսպիսով, մեջբերված հիշատակարանները հավաստում են, որ Գլաձորի համալսարանի եկեղեցին կրել է սբ. Ստեփանոս Սյունեցու անունը, որը միաժամանակ Թանահատում 1273—79 թթ. կառուցված եկեղեցու անունն էր: Ինչպես տեսանք դա հաստատում է նաև Ստեփանոս Օրբելյանը:

Մեկ այլ վկայություն ևս. Գլաձորում աշխատող և ձեռագիր արտագրող գրիչները բազմիցս կրկնում են, որ բացի սբ. Ստեփանոս եկեղեցուց այստեղ կար նաև մեկ այլ հոգևոր կառույց: 1318 թ. արտագրված Գրիգոր Նյուսացու աշխատության գրիչը, օրինակ, գրում է. «... և մայրաքաղաք ամենայն իմաստից՝ (Գլաձոր— **Ի. Ղ.**) ընդ հովանեաւ սուրբ Ստեփանոսի և կենսակիր աստուածաբաղձ սուրբ Նշանին, որ է ճշմարիտ ի կենաց փայտէն և դամբարանի սուրբ վարդապետին Ներսէսի»[26]: Իսկ 1321 թ. արտագրված ձեռագրի գրիչը վկայում է. «Գրեցաւ մատեանս թվին ՉՀ (1321) ի գաւառիս Վայոց ձոր, ի մենաստանիս Գլաձոր, ընդ հովանեաւ սրբին Ստեփանոսի և այլ աստուածաընկալ սուրբ Նշանին, առ այս մեծ րաբունապետիս Եսայեայ»[27]:

Այստեղից Ղ. Ալիշանը եզրակացնում է. «Ամենայն յիշողք

[25] Նույն տեղում, էջ 262:

[26] Տե՛ս Ղ. Ալիշան, Ճշվ. աշխ., էջ 135-ում մեջբերված ձեռագիր հիշատակարանը: Նույնը մի փոքր կրճատումներով տե՛ս նաև «ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», կազմեց Լ. Խաչիկյան, Երևան, 1950, էջ 146—147:

[27] Գ. Հովսեփյան, Ճշվ. աշխ., էջ 274: Օգտվել է Երուսաղեմի № 1414 ձեռագրի 326բ էջից:

Նկ. 13. Բագրիկ Նկեղեցու գավիթը պեղումներից հետո:

վանացս Գլաձորոյ՝ վկայեն զի եկեղեցին նուիրեալ էր և կոչէր յանուն սբ. Ստեփանոսի կամ սբ. Նախավկայի և զատ յայնմանէ թուի մատուռն մի լինել յանուն սբ. Նշանի զոր յիշատակագիրն յամի 1314 կոչէ «կենսակիր և աստուածաբաղձ սուրբ Նշանիս, որ է ճշմարիտ ի կենաց փայտէն»[28]: Ուրեմն, Գլաձորի համալսարանում վերոհիշյալ անուններով գոյություն են ունեցել երկու կառույցներ:

Այս նպատակով մենք մանրակրկիտ կերպով ուսումնասիրել ենք Վայոց ձորի բոլոր հնավայրերը և պարզել, որ ընդամենը երկու դեպքում է հիշատակվում սբ. Ստեփանոս եկեղեցի առանց սբ. Նշանի, այն էլ ավելի ուշ շրջանի՝ 14—15-րդ դարերի արձանագրություններով հուշարձաններում: Եվ ամենակարևորն այն է, որ այդ վայրերը չեն մտել Պողոշան տոհմի՝ հայագիտությանը հայտնի տիրույթների մեջ: Իսկ մենք ահերկբա գիտենք, որ Պողոշաները համարվում էին: «Տեր եւ իշխեցող սուրբ մենաստանիս եւ տանն դպրոցական ժողովելոց»[29]: Հետևաբար, այդ երկու հնավայրերը ոչ մի աղերս չեն կարող ունենալ մեզ հետաքրքրող Գլաձորի համալսարանի հետ:

Գլաձորի համալսարանի տեղադրության մասին մատենագրական առկա տեղեկություններով հնարավոր է բացահայտել միայն այսքանը: Այժմ տեսնենք, թե ինչ են տալիս Թանահատի վանքի

[28] Ղ. Ալիշան, Ճշվ. աշխ., էջ 135:

[29] Ղ. Ալիշան, Ճշվ. աշխ., էջ 133: Գ. Հովսեփյան, Ճշվ. աշխ., հավելված, Բ, № 24:

Նկ. 14. Նորաճայտ խաչքար բազիլիկ եկեղեցու պեղումներից:

տարածքում մեր կատարած հնագիտական պեղումների արդյունքները: Պարզվում է, որ Թանահատի վանական համալիրի մեջ առնըվազն երեք հուշարձան է մտել, և յուրաքանչյուրն ունեցել է իր ուրույն անունը: Դրանցից երկուսը արձանագրություններում հիշվում են՝ սբ. Ստեփանոս և սբ. Նշան, իսկ երրորդի անունը չի նըշվում: Հետևաբար, 5—7-րդ դարերի նորահայտ բազիլիկ եկեղեցու անունը մինչև հիմա մեզ անհայտ էր: Բայց երբ վերծանեցինք Թանահատի հուշարձանախմբի տարածքում հայտնաբերված նորահայտ վիմագրերը, պարզվեց, որ այնտեղ կա Օրբելյան Լիպարիտ իշխանի որդիների անունով թողած արձանագրություն, որը հնարավորություն է տալիս որոշելու բազիլիկ եկեղեցու անվանումը: Ահա այդ նորահայտ վիմագիրը մեր վերծանությամբ.

ԿԱՄԱՒ ԱՍՏՈՒԾՈՅ ԱՍ ՄԵՐ ԳԻՐ Է ԼԻՊԱՐՏԻ :Դ: ՈՒՍ-[ՏԵՐՑ]՝ ՍՄՊԱՏԱ, ՓԱԽՐԱԴԱՒԼԻ, ՏԱՐՍԱ[ՅԻ]ՃԻ ՈՐ ՈՂՈՐՄՈ[ՒԹԵԱՄԲ] ԱՍՏՈՒԾՈՅ ՏՎԱՔ ՋԻՒԱՆՈ ՋԱՂԱՑՍ, ՈՐ ՄՃՌԱԿԱ[ՋՈՐ], :Ա: ՀՈՂՆ ԴՐԱՆ ՋԱՂԱՑԻՆ ԵՒ ԹԱՆԱՍ ՎԱՆՔ ՍՈՒՐԲ Ս[ՏԵՓ]ԱՆՈՍ: ԳՐԵՑԻՆ :Ե: ԱՒՐ ՊԱՏԱՐԱԳ ՍՈՒՐԲ ՍԱՐԳՍԻ ՏԱՒ[ՆԻՆ][30]:

Արձանագրության մեջ հիշատակված անունները Լիպարիտ Օրբելյանի չորս որդիներն են: Նա ունեցել է հինգերորդ որդին ևս՝ Էլիկում, որը մահացել էր 1253—55 թվականների միջև: Կնշանակի արձանագրությունը գրված է 1254-ից հետո: Արձանագրությունը փորագրելու հնարավոր վերջին ժամանակը պետք է որոշենք Իվանեի և Փախրադոլայի կենդանության տարիներով: Նրանք մահացել են, ինչպես գիտենք աղբյուրներից[31], մինչև 1261 թվականը: Հետևաբար արձանագրությունը փորագրվել է 1254—60 թվականների միջև[32], դեռևս չորս եղբայրների կենդանության օրոք: Այդ եզրակացությանն ենք հանգում, որովհետև առաջին տողում խոսքը գնում է չորս եղբայրների մասին, իսկ վերջում հինգ պատարագ են պատվիրում, հավանաբար, մեկական՝ յուրաքանչյուր եղբոր համար: Նույն արձանագրության բովանդակությունից նաև

[30] Տե՛ս աստ, արձ. № 28:

[31] **Ստ. Օրբելյան**, Նշվ. աշխ., էջ 415—416: **Պ. Ալիշան**, Սիսական, էջ 92—93, 193: **Գ. Հովսեփյան**, Նշվ. աշխ., էջ 437:

[32] Իվանեի և Փախրադոլայի մահը 1260—61 թթ. է դնում նաև **Գր. Գրիգորյանը** (Տե՛ս Սյունիքը Օրբելյանների օրոք, Երևան, 1961, էջ 77):

Նկ. 15. Նորաշեն խաչքար բագիլիկ եկեղեցու արևմտյան պատին:

Նկ. 16. Սբ. Նշան մատուռի մուտքի բարավորի բարձրաքանդակը:

հետևում է, որ 1273 թվին կառուցված սբ. Ստեփանոս եկեղեցուն Լիպարիտ Օրբելյանի չորս որդիները չէին կարող նվերներ տալ 1254—60 թվականների ընթացքում: Մնում է մտածել, որ այդ թվերին Թանահատում կար սբ. Ստեփանոս անունով մեկ այլ եկեղեցի ևս: Այստեղից հետևում է, որ բազիլիկ եկեղեցին նույնպես կոչվում էր սբ. Ստեփանոս: Նույնիսկ կարելի է հնարավոր համարել այն ենթադրությունը, որ 5—7-րդ դարերում կառուցված բազիլիկ եկեղեցին սկզբնապես նվիրված է եղել Ստեփանոս Նախավկային: Ուստի 735 թվին այդ նկատի ունեին հոգևոր իշխանությունները, երբ Արկազի սբ. Խաչից Ստեփանոս Սյունեցու աճյունը տեղափոխում էին Թանահատի վանք, այնտեղ հողին հանձնելու համար: Պատահական չէ, որ ձեռագիր արտագրող գրիչները հավասարապես հիշում են և Ստեփանոս Սյունեցու, և Ստեփանոս Նախավկայի հովանավորությունը: Թանահատի վանքի նույն եկեղեցու համար Ղ. Ալիշանը իրավացիորեն գրում է. «... զի եկեղեցին նուիրեալ էր և կոչէր յանուն սբ. Ստեփանոսի կամ սբ. Նախավկայի...»[33]:

Այսպիսով, 5—7-րդ դարերի բազիլիկ եկեղեցին, որ կրում էր սբ. Ստեփանոս անունը, 11—12-րդ դարերում ավերվել էր օտար նվաճողների կողմից և 1215 թվին վերակառուցվում է Վասակ Խաղբակյանի հրամանով ու վանքի առաջնորդ Սարկավագի ղեկավարությամբ: Միաբանները պարտավորվում են բոլոր եկեղեցիներում, պատարագ մատուցել Վասակ Խաղբակյանի պատվին (տե՛ս աստ, արձ. № 1): Նոր վերանորոգված եկեղեցին իր հիմնական նպատակին ծառայեց հավանաբար մինչև 1279—80 թվականները: Հետագայում այն կորցրեց իր հիմնական կրոնական նշանակությունը, որովհետև նրա կողքին, ինչպես գիտենք Ստեփանոս Օրբելյանի վկայությունից և շենքի շինարարական արձանագրությունից, Պռոշ Մեծ իշխանը 1273 թ. կառուցել էր տվել մեկ այլ եկեղեցի, որի հիմքերի մեջ դրել էին Ստեփանոս Սյունեցու մասունքները: Հենց այդ նորակառույց եկեղեցին իր վրա վերցրեց հոգևոր կառույցի հիմնական դերը, իսկ մեր կողմից պեղումների օգնությամբ հայտնաբերված բազիլիկ եկեղեցին 1270-ական թվականների վերջին ենթարկվեց մի նոր վերանորոգման, արդեն բոլորովին այլ նպատակների համար: Այդ մասին մենք կողմնակի կարգով իմանում ենք պեղումների ընթացքում հայտնաբերված խաթարված արձանագրությունից, որտեղ ոմն Խելաշահ տեղեկացնում է ինչ-որ եկեղեցու նորոգման մասին: Ահա այդ բնագիրը.

ՅԱՆՈՒՆ ԱՍՏՈՑ ԵՍ՝ ԽԵԼԱՇԱՀՍ ՆՈՐՈԳԵՑԻ ՋԵԿԵՂԵՑԻՍ ՅԻՇԱՏԱԿ ԻՆՁ ԵՒ ԾՆՈՂԱՑ ԻՄՈՑ: (Տե՛ս աստ, արձ. № 11):

[33] Ղ. Ալիշան, նշվ. աշխ., էջ 135:

Խելաշահի Նորոգած եկեղեցին, անշուշտ, Նորաբաց բազիլիկան է, քանի որ Թանահատի վանական համալիրի շրջապատում ուրիշ եկեղեցի գոյություն չունի, իսկ Նորակառույցն էլ (իմա. 1273 թ.) վերանորոգման կարիք չուներ: Մեր ենթադրությունը հավանական է նաև նրանով, որ նշված արձանագրության հեղինակ, եկեղեցին Նորոգող Խելաշահը հենց 13-րդ դարի երկրորդ կեսի գործիչ է:

Որ բազիլիկ եկեղեցին 1280-ից հետո կորցնում է հոգևոր կենտրոնի իր նախկին դերը, երևում է նաև այն բանից, որ նրան հետագայում կցակառուցում են տնտեսական նշանակություն ունեցող մի այլ շինություն, որի մասին արդեն խոսել ենք նախորդ էջերում: Այս հանգամանքը խիստ բացառություն պիտի համարել ընդհանրապես հայկական միջնադարյան վանական կառույցների ճարտարապետության պատմության մեջ: Այդպիսի բացառություն կարող էր արվել միայն այն դեպքում, եթե տվյալ կառույցը կորցրներ եկեղեցի լինելու իր հիմնական նշանակությունը, մի բան, որը հաստատում է մեր կողմից առաջ քաշված ենթադրությունը:

Այս շրջանին են վերաբերում նաև բազիլիկ եկեղեցու հյուսիսային և հարավ-արևելյան կողմերում կցակառուցված ավանդատուն նման ևս երեք կառույցներ՝ տարբեր մեծության: Ավանդատների գոյությունը չէ, որ մեր ուշադրությունը գրավում է, այլ այն, որ հարավ-արևելյան և հարավ-արևմտյան ավանդատների միջև գտնվող ազատ տարածությունը նույնպես օգտագործված է, այնտեղի հետ հաղորդակցություն ունենալու համար բազիլիկայի հարավային պատի մեջ նոր մուտք բացելով: Որպես մուտքի շեմի քար օգտագործված է մի հսկա սև բազալտ, որն ըստ երևույթին մշակված է ոչ այդ նպատակի համար:

Հայկական եկեղեցական ճարտարապետության մեջ այս հանգամանքը նույնպես նոր երևույթ էր, որը նախորդ և հետագա հուշարձաններում չի հանդիպում: Ուրեմն սա էլ երկրորդ բացառությունը, որը մեզ լիիրավ հիմք է տալիս պնդելու, որ բազիլիկան 13-րդ դարի 80-ական թվականներին կորցրել էր իր կրոնական-հոգևոր նշանակությունը:

Մեր գտած արձանագրությունները, բացառությամբ վերակառուցման մասին հիշատակող արձանագրությունից, վերաբերում են սբ. Ստեփանոսին կամ սբ. Նշանին, և ոչ մի տող՝ վերակառուցված բազիլիկայի և նրա անվան մասին: Սա նույնպես ուշադրության արժանի փաստ է:

Այս բոլորի հետ միաժամանակ բազիլիկ եկեղեցին մինչև իր ավերվելը պահպանում էր կրոնական կառույցին բնորոշ առանձնահատկությունները, այսինքն՝ ավագ սեղան, յուրաքանչյուր խորանում՝ բեմ և վեմաքարեր, բազմաթիվ խաչքարերի գոյություն, եկեղեցու առաջ գավթի կառուցում և այլն:

Դա նույնպես բնորոշ է միջնադարում ուսումնական նպատակների համար հարմարեցված շինությանը, որովհետև դասավանդումը կատարվում էր հոգևորականների կողմից, և ավարտողներից շատերը դառնում էին հոգևոր գործիչներ:

Բազիլիկ եկեղեցու գավթում գտնվող տապանները հիմնականում վերաբերում են 13-րդ դարի վերջին և 14-րդ դարի առաջին կեսին: Այստեղ, չնչին բացառությամբ, թաղված են աշխարհիկ անձնավորություններ, ինչպիսիք են Վախթանգը, պարոն Միսարը և ուրիշներ:

Բազիլիկ եկեղեցու, նրա գավթի և տնտեսական կառույցների մեջ գտնված նյութական մշակույթի մնացորդները՝ ցուլի գլուխկանթերով կճուճներ, կաթնամաններ, կարասներ, քրեղաններ, պղնձե զանգ, քանդակազարդ կանթեղ, ջնարակած խեցեղեն, հախճապակի, ոսկրե իրեր և դանակի մնացորդներ, որոնք առանց բացառության վերաբերում են 13—14-րդ դարերին, հանդիպում են Գառնիի և Լոռու ժամանակամերձ հնագիտական հուշարձաններում:

Այս ամենը հնարավորություն է տալիս պնդելու, որ Թանահատի համալիրի մեջ մտնող բազիլիկ եկեղեցին 1215 թ. վերակառուցումից հետո, 1270-ական թվականների վերջին ենթարկվում է մասնակի մի նոր վերակառուցման և այդ նույն ժամանակ էլ վերածվում է ուսումնական հաստատության, որը մեր մատենագրության մեջ հայտնի է, ընդամենը երկու-երեք դեպքում՝ **Աղբերց վանք**, իսկ հիմնականում՝ **Գլաձորի համալսարան** անունով: Դրա վկայությունն են նաև Գլաձորի համալսարանում ապրած և այնտեղ իրենց մահկանացուն կնքած որոշ րաբունապետերի և րաբունիների (ուսուցչապետերի և ուսուցիչների) տապանաքարերը:

Այժմ համառոտակիորեն ներկայացնենք Գլաձորի համալսարանի այն գործիչներին, որոնց թողած հետքերը այս կամ այն ձևով ի հայտ են գալիս Թանահատի վանական համալիրի պեղումներով:

1. **ՆԵՐՍԵՍ ՄՇԵՑԻՆ**՝ Գլաձորի համալսարանի հիմնադիրը և նրա առաջին **րաբունապետը,** եղել է միջնադարյան Հայաստա-

Նկ. 17. Երիտասարդ աղջկա բանդակազարդ տապանաքար սբ. Ստեփանոսի գավթում:

Նկ. 18. Թանահատի վանքի գավթի տապանաքարերը պեղումներից հետո:

ևի կրթական-մշակութային խոշորագույն գործիչներից մեկը: Նա իր սկզբնական կրթությունը ստանում է Մշո Առաքելոց վանքում, որը, ի դեպ, կոչվել է նաև Գլաձոր: Հետագայում Ներսեսը աշակերտում է Վարդան Արևելցուն Խորվիրապի վանքում, իսկ վերջինիս մահից հետո՝ 1271 թ., ինչպես նրա վարքագիրն է գրում. «Եւ յետ փոխման նորա յաթոռ նորին (Ներսէս) և լուսաւորեաց գիտութեամբ զազգս հայոց ուսմամբ գրոց»[34]: Այնուհետև, իր ա-

[34] «Ճայսմաւուրք», Կ. Պոլիս, 1730, էջ 358:

շակերտների հետ միասին որոշ ժամանակ աստանդական կյանք վարելով, նորից հայտնվում է Մշո Առաքելոց կամ սբ. Ղազարի վանքում: Իսկ 1281—82 թվականներին[34ա], հավանաբար ականջալուր լինելով Պոռշ Խաղբակյանի ցանկությանը, տեղափոխվում է նրա տիրույթը և այնտեղ հիմնում Գլաձորի համալսարանը, որի անունը, ինչպես ուսումնասիրողները համակարծիք պնդում են՝ փոխառնված է Մշո Առաքելոց վանքի Գլաձոր անունից[35]:

Ներսես Մշեցին Գլաձորում երկար չի ապրում ու մահանում է նույն վանքում խոր ծերության հասակում կամ ինչպես հիշատակարանն է շեշտում՝ «Ի բարւոք ծերութեան»: Անհայտ մի ժամանակագիր որոշակի նշում է Ներսես Մշեցու մահվան ոչ միայն տարին, այլև ամիսը և օրը. «Հանգեաւ ի Քրիստոս Ներսէս վարդապետն ի վանս Գլաձորոյ, թվ. հայոց ՉԼԳ (733+551=1284) ի փետրվարի :Զ: (6-ին)»[36]:

1314 թվականի հիշատակագիրը Ներսես Մշեցու մասին վկայում է, որ նա մահացել և թաղվել է Գլաձորի վանքում: Արդ, եթե Գլաձորի համալսարանը տեղադրված է եղել Թանահատի վանական համալիրում, ապա պետք է, որ մենք այստեղ փնտրենք Ներսես Մշեցու գերեզմանը:

Մեր կարծիքով, համալսարանի առաջին րաբունապետը թաղված է Թանահատի սբ. Նշան մատուռի մեջ: Մեր պեղումների ժամանակ պարզվել է, որ սբ. Նշանի ներսում թաղված են եղել վեց անձնավորություններ: Ուրեմն, սբ. Նշանը կառուցվել է ոչ թե իբրև եկեղեցի, այլ մատուռ-դամբարան, որը հաստատվում է նաև Ղ. Ալիշանի և Գ. Հովսեփյանի համապատասխան ուսումնասիրությունների եզրակացություններով: Այս ենթադրությունը հաստատվում է նաև սբ. Նշան մատուռ-դամբարանի կառուցման ժամանակի խնդիրը պարզաբանելիս: Ինչպես արդեն նկատել ենք նախորդ էջերում, սբ. Նշան մատուռը կառուցվել է 1280—1302 թվականների միջև, ավելի ստույգ՝ 1284 թվականից հետո, հենց Ներսես Մշեցու մահվան կապակցությամբ: Այդ համոզմանն ենք հանգում հետևյալ պարզ պատճառով. Մշեցու ժամանակակիցները վր-

[34ա] Ա. Մաթևոսյանը հիմնավորում է, որ համալսարանը հիմնադրվել է 1282 թ., տե՛ս «Գարուն», 1980, № 7, էջ 55—59:

[35] Գ. Հովսեփյան, նշվ. աշխ., էջ 252, Ա. Ավետիսյան, Հայկական մանրանկարչության Գլաձորի դպրոցը, էջ 15—16: Լ. Խաչերյան, Գլաձորի համալսարանը, 1973, էջ 45 և այլն:

[36] Տե՛ս Գ. Հովսեփյան, նշվ. աշխ., էջ 260:

Նկ. 19. Նորահայտ արձանագրված խաչքար Թանահատ-Գլաձորից:

Նկ. 20. Բազիլիկ եկեղեցուց դեպի հարավ գտնվող նորահայտ բնակելի տուն բռխարիկով:

կայում են, որ նա թաղված է եկեղեցում: Լ. Խաչերյանը այս առթիվ գրում է. «Հետագայում Ներսես Մշեցու շիրիմը, այլ «աշխարհալոյս» վարդապետների և ուսումնականների շիրիմների հետ միասին, հիշատակվում է Հովհաննես վարդապետի ճառերից մեկում, որպես թե ամփոփված է եկեղեցում, իհարկե նպատակ չունենալով նշելու յուրաքանչյուրի կոնկրետ վայրը. «... և զաշխարհալոյս վարդապետսն՝ զԳոշ, զՎահնական, զՎարդան, զՆերսես, զԵսայի, որ կան շիրիմք նոցա առ դուրս սբ. եկեղեցոյ, որով այժմ արդիւնաւորի եկեղեցի ի բանից նոցա»[37]:

[37] Տե՛ս **Լ. Խաչերյան**, Գլաձորի համալսարանը, էջ 42:

Ներսես Մշեցու գերեզմանի տեղադրության մասին առավել ստույգ տեղեկություն է հաղորդում Հակոբ Թագորցի գրիչը, որը 1318 թվին արտագրած ձեռագրի հիշատակարանում գրում է. «... ընդ հովանեաւ սուրբ Ստեփանոսի և կենսակիր աստուածաբաղձ սուրբ Նշանիս որ է ճշմարիտ ի կենաց փայտէն, և դամբարանի սուրբ վարդապետին Ներսէսի»[38]: Հետևաբար, կասկած լինել չի կարող նրա թաղման տեղի մասին: Բայց համապատասխան ստույգ արձանագրություն չունենք, որի պատճառը հետևյալն է. սբ. Նշանի պեղումներով բացված վեց տապանաքարերից չորսը նախկինում ունեցել են համապատասխան արձանագրություններ, բայց բոլորն էլ, առանց բացառության, եղծվել են տապանաքարերի վատ որակի հետևանքով[39]: Հայտնի է, որ միջին դարերում աչքի ընկնող գործիչներին թաղում էին եկեղեցիներին կից ու վրան կառուցում համապատասխան մատուռ-դամբարաններ: Որպես օրինակ կարող է ծառայել Մաշտոց կաթողիկոսի համար կառուցված մատուռ-դամբարանը Գառնիում[40]:

Այսպիսով, հավանական պետք է համարել, որ Ներսես Մշեցու մահից անմիջապես հետո՝ 1284 թվին, նրա գերեզմանի վրա կառուցել են սբ. Նշան մատուռ-դամբարանը, ի պատիվ այն մեծ երախտիքի, որ վաստակել էր այդ աչքի ընկնող մշակութային գործիչը[41]:

2. **ԵՍԱՅԻ ՆՉԵՑԻՆ** Գլաձորի համալսարանի ոգին էր: Ներսես Մշեցու մահից հետո, մինչև իր կյանքի վերջը նա մնում է որպես անփոխարինելի րաբունապետ: Սկզբնական շրջանում աշակերտում է Ներսես Մշեցուն ու հետևելով նրան, տեղափոխվում մենաստանից-մենաստան, մինչև որ 1282 թվին հանգրվանում են Աղբերց վանք-Գլաձորում[42]: Եսայի Նչեցու մասին ժամանակակիցները մեծ գովեստով են խոսում: Օրինակ, Մկրտիչ Թեղենեաց րաբունին Եսայի Նչեցուն անվանում է. «հոգեհանճար, գերիմաստ

[38] **Ղ. Ալիշան**, նշվ. աշխ., էջ 135 (տե՛ս ձեռագիր հիշատակարանի լուսանկարը):

[39] Այդ փաստի վրա մենք ուշադրություն ենք հրավիրել վերևում, մատուռ-դամբարանի պեղումները նկարագրելիս:

[40] **Բ. Առաքելյան, Գ. Կարախանյան**, Գառնի 3, Երևան, 1962, էջ 21—32:

[41] Հաշվի առնենք նաև այն հանգամանքը, որ սբ. Նշան մատուռ-դամբարանը ոչ թե գմբեթարդ է, այլ թաղածածկ, որը առավել բնորոշ է մատուռ-դամբարաններին:

[42] **Գ. Հովսեփյան**, նշվ. աշխ., էջ 259—261:

րաբունապետ և հայր հոգևոր», կամ «քաղցրահանճար փիլիսոփա և րաբունի... տիեզերալոյս րաբունապետ», իսկ Հակոբ Թագորցին՝ «ներհուն հռետոր հանուրց հայկազեանց և լուսատու ջահ մանկանց եկեղեցւոյ»: Հովսեփ գրչի 1291 թվին գրած հիշատակարանում Եսային կոչված է «բազմաբարի, աստուածագութ և սրբազան վարդապետ», կամ՝ «... գերափառ եւ հրաշագեղ ոգի մեծ րաբունապետին Յեսաեա»[43]: Պողոս վարդապետը 1314 թվին գրում է, որ եկել է ուսանելու «... ի գաւառս Վայոց ձոր կոչեցեալ, ի վանս Գլաձոր, առ ոտս երիցս երանեալ րաբունապետին Եսայեայ, որ իբրեւ զարեգակն լուսաւորեալ պայծառացուցանէ զբոլոր ազգս եւ զեկեղեցիս Հայաստան աշխարհիս»[44]: Այս առիթով բազմավաստակ բանասեր Գ. Հովսեփյանը գրում է. «Որքան և չափազանցություն լինին գովասանքների մեջ և մասամբ հետևողություն սովորական դարձած արտահայտությունների, անուրանալի է մարդու (Եսայի Նչեցու— **Ի. Ղ.**) մեծ հոչակն ու հեղինակությունը, որ կերևա և Գլաձորի վաթսունամյա արդյունքի մեջ, որչափ հաջողվել է մեզ ի մի բերել»[45]:

Եսայի Նչեցին իր շուրջ վաթսունամյա գործունեության ընթացքում խոշոր ծառայություն է մատուցել գիտության ու կրթության զարգացման գործին, միաժամանակ ակտիվորեն մասնակցել է երկրի հասարակական-քաղաքական կյանքին: Պատահական չէ, որ երբ 1295 թվին Արևելյան Հայաստանի աշխարհիկ և հոգևոր առաջնորդները Կիլիկիայի կաթողիկոս Գրիգոր Անավարզեցուն պաշտոնական համախոսական են գրում, դրա տակ առանց վարանման ստորագրում է նաև Եսայի Նչեցին իր, վարդապետների ու աշակերտների անունից: Ըստ Օրբելյանի, նա գրում է. «Ես Եսայի՝ կրսեր բանասիրաց, և յետին վարժապետ, իմով աշակերտօքս համախոհ եմ և միաբան եմ այսմ գրոյ...»[46]:

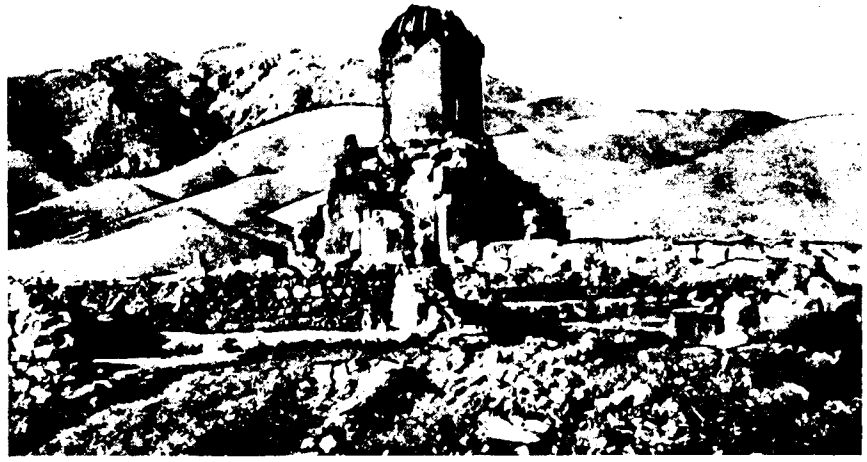
Եսայի Նչեցու մեծ հեղինակության մասին է վկայում նաև այն փաստը, որ Օրբելյան Լիպարիտ իշխանի որդի Չեսարը իր կառուցած Սելիմի կարավանատան 1332 թ. շինարարական արձանագրության մեջ մոնղոլական տիրակալ Բուսայիդ խանից անմիջապես հետո իրեն ժամանակի ակնառու գործիչ, այս խոսքերով է հիշատակում Եսայի Նչեցուն. «Սկիզբն տանն րաբունապետին

[43] Նույն տեղում, էջ 261:

[44] «ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», էջ 99:

[45] **Գ. Հովսեփյան**, նշվ. աշխ., էջ **257**:

[46] **Ստ. Օրբելյան**, նշվ. աշխ., էջ **462**:

Նկ. 21. Թանահատ-Գլաձորը պեղումներից հետո հարավից

Եսաո, եւ կատարումն աղաւթիւք նորա: Ի թվիս :ՉՉԱ: (=1332): (ԴԻՎԱՆ 3, № 545):

Եսայի Նչեցին մահանում է խորին ծերության հասակում, 1338 թվականին, ինչպես վկայում է Սամուել Անեցին[47], և թաղվում Գլաձորի համալսարանում: Հավանաբար մեզ նորից անհրաժեշտ է անդրադառնալ Հովհաննես վարդապետի ճառին, որը մեջբերեցինք Ներսես Մշեցու առիթով: Այստեղ, ինչպես տեսանք, հեղինակը պնդում է, որ նշված անձնավորությունները ամփոփված են եկեղեցիների ներսում: Նա գրում է. «... Եւ զաշխարհալոյս վարդապետսն՝ ... զՆերսես, զԵսայի, որ կան շիրիմք նոցա առ դուրս սբ. եկեղեցւոյ...»: Հետևաբար մենք պետք է Եսայի Նչեցու շիրիմը ևս փնտրենք Թանահատ—Գլաձորում մեզ հայտնի երեք շինությունների, այն է՝ սբ. Ստեփանոս եկեղեցու, սբ. Նշան մատուռ-դամբարանի և 5—7-րդ դարերի բազիլիկ եկեղեցու մեջ:

Դժբախտաբար, այս երեք կառույցներում մեզ չի հաջողվել գտնել արձանագիր տապանաքար Եսայի Նչեցու անունով: Բայց պետք է նկատենք, որ պեղումների ժամանակ, 5—7-րդ դարերի բազիլիկ եկեղեցու հյուսիս-արևելյան խորանի մեջ, բեմի առջև

[47] Ժամանակագրութիւն Սամուելի քահանայի Անեցւոյ, Վաղարշապատ, 1893, էջ 168:

հայտնաբերվեց մի հարթ տապանաքար առանց արձանագրության: Նկատել ենք նաև, որ այդ տապանաքարը իր ճարտարապետական մշակումով հար և նման է 14-րդ դարի առաջին կեսի թվակիր տապանաքարերին: Հետևաբար, օգտվելով հնագիտության մեջ կիրառվող համեմատական մեթոդից, մենք կարող ենք այդ տապանաքարը թվագրել հենց 14-րդ դարի առաջին կեսով: Բայց միայն այդքանով հարցը չի լուծվում:

Հայկական եկեղեցու կանոնագրքերից մեզ հայտնի է նաև այն իրողությունը, որ չէր թույլատրվում թաղումներ կատարել եկեղեցու ներսում: Մասամբ այդ պատճառով առաջացան 12—13-րդ դարերի ընթացքում եկեղեցիներին կից գավիթները, որոնք նախատեսված էին նաև թաղումներ կատարելու համար: Չէ որ եկեղեցին իր եկամտի մի բաժինն էլ ստանում էր այս ճանապարհով: Գավիթների կառուցումից առաջ և նրա հետ միաժամանակ այդ նույն նպատակով լայն տարածում էր ստացել նաև մատուռ-դամբարանների կառուցումը: Սակայն այս գործող կարգից խիստ բացառություն էր արվում միայն այն անձնավորությունների համար, որոնք իրենց կենդանության ժամանակ ձեռք էին բերում համազգային մեծ համբավ և հեղինակություն՝ դասվելով սրբերի շարքը: Այդպիսիներին թաղում էին եկեղեցիների ներսում՝ խորաններում: Միջին դարերի մեր պատմությունից ու մատենագրությունից գիտենք, որ նման մարդկանց թվին են դասվել Մխիթար Գոշը, Վանական վարդապետը, Վարդան Արևելցին, Գրիգոր Տաթևացին և ուրիշներ:

Նկ. 22. Անդանատուն պեղումներից հետո:

Այժմ հարց է ծագում, ով կարող էր լինել այն անձնավորությունը, որը 14-րդ դարի առաջին կեսին իրավունք է նվաճել խախտելու եկեղեցական կանոնագրքում արձանագրված կանոնը և թաղվելու Թանահատի բազիլիկ եկեղեցու հյուսիս-արևելյան խորանի մեջ: Վերը շարադրվածից արդյոք չի՞ հետևում, որ մենք իրավացիորեն կարող ենք այդ առանց արձանագրության տապանաքարը վերագրել Գլաձորի համալսարանի անփոխարինելի րաբունապետ, իր ժամանակի գիտական, կրոնական և աշխարհիկ հարցերում խոշոր դեր խաղացած, անուրանալի ծառայություններ տեր, ժամանակակիցների կողմից բարձր գնահատված և սրբերի շարքը դասված Եսայի Նչեցուն: Իսկ ինչո՞ւ այդ տապանաքարի վրա չկա համապատասխան արձանագրություն: Այս հարցին ևս դժվար չէ պատասխանել. Մխիթար Գոշի, Վանական վարդապետի, Գրիգոր Տաթևացու և այլոց շիրիմների վրա դրված տապանաքարերը նույնպես արձանագրություն չունեն:

Այսպիսով, Եսայի Նչեցին պետք է որ թաղված լինի Թանահատ—Գլաձոր վանական համալիրի մեջ մտնող, 5—7-րդ դարերում կառուցված և հետագայում մի քանի անգամ վերանորոգված բազիլիկ եկեղեցու հյուսիս-արևելյան խորանի մեջ:

3. **ԴԱՎԻԹ ՍԱՍՆԵՑԻՆ** Ներսես Մշեցու ավագ աշակերտներից էր և դեռևս Մշո Առաքելոց վանքում արդեն վարդապետական աստիճան ուներ: 1275 թվին այդ վանքում գրված ձեռագրերից մեկի հիշատակարանում Գրիգոր գրիչը խնդրում է հիշել. «Եւ զմեր վարդապետն Դաւիթ ընդ նմա արժանի արասցէ Քրիստոս յիւր արքայութեան»[48]: Այս անձնավորությունը 1282 թվականին Եսայի Նչեցու հետ միասին հետևում է Ներսես Մշեցուն և տեղափոխվում Գլաձոր: Իսկ 1284 թվականից, Ներսեսի մահից հետո դառնում է Գլաձորի համալսարանի երկրորդ դեմքը: Այդ է հաստատում Տիրատուր Կիլիկեցին 1309 թվին գրած հիշատակարանում. «... ի մեծ դպրատանն, որ կոչի Գլաձոր ի վարժապետութեան մեծիս Եսայեայ և եռամեծին Դաւթայ...»[49]: Նույնպիսի կա-

[48] Գ. Հովսեփյան, նշվ. աշխ., էջ 265:

[49] «ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», էջ 60: Հարկ է նշել, որ այս նույն հիշատակարանը օգտագործել է նաև Գ. Հովսեփյանը, բայց սխալմամբ այն թվագրվել է 1300 թ. (տե՛ս Գ. Հովսեփյան, նշվ. աշխ., էջ 265):

րևոր վկայություն է 1321 թվին Կյուրեղ գրչի գրած հիշատակարանը. «... և ի վարժապետութեան սուրբ և բազմերջանիկ քաջ հոետորաց Հայոց՝ երկուց ամոլաց ճշմարիտ հաւատոց մերոց՝ Դաւթի և Եսայեա: Ի հոչակաւոր և սուրբ մենաստան համալսարանիս Գլաձորոյ ընդ հովանեաւ սուրբ Ստեփանոսի և աստուածընկալ վերապացեալ դպրապետացս»[50]: Այս ավետարանը Դավիթ Սասնեցին նվիրում է Սպիտակավոր Աստվածածնի նորակառույց եկեղեցուն հետևյալ մակագրությամբ. «Նուաստս ի շարս ուսուցչապետաց Դաւիթ, շնորհեցի զսուրբ աւետարանս սուրբ Աստուածածնին և առաջնորդի սուրբ անապատիս՝ Մկրտչին՝ հոգևոր որդեկին իմոյ, ի յիշատակ հոգոց իմոց...»[51]:

Գլաձորի համալսարանում 1321 թվականից հետո գրված և ոչ մի ձեռագրում այլևս չենք հանդիպում Դավիթ անվանը: 1328 թվին հիշատակված Դավիթը՝ Դավիթ Գետկեցին է և, իհարկե, կապ չունի Դավիթ Սասնեցու հետ: Իսկ 1329 թ. Վերի Նորավանքում գրված մի հիշատակարանից տեղեկանում ենք, որ Դավիթ րաբունապետը վաղուց ի վեր մահացած էր: Այնտեղ Ստեփանոս Գրիչը մասնավորապես ասում է. «... ի վարժապետութեան տանն Արեւելեաց մեծաշնորհ հոետորի Յեսայեայ հօր և ուսուցչի վերապացեալ տանն աստծոյ սուրբ րաբունապետիս Կիրիոնի, **սպասաւոր սբ. գերեզմանի րաբունապետին Դաւթի**, ի թուականութեանըս հայոց ՉՀԸ (=1329)»[52]: Հետևաբար, ակներև է, որ Դավիթ Սասնեցին մահացած պետք է լիներ 1321—1328 թվականների միջև: Նա մահացել ու թաղվել է Գլաձորի համալսարանում: Բնականաբար Դավիթ Սասնեցու աճյունը նույնպես պետք է որոնել Թանահատի վանքում:

Եվ իրոք, սբ. Ստեփանոս եկեղեցու արևելյան պատի տակ մեր կողմից պեղված տաս տապանաքարերից երկրորդը, որը խիստ տարբերվում է մյուսներից իր բարձրարվեստ գեղազարդմամբ, վրան ունի հետևյալ արձանագրությունը.

ԱՅՍ Է ՀԱՆԳԻՍՏ
ԴԱՎԻԹ ՔԱՀԱՆԱՅԻ, ՈՐ ՏԱՐԱԺԱՄ Ի ՔՐԻՍ-
ՏՈՍ ՓՈԽԵՑԱԻ: ՅԱԿԱՒԹՈՒ ՅԻՇԵՑԷՔ ԹՎԻՆ :ՉՀԱ: (=1322):
(Աւետ, արձ. №79):

[50] Նույն տեղում, էջ 166:
[51] Նույն տեղում, էջ 167:
[52] «Մայր ցուցակ ձեռագրաց սրբոց Յակոբեանցց», կազմեց Ն. Պողարյան, Երուսաղեմ, 1967, հ-բ, էջ 316:

Նկ. 23. Պեղումներով հայտնաբերված հուշարձանների բարեր և ճարտարապետական մանրամասներ:

Նկ. 24. Նորահայտ խաչքար արևմտյան գերեզմանատանը:

Կասկած չի կարող լինել, որ այս տապանաքարը պատկանում է Դավիթ Սասնեցուն և որ նա մահացել է 1322 թվին: Այդ թվականը միանգամայն համընկնում է մեր մատենագրության մեջ պահպանված այն տեղեկություններին, որոնք վերաբերում են Գլաձորի համալսարանի րաբունապետ Դավիթ Սասնեցու գործունեության ժամանակագրությանը[53]:

[53] Լ. Խաչերյանը նկարագրելով Դավիթ Սասնեցու գործունեությունը Գլաձորի համալսարանում, առանց բավարար հիմքի նրա մահը դնում է 1328—1329 թթ. միջև: Հարց է առաջանում՝ այդ դեպքում ինչո՞ւ ոչ 1322, 23, 24... և այլն թվերին: Չէ որ 1321 թ. հետո նրա անունով մեզ չի հասել ոչ մի ձեռագիր

Տապանագրի **քահանա** անվանումը չպետք է տարակուսանք հարուցի, քանի որ միջին դարերում այնպիսի հայտնի գիտնականայրեր, որոնք մեր պատմությունը, տոմարը, փիլիսոփայությունը և լեզուն հարստացրել են անգնահատելի գանձերով, նույնպես ունեցել են եկեղեցական հասարակ կոչումներ (օրինակ՝ Հովհաննես Սարկավագը, որ իր անբավ գիտելիքների համար «իմաստասէր» էր կոչվում կամ՝ նշանավոր ժամանակագիր քահանա Անեցին և ուրիշներ)[54]:

4. **ՏԻՐԱՏՈՒՐ:** Գլաձորի համալսարանում խոշոր դեր է խաղացել և որոշ ժամանակ Եսայի Նչեցու հետ միասին րաբունապետ է եղել: Նրա մասին առաջին տեղեկությունն իմանում ենք 1309 թվին Գլաձորում իր իսկ գրած հիշատակարանից, որտեղ իր մասին հայտնում է հետևյալը. «... ձեռամբ անիմաստ գրչի Տիրատուր Կիլիկեցոյ: Արդ աղաչեմ զհանդիպաւղսդ յիշել յարժանաւոր յաղաւթս ձեր զանպիտան գրչակս...»[55]: Դրանից 12 տարի անց՝ 1321 թվականին գրված մի ձեռագիր հիշատակարանում արդեն Տիրատուրն իրեն անվանում է **րաբունի**՝ «Ես՝ նուաստ և յետինս ի բանասիրաց Տիրատուր **րաբունի**, ստացա զտառս զայս բազում աշխատութեամբ,...»[56]: Այնուհետև, Տիրատուր րաբունու մասին 1337 թվին գրված հիշատակարանում մեզ տեղեկություն է հայտնում Ավաք-տեր վարդապետը. «... որ բազում ժամանակս աշխատեցայ առ ոտս մեծ րաբունապետացն Յեսայի և Տիր(ատր)-

կամ որևէ հիշատակություն նրա կենդանի լինելու մասին: Մեր վկայակոչած արձանագրության մեջ որոշակի նշվում է, որ Դավիթը «տարաժամ» մահացել է 1322 թվին: Եվ, իրոք, եթե Դավիթը Եսայի Նչեցու հետ միասին աշակերտել է Ներսես Մշեցուն, ուրեմն նրանք հասակակիցներ են եղել, և այդ պատճառով նրա մահը 1322 թ. համարվում է «տարաժամ», նկատի ունենալով Եսայի Նչեցու և ուրիշների մահվան ժամանակը:

54 Ինչպես ակնհայտ հոգևոր-գիտնական այրերին տրվող քահանա հասկացության, այնպես էլ Գլաձորի համալսարանին վերաբերող բազմաթիվ հարցերի է անդրադարձել Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանի գիտաշխատող Փ. Անթափյանը իր հոդվածում, որտեղ շատ որոշակի և արդարացիորեն քննադատվում են Լ. Խաչերյանի անհիմն տեսակետները և անուղղակիորեն արդարացվում է մեր եզրահանգումը (տե՛ս **Փ. Անթափյան**, Արդյո՞ք հայ առաջին համալսարանը Գլաձորն է, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1974, № 2, էջ 192—205):

55 ԺԴ դարի հիշատակարաններ», էջ 60:

56 Նույն տեղում, էջ 174:

ոյ և գնեցի զսայ ի հալալ ընչից իմոց՝ ի :Ճ: (100) մթխալ արծաթ, ի Գայլիձորին, ի թվ(ին) հայոց ՉՂՉ (1337)»[57]:

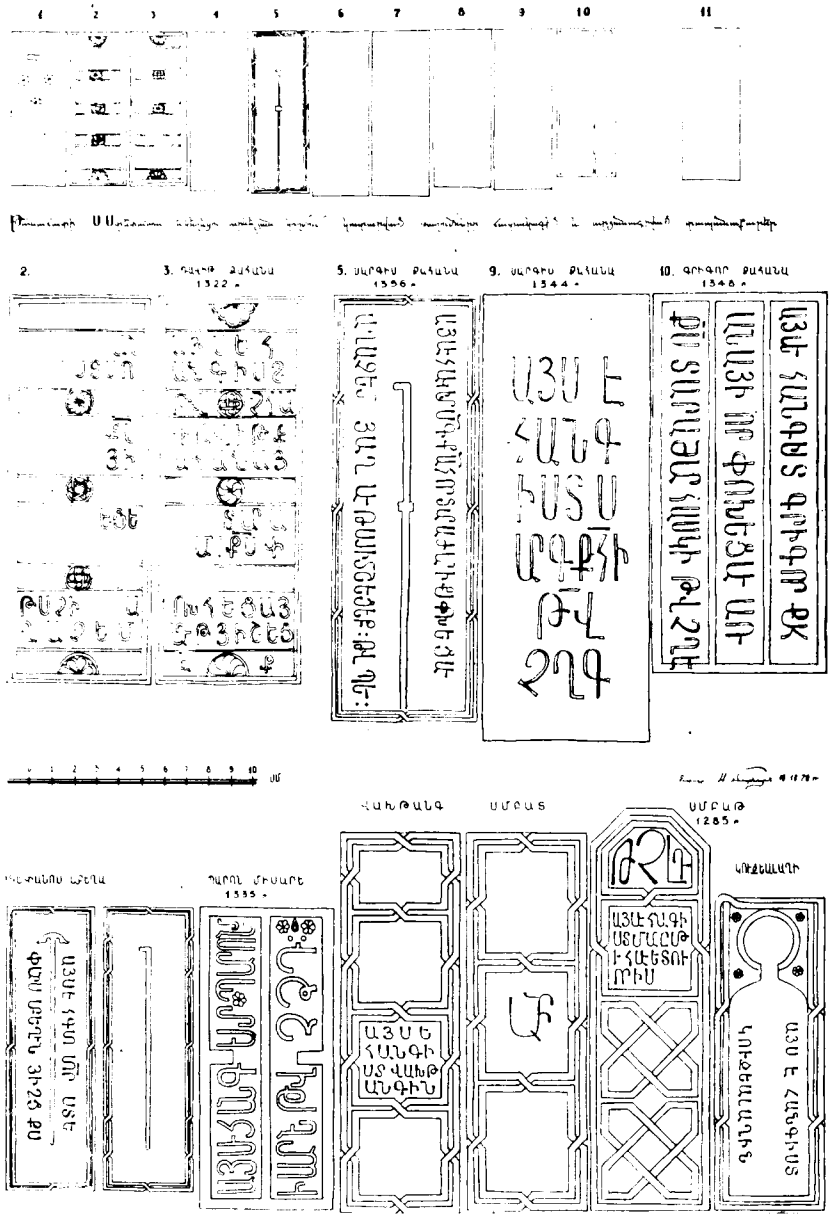
Այսպիսով, ակներև է, որ Տիրատուր Կիլիկեցին Գլաձորի համալսարանի վերջին տարիների գործունեության ընթացքում արդեն հասել էր րաբունապետի աստիճանի և հիշատակվում է Եսայի Նչեցու հետ միասին: Մեկ տարի անց՝ 1338 թվականին Գլաձորից քիչ հեռու գտնվող Հերմոնի վանքում գրված ձեռագրի հիշատակարանում Տիրատուրն արդեն հիշատակվում է իբրև տեղի դպրոցի ուսուցչապետ ու բնութագրվում առավել բարձր մակդիրներով: Ահա թե այդ առթիվ ինչ է վկայում Գրիգոր գրիչը. «... (Գծագրեցաւ) ի ճահճագիս Վայոց ձոր, ի վանս Հերմոնի, ... ի վարժապետութեան ընդհանուր հայկազեանս սեռի երջանկի, մեծի և երիցս երանեալ հոետորի Տիրատուր առձայնելոյ, առ որ կամք դեգերեալ վարժս կրթութեան... որպէս զաւակ առ ծնօղ,...»[58]: Ավելի ուշ՝ 1349 թվականին, Մովսես Կրոնավորն իր հիշատակարանում Տիրատուրի մասին վկայում է. «Գրեցաւ ... ի ճահճագիս Սիւնեաց, ի Ձորս Վայոց, ի վանս Հերմոնի ... առ ոտս մեծ վարժապետիս Տիրատուր կոչեցեալ, կամօք ձեռնտուութեամբ սորին, ձեռամբ Մովսէս կրաւնաւորի, անարժան քահանայի, յետին և տըկար ի սպասաւորս բանի, ի թուականութեան... ՉՂԸ (1349)»[59]:

Այսպիսով, Տիրատուր րաբունապետը դեռևս 1338 թվականին, հավանաբար Եսայի Նչեցու մահից անմիջապես հետո թողնում է Գլաձորի համալսարանը և տեղափոխվում նրանից քիչ հեռու գտնվող Հերմոնի վանքը: Ինչպես Գ. Հովսեփյանն է գրում. «Նորա մահվամբ (Եսայի Նչեցու— Ի. Ղ.) մեռնում է և դպրոցը Գլաձորում»: Եվ վերը հիշատակված վկայությունները հաստատում են այդ միտքը: Փաստորեն, Եսայի Նչեցու մահվանից անմիջապես հետո ստեղծված քաղաքական և տնտեսական անբարենպաստ պայմանների հետևանքով քայքայվեց Գլաձորի համալսարանը, իսկ նրա սաների ու րաբունիների մեծ մասը տեղափոխվեց Մեծոփի, Հերմոնի, Երզնկայի և հատկապես Տաթևի վանական համալիրներ, ուր նրանք հիմնադրեցին նոր ուսումնագիտական օջախներ:

57 Նույն տեղում, էջ 294: **Գ. Հովսեփյան**, Նշվ. աշխ., էջ 276—277:

58 «ԺԴ դարի հիշատակարաններ», էջ 303—304: Լ. Խաչերյանը այս հիշատակարանի ժամանակը դնում է 1349 թ., մի բան, որ իրականությանը չի համապատասխանում և հակասում է Տիրատուրի գործունեության ժամանակին Գլաձորի և Հերմոնի վանքերում:

59 Նույն տեղում, էջ 378:

Նկ. 25. Նարեկայի տապանաքարերի և նրանց վրա եղած արձանագրությունների գրչագրերը ըստ Ս. Մաթևոսյանի:

Դրանցից առավել աչքի ընկնողը Տաթևի համալսարանն էր՝ Հովհաննես Որոտնեցու և հետագայում՝ նրա աշակերտ Գրիգոր Տաթևացու գլխավորությամբ:

5. **ՍՏԵՓԱՆՈՍ:** Դեռևս 1279 թվին Մշո Առաքելոց վանքում գրված ձեռագիր հիշատակարանից գիտենք, որ Եսայի Նչեցին աշխատել է Ստեփանոս անունով մի գրչի հետ և 1282-ին, նրա և Դավիթ Սասնեցու հետ տեղափոխվել Գլաձորի վանքը: Գրիչ Ստեփանոսի մասին Ներսես Մշեցու մահից առաջ՝ 1282 թ. Եսայի Նչեցու գրած ձեռագիր հիշատակարանում կարդում ենք. «Զհամշիրակ եղբայր իմ Ստեփանոս, որ զօրինակս քարտիւ հանդերձ շնորհեց. յիշեսջիք ընդ նմին եւ զամենամեղ գրիչս Եսաի, աղաչեմ»[60]: Երկու տարի անց՝ 1284 թ. մեկ այլ ձեռագրում Եսային խնդրում է հիշել «զսիրելի եղբայրս Ստեփանոս, սպասաւոր բանի...»: Նույն անձնավորության մասին 1318 թվականին գրված Եսայի Նչեցու Աստվածաշունչ մատյանի 113ա էջի լուսանցքում, որն, ի դեպ, նկարազարդել է տաղանդավոր մանրանկարիչ Թորոս Տարոնացին, կարդում ենք. **«զՍտեփան աղաչեմ յիշել ի տէր»**[61]:

Այս վերջին լուսանցագիրը պարզում է, որ Ստեփանոսը արդեն 1318 թ. առաջ մահացած էր, և այդ պատճառով խնդրում են «յիշել ի տէր»: Բայց թե երբ է նա մահացել և որտեղ է թաղվել, ցավոք, ձեռագրերի հիշատակարանները որոշակի ոչինչ չեն հայտնում: Թանահատի համալիրի պեղումների ժամանակ, սբ. Ստեփանոս եկեղեցու մուտքի աջ կողմում հայտնաբերել ենք ջարդված մի խաչքար, որի վրա պահպանվել է հետևյալ արձանագրությունը (այն, մեր կարծիքով, կարող է նպաստել Ստեփանոսի մահվան և թաղման հանգամանքների պարզաբանմանը).

ԵՒ ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԱԲԵՂԷՍ ԿԱՆԿ-
ՆԵՑԻ ՁԽԱՉՍ ՓՐԿՈՒԹԻՒՆ ՀՈԳՈ ԻՄ[Ո ԵՒ
Ծ] ՆՈՂԱՑ ԻՄ[Ո]Ց: (Ատ, արձ. № 61):

Բացի այդ, **նորաբաց** բալիլիկ եկեղեցու գավթի պեղումների ժամանակ ի հայտ եկած բազմաթիվ տապանաքարերից մեկի վրա, որը կապույտ բազալտից է, փորագրված է հետևյալ արձանագրությունը.

60 Գ. Հովսեփյան, նշվ. աշխ., էջ 260:

61 Նույն տեղում, էջ 268:

ԱՅՍ Է Հ[ԱՆ]Գ[ԻՍ]Տ Տ[Է]Ր ՍՏԵ-
ՓԱՆՈՍ ԱԲԵՂԻՆ ՅԻՇԵՑԷՔ Ի ՔՐԻՍՏՈՍ: (Ատտ, արձ. № 78):

Սրանից կարելի է կռահել, որ արձանագիր խաչքար կանգնեցնողը, Ներսես Մշեցու աշակերտն ու Եսայի Նչեցու ընկերը և սույն տապանաքարի տակ հանգչողը նույն անձնավորությունն է: Դա առավել համոզիչ է դառնում, եթե նկատի ունենանք տապանաքարի վրա քանդակված գեղազարդ գավազանը՝ ի նշան թաղվածի հոգևոր բարձր կոչման (տե՛ս № 78 բնագրի լուսանկարը և գըրչագիրը):

6—7. **ՍԱՐԳԻՍ Ա, ՍԱՐԳԻՍ Բ:** Գլաձորում գրված 1317 թ. ձեռագրում հիշատակվում է ոմն «Սարգիս աբեղա սպասաւոր բանի»[62]: Իսկ մեկ տարի անց՝ 1318 թվականի ձեռագիր հիշատակարանում նույն Սարգիսն իր մասին գրում է. «Ես, Սարգիս համբակ եւ սպասաւոր բանի տկար մարմնով եւ տառապեալ անձամբ բազում աշխատութեամբ ծրագրեցի զսայ...: Ի թվ. ՉԿԷ., ի գաւառիս Վայոց ձորոյ յանապատս Գլաձոր, ընդ հովանեաւ սրբոյն Ստեփանոսի, եւ մեծ վարդապետի, եւ անյախթ հոետորի՝ Եսայեա»[63]: Նույն անձնավորության մասին Գրիգոր գրիչը իր արտագրած գրքի հիշատակարանի 331ա էջում գրում է. «... Ի թուականութեան հայկազեանս տոմարի ՉՀԴ (1335), ... ի գաւառիս Վայոյձոր, բարձրադիտակ մենաստանիս Գլաձոր, որ յանհմուտ և գնչու արանց Գայլաձոր ասի...: Արդ, որ ոք պատահի յարձանագրուիչս, բայց բանօր իբր կենդան ընթերցեալ, յիշեսջիք ի բարի զտացօղ սորայ և զվաելօղ՝ զՍարգիս քահանայ, որ հանդերձեալ է գօազան առ(ն)ուլ րաբունի...»[64]: Այս նույն ձեռագրի 44ա էջում Սարգիս քահանան իր մասին գրում է. «Զատացաւղ սուրբ մատենիս... ի Ներսիսէ եպիսկոպոսէ՝ զհամանուանակի, զՍարգիս պատուական քահանայ և ընտիր կրաւնաւորս, զատացաւղ սուրբ տառիս...»[65]: Մի այլ (305բ) էջում Սարգիս րաբունին գրում է. «... Ես Սարգիս պիտակաբար քահանայ. զձեռ ունելով, բայց գործըն պակաս: Արդ աղաչեմ զամենեսեան զմեզ եւ զմիհնակեց **եղ-**

[62] **Գ. Հովսեփյան**, նշվ. աշխ., էջ 276:

[63] Նույն տեղում, էջ 271:

[64] «ՃԴ դարի հիշատակարաններ», էջ 271—272: («Գաւազան» բառը գրված է «Գօազան» ձևով:

[65] **«ՃԴ դարի հիշատակարաններ»**, էջ 271—272:

Նկ. 26. Նորահայտ խաչքար բագրևանդի եկեղեցու արևմտյան պատի մեջ:

բայրն իմ զմիւս Սարգիս (ընդգծումը մերն է— Ի. Դ.) սբ. սրտիւ եւ աներկբայ բանիւ եւ Աստուած յիշողացտ եւ յիշելոցս առնասարակ ողորմեացի,...»[66]:

Գ. Հովսեփյանն այս Սարգիս քահանային, որը պատրաստվում է րաբունական գավազան կրելու, նույնացնում է 1317 և 1318

[66] Ամբողջ հիշատակարանը տե՛ս Գ. Հովսեփյան, նշվ. աշխ., Բ հավելվածի **№ 88-ի տակ:**

թվականների վերը մեջ բերած հիշատակարաններում վկայված «Սարգիս աբեղա, սպասաւոր բանի» անձնավորության հետ[67]: Մենք համաձայն ենք Գ. Հովսեփյանի այս տեսությանը, Սարգիս աբեղայի և Սարգիս քահանա-րաբունի նույնացման մասին, և անհամոզիչ ենք համարում Լ. Խաչերյանի այն թյուր կարծիքը, ըստ որի դրանք տարբեր անձնավորություններ են: Միաժամանակ հարկ է նշել, որ 1335 թվականին, ինչպես հիշատակարանից ենք իմանում, ապրել և գործել է մեկ այլ Սարգիս՝ «եղբայրն իմ զմիւս Սարգիս», որին խնդրում է հիշել Սարգիս քահանա-րաբունին:

Սարգիս րաբունու և «եղբայրն իմ զմիւս Սարգիս» անունների հիշատակությունը Գլաձորում գրված ձեռագիր հիշատակարանում ավելի հավանական է դարձնում տարիներ առաջ մեր հայտնած այն կարծիքը, ըստ որի Գլաձորում իրենց գործունեությունը ծավալած երկու Սարգիսն էլ թաղված են Թանահատի սբ. Ստեփանոս եկեղեցու արևելյան պատի տակ[68]:

Եվ իրոք, Դավիթ քահանա-րաբունապետի տապանաքարից դեպի հյուսիս, արձանագրված տապանաքարերից մեկի վրա փորագրված է.

ԱՅՍ Է ՀԱՆԳԻՍՏ ՍԱՐԳԻՍ ՔԱՀԱՆԱՅԻ, ՈՐ ՏԱՐԱԺԱՄ Ի ՔՐԻՍՏՈՍ ՓՈԽԵՑԱՒ: ԱՂԱՉԵՄ ՅԱՂԱԻԹՍ ՅԻՇԵՑԷՔ: ԹՎ :ՊԵ: (1356): (Աստ, արձ. № 83):

Իսկ սրանից մեկ քար այն կողմ կա մեկ այլ տապանագիր հետևյալ բովանդակությամբ.

ԱՅՍ Է ՀԱՆԳԻՍՏ ՍԱՐԳԻՍ ՔԱՀԱՆԱՅ: ԹՎ[ԻՆ] ՉՂԳ: (=1344): (Աստ, արձ. № 81):

Թե այս երկու Սարգիսներից որն է ստեղծագործել 1317—18 թվականներին ու հետագայում հասել րաբունու աստիճանի և որը մահացել «տարաժամ հասակի», տապանագրերով դժվարանում ենք ստույգ առանձնացնել: Բայց որ նրանք երկուսն էլ Գլաձորի ձեռագրերում հիշատակված անձնավորություններն են, վեր է ամեն կասկածից, մանավանդ որ տապանաքարերից մեկը իր վրա ունի նաև քանդակված գավազան: Իսկ դա վկայում է նրա տիրոջ հոգևոր բարձր կոչում ունենալու մասին՝ անկախ «քահանա» կոչվելուց[69]: Եվ վերջապես, այդ եզրակացությանն ենք հանգում այն պարզ պատճառով, որ Եսայի Նչեցու մահից հետո, երբ Տիրատուրը և ուրիշները Գլաձորի դպրոցը տեղափոխում են Հերմոնի ու Տաթևի վանքերը, այդ ժամանակ արտագրված և մեզ հասած ձեռագրերում Գլաձորի համալսարանում ստեղծագործած Սարգիսները այլևս չեն հիշատակվում: Այդ իրողությունը ևս չպետք է աչքաթող արվի:

8. **ԳՐԻԳՈՐ:** Սարգիս քահանայի տապանաքարի կողքին և այդ շարքում վերջինը թաղված է ոմն Գրիգոր հետևյալ հիշատակագրությամբ.

ԱՅՍ Է ՀԱՆԳԻՍՏ ԳՐԻԳՈՐ ՔԱՀԱՆԱՅԻ, ՈՐ ՓՈԽԵՑԱՒ ԱՒՐ ՔՐԻՍՏՈՍ ՏԱՐԱԺԱՄ ՀԱՍԱԿԻ: ԹՎ :ՉՂԷ: (=1348): (Աստ, արձ. № 82):

Գլաձորի համալսարանում մի քանի ձեռագիր է արտագրել Գրիգոր գրիչը, որի գործունեությունը սկսվում է 1330-ական թվականներից: Մեր կարծիքով «տարաժամ» հասակում մահացած Գրիգորը նույն Գրիգոր գրիչն է: Եթե ճիշտ է մեր դիտողությունը, ապա կարելի է վստահ պնդել, որ երբ մահացավ Եսայի Նչեցին և որոշ չափով քայքայվեց Գլաձորի համալսարանը, բոլոր գրիչներն ու րաբունիները չէ, որ հեռացան Գլաձորից: Նրանց մի մասը՝ մեզ հայտնի երկու Սարգիսները, Գրիգորը և ուրիշները մնացին Գլաձորի վանքում և շարունակեցին իրենց գործունեությունը:

Գլաձորի համալսարանի մյուս րաբունի-րաբունապետերը, ինչպես վերը նշեցինք, հեռանում են Գլաձորից տարբեր ժամանակներում և հիմնում իրենց ինքնուրույն ուսումնագիտական կենտրոնները տարբեր վանքերին կից: Այսպես, օրինակ, Մխիթար Սասնեցին հիմնեց Մեծոփա հռչակավոր դպրոցը, Կիուրոնը տեղափոխվեց Նորավանք, Մկրտիչը դարձավ Թեղենյաց դպրոցի րաբունի, Հովհաննես և Կիրակոս Երզնկացիները իրենց գործունեությունը ծավալեցին ուրիշ կենտրոններում և այլն: Բնական է, որ

[67] Այդ առիթով Գ. Հովսեփյանը գրում է. «Ստացողն է» Սարգիս քահանա, որ հանդերձել է գօտւզաւ առուլ րաբունի». հավանորեն նույնանուն անձը, որ 1317 թվին Նյուսացու գործերի ընդօրինակության հիշատակարանում իրեն «Սարգիս աբեղայ սպասաւոր բանի» է կոչում» (տե՛ս **Գ. Հովսեփյան**, նշվ. աշխ., էջ 276):

[68] Տե՛ս **Ի. Ղարիբյան**, Գլաձորի համալսարանի պեղումները, Բանբեր Երևանի համալսարանի, 1971, № 2, էջ 259—260:

[69] Երկու տապանաքարերն էլ հասարակ, ոչ այնքան լավ մշակման ենթարկված քազալտ քարեր են:

հարկ չկա նրանց գերեզմանները փնտրել Գլաձորի համալսարանում կամ նրա շրջապատում:

Արդյոք վերը հիշատակված անձանց տապանաքարերի և խաչարձանների գոյությունը Թանահատի վանքի տարածքում լոկ պատահական զուգադիպությո՞ւն է Գլաձորի համալսարանում ապրած և ստեղծագործած նույնանուն անձնավորությունների գործունեության ժամանակաշրջանի հետ, թե՞ այդ նույնացումը արդարացվում է պատմականորեն:

Մեր կարծիքով այդքան պատահականությունների հնարավոր չէ հանդիպել միևնույն հնավայրում: Քանի որ մեր կողմից արդեն հիշատակված անձնավորությունները հիմնականում թաղված են սբ. Ստեփանոս եկեղեցու արևելյան պատի տակ, իրար կողք-կողքի, իսկ մի մասի տապանաքարերի վրա քանդակված է գավազան՝ ի նշան նրանց հոգևոր բարձր կոչման, ուստի կարելի է հաստատապես պնդել, որ դրանք Գլաձորի համալսարանի հետ անմիջական առնչություն ունեցող գործիչների տապանաքարերն են:

Հետևապես, կարելի է ապացուցված համարել, որ հայտնաբերվել են Գլաձորի համալսարանի ավերակները, և որ համալսարանի շենքը 13—14-րդ դարերում մտել է Թանահատի վանական համալիրի մեջ ու կազմել նրա անբաժան մասը:

Այնուամենայնիվ, Գլաձոր—Թանահատ նույնացման մեր եզրակացության մեջ կան որոշ թեական թվացող հարցեր, որոնց կցանկանայինք նույնպես անդրադառնալ:

Ինչպես գիտենք, Գլաձորի համալսարանը ձեռագրերում հիշատակվում է **Աղբերց վանք, Գլաձոր, Գայլեձոր** և այլ անուններով, բայց մեր պեղումների ընթացքում չի գտնվել որևէ արձանագրություն, որտեղ հիշատակվեն այդ անունները: Այս իրողությունն արդյո՞ք չի հակասում մեր նույնացմանը:

Գլաձոր կամ Աղբերց վանք անունների բացակայությունը մեր պեղումներից ի հայտ եկած նյութերում բացատրում ենք հետևյալ կերպ: Նախ, Գլաձորի համալսարանում ընդօրինակված ձեռագրերի հիշատակարաններին հետևելով նկատեցինք, որ Գլաձորը 1282-ից մինչև 1291 թվականը հիշատակվում է **Աղբերց վանք** անունով երկու անգամ, իսկ 1291-ից մինչև 1302 թվականը **Աղբերց վանքը** և **Գլաձորը** հիշվում են միաժամանակ: Այսպես, օրինակ, Հովհաննես գրիչը 1291 թվականի հիշատակարանում գրում է. «Ի թիս :ՉԽ: (1291 թ.) գրեցաւ մեկ[ն]ութիւն կաթողիկէիս. ձեռամբ բազմամեղ և սուտանուն կրաւնաւորի Յոհաննիսի

աշկերտ ի բանի. Ի մենաստանս որ կոչի Աղբերց վանս և մականուն Գլաձոր, ընդ հովանեաւ սրբոյն Ստեփանոսի. Ի վարժապետութեանս գիտնական և արդիւնական մեծ հոետորի Յեսաու»[70]:

Սկսած 1302 թվականից Գլաձորի դպրոցը հիշվում է հիմնականում **Գլաձոր, Գայլեձոր, Գելաձոր** ձևերով: Այստեղից հետևում է, որ «Աղբերց վանք» անվանումը ժամանակավոր բնույթ է կրել և Գլաձորի վանքի համար բնորոշ անուն չի եղել: Նա ունեցել է մեկ այլ անուն, որով հայտնի էր հենց վանական կենտրոնը: Եթե Աղբերց վանքի անունը բնորոշ լիներ և նշանավոր, ապա Վայոց ձորին քաջատեղյակ պատմիչ Ստեփանոս Օրբելյանը նկարագրելով Վայոց ձորի վանքերը, այդ ցուցակում անպայման կհիշատակեր այդ անունը: Մանավանդ որ պատմիչը ցուցակում հիշում է նույնիսկ աննշան վանքերի անուններ: Նկատենք նաև, որ Ստեփանոս Օրբելյանը հենց Գլաձորի դպրոցում էր ուսում ստացել իր իսկ վկայությամբ[71]:

Մեր կարծիքով, Օրբելյանը հիշում է այդ վանքի իրական՝ **Թանահատ** անունը, որը գալիս էր դեռևս 7—8-րդ դարերից: Իսկ այն հարցին, թե ինչու Օրբելյանը չի հիշատակում Գլաձոր անունը կամ համալսարանը, որոշակի կարելի է պատասխանել: Ստեփանոս Օրբելյանը իր Պատմությունը ավարտել է 1297 թվականին[72], իսկ Գլաձոր անունը 1291—1302 թվականներին, ինչպես տեսանք, սոսկ մականուն էր և որոշակի պաշտոնական բնույթ չուներ: Այդ պատճառով էլ պատմիչը ամենուրեք նշում է միայն **Թանահատ** անունը:

Պետք է ենթադրել, որ «Աղբերց վանք» անվանումը, որը նշանակում է աղբյուրների վանք (գրաբար աղբիւր-հոգնակի՝ աղբերց) կրում է զուտ տեղագրական բնույթ և կապվում է վանքի շրջապատում գոյություն ունեցած ինչ որ աղբյուրների հետ: Թանահատի վանքը կառուցված է մի սմայի բարձունքի վրա, ուստի վանքը, ինչպես և որևէ բնակավայր այստեղ չէր կարող գոյություն ունենալ առանց ջրի և, քանի որ վանքի մերձակայքում գետ կամ գետակ չկա, ապա կենարար ջուրը կարող էր ստացվել միայն աղբյուրներից: Իրոք Թանահատի վանքից փոքր ինչ հյուսիս՝ ձորակի մեջ գտնվում են երկու հորդառատ աղբյուրներ, որոնք և ապահովել են վանական միաբանությունը ջրով: Այդ աղբյուրների

---

70 Ղ. Ալիշան, Սիսական, էջ 131, տե՛ս հիշատակարանի լուսանկարը:

71 **Ստ. Օրբելյան**, նշվ. աշխ., էջ 479:

72 Տե՛ս «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1970, № 3, էջ 104:

նշանակությունն այնքան մեծ է եղել, որ վանքը ժողովրդական բնորոշ մտածողությամբ ստացել է «Աղբերց վանք» անվանումը, որը փաստորեն «Թանատ, Թանահատ—Գլաձոր» անվանը կցվող լրացուցիչ անուն էր:

Գլաձոր անունով մեզ ոչ մի արձանագրություն չի հասել, քանի որ նվիրատուները իրենց նվերը պետք է տային ոչ թե Գլաձորի դպրոցին, այլ գործող հոգևոր կենտրոնին (սբ. Ստեփանոս և սբ. Նշան): Եվ պատահական չէ, որ սբ. Ստեփանոս նորակառույց եկեղեցին 1280—1330-ական թվականներին, այսինքն՝ այն տարիներին, երբ բուռն կերպով ուսումնագիտական գործունեություն էր ծավալվել համալսարանում, ստացել է բազմաթիվ նվերներ՝ հողամասեր, այգիներ, ջրաղացներ, դրամ և այլն, որոնց մասին խոսում են նրա պատերին փորագրված արձանագրությունները: Դրանցում ոչ մի ակնարկ չկա բարձրագույն դպրոցի և նրա ակադեմավոր գործիչների մասին: Իսկ ձեռագիր արտագրող գիիչ-կազմողները իրենց աշխատանքը հիմնականում կատարում էին համալսարանական շենքում և այդ պատճառով իրենց կազմած հիշատակարաններում նշում են, մի քանի դեպքում՝ **Աղբերց վանք**, իսկ հիմնականում՝ **Գլաձոր** անվանումները:

Ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ Թանահատի նման խոշոր օջախում Գլաձորի համալսարանի գործունեության տարիներին ոչ մի ձեռագրում վանքի մասին որևէ հիշատակություն չկա: Այդ նկատի ունի Գ. Հովսեփյանը, երբ գրում է. «Հավանական չենք համարում, սակայն որ ԺԳ դարի կեսերից մինչև ԺԴ-ի կեսերը արձանագրություններով հարուստ մի վանքում, ուր եղել են և առաջնորդ «վարդապետ»-ներ, այդքան ամուլ լիներ ձեռագրական արվեստի կողմից»[73]: Մենք հաստատում ենք այս միտքը, միայն թե դա պետք է հասկանալ հետևյալ իմաստով. Թանահատում գրված ձեռագրերը մեզ հայտնի են Գլաձորի անվան տակ, մինչդեռ իրականում այդ ձեռագրերը ընդօրինակվել կամ արտագրվել են նույն Թանահատի վանքում, ուր և տեղավորված էր Գլաձորի համալսարանը:

Թանահատի վանական համալիրի մասին Գ. Հովսեփյանը եզրակացնում է. «Ինչպիսին էլ լինի, իրողություն է, որ վանքի դիրքը ԺԴ դարի կեսերից հետո՝ շատ երկրորդական էր»[74]: Իրոք

[73] **Գ. Հովսեփյան**, նշվ. աշխ., էջ **243**:

[74] Նույն տեղում:

որ, Գլաձորի համալսարանի գործունեության ընդհատումից հետո շատ չնչին ու կցկտուր մի քանի տեղեկություններ ունենք Թանահատի վանքի մասին: Դրանք՝ ձեռագիր մեկ-երկու գրքեր են, տապանաքարեր և խաչարձաններ, որոնցից վերջինը թվագրվում է 1605 թվականով:

* * *

Ամփոփելով Թանահատի վանքի տարածքում Երևանի պետական համալսարանի հնագիտության և ազգագրության ամբիոնի կատարած հնագիտական պեղումների արդյունքները, մատենագրական աղբյուրների և վիմագիր արձանագրությունների տվյալները, կարելի է անել մի շարք եզրահանգումներ:

Պեղումների ընթացքում հայտնաբերված տապանաքարերը, որոնց վրա փորագրված են Գլաձորի համալսարանի գործունեությունից մեզ հայտնի մի շարք ուսուցչապետերի անուններ, ուսումնական նպատակներով օգտագործելու համար լիովին բավարար ճարտարապետական կառույցը, ինչպես նաև պեղումներով ի հայտ եկած մի շարք կողմնակի տվյալներ, լրացվելով գրավոր աղբյուրներից մեզ հայտնի վկայություններով, հնարավոր դարձրին վերջնականապես հիմնավորել, որ Գլաձորի համալսարանը գործել է Թանահատի վանական համալիրում:

Պեղումներից պարզվեց նաև, որ Թանահատի հնագույն եկեղեցին բազիլիկ ոճի ճարտարապետական կառույց է և կերտվել է 5—7-րդ դարերում: 735 թվականին Մոզ ավանում սպանված Սյունյաց Ստեփանոս եպիսկոպոսի աճյունը սբ. Խաչի վանքից տեղափոխում են և հողին հանձնում Թանահատի վանքում: Հավանական է, որ Թանահատի եկեղեցին մինչև 735 թվականը կրում էր Ստեփանոս Նախավկայի անունը, որը և նախապատվություն տրվեց թանահատցիներին՝ Ստեփանոս Սյունեցուն թաղելու իրենց վանքում: Պատահական չպետք է համարել, որ Թանահատ—Գլաձորում արտագրված կամ գրված ձեռագրերի հիշատակարաններում եկեղեցին վերագրում են և Ստեփանոս Սյունեցուն, և Ստեփանոս Նախավկային: Սյունեցու գերեզմանի վրա 8-րդ դարում թանահատցիները կառուցում են մի փոքրիկ մատուռ, որի մոտ ցորդները հայտնաբերվեցին բազիլիկ եկեղեցու հարավ-արևելյան արտաքին անկյան մոտ:

11—12-րդ դարերում բազիլիկ եկեղեցին ավերվում է օտար նվաճողների կողմից:

Վասակ Խաղբակյանը, որի տիրույթների մեջ էր մտնում Թանահատի վանական համալիրը, Հայր Սարկավագի առաջնորդությամբ այն վերակառուցում է 1215 թվականին: Վերակառուցված եկեղեցին կրում էր սբ. Ստեփանոս անունը. այդ երևում է 1250-ական թվականներին Օրբելյան տոհմի Լիպարիտ իշխանի չորս որդիների նորահայտ նվիրատվական արձանագրությունից, որտեղ նրանք **Թանահատի վանքի սբ. Ստեփանոս** եկեղեցուն զանազան արժեքներ են նվիրում:

Թանահատի վանքը բարգավաճում է հատկապես Վասակի որդի Պողոշ իշխանի օրոք (1223—1284 թթ.): 1273—79 թվականներին Պողոշ իշխանի հրամանով բազիլիկ եկեղեցուց քիչ հյուսիս կառուցվում է մի նոր գմբեթահարկ եկեղեցի սբ. Ստեփանոսի անունով, որի հիմքում դրվում են Սյունյաց Ստեփանոս եպիսկոպոսի մասունքները: Նույն ժամանակում բազիլիկ եկեղեցին թեթևակի վերակառուցման է ենթարկվում Խելաշահ անունով մեկի կողմից: Ոչ միայն Խելաշահը, այլև նրա որդիները, դուստրերը, թոռները և հարսները բազմաթիվ նվիրատվություններ են կատարում Թանահատի վանական միաբանությանը, որոնց մասին հիշատակվում է համալիրում պահպանված վիմագիր արձանագրություններում: Հավանաբար, այս ժամանակներում էլ ավելացվում են բազիլիկին կից չորս նոր աշխատասենյակ-խցերը, ինչպես նաև եկեղեցու գավիթը: Բազիլիկին կցակառուցում են մի քանի բաժանմունքներով տնտեսական նշանակություն ունեցող շենքեր, որոնց մեջ պեղումների ժամանակ բացվեցին թոնիրներ, սանդեր, խմորի քարե տաշտեր, խոհանոցային և սեղանատան խեցեղեն առարկաներ, դանակներ և այլն:

1282 թվականից Պողոշ իշխանի հրավերով, Ներսես Մշեցի ուսուցչապետն իր աշակերտներ Եսայի Նչեցու, Դավիթ Սասնեցու, Ստեփանոսի և ուրիշների հետ Մշո Առաքելոց վանքից տեղափոխվում է Թանահատի վանք և այնտեղ հիմնում Գլաձորի համալսարանը: Որպես համալսարանական շենք օգտագործվում է վերակառուցված բազիլիկ եկեղեցին իր վեց աշխատասենյակ-խցերով, նորակառույց գավթով և տնտեսական բաժանմունքներով:

1284 թվականին Ներսես Մշեցին վախճանվում և թաղվում է Թանահատ—Գլաձորում: Սբ. Նշան կոչվող մատուռ-դամբարանը, հավանորեն, կառուցվել է հենց նրա գերեզմանի վրա:

Թանահատ—Գլաձորում են մահանում համալսարանի ուսուցչապետերից Դավիթ Սասնեցին, Գրիգորը, Ստեփանոսը, Սարգիսը և ուրիշներ, որոնք բոլորն էլ թաղված են հիմնականում սբ. Ստեփանոս գմբեթահարկ եկեղեցու արևելյան պատի տակ, միևնույն շարքում: Նրանց տապանաքարերը համապատասխան արձանագրություններով բացվել են պեղումների ընթացքում:

1338 թվականին վախճանվում է Եսայի Նչեցին՝ համալսարանի րաբունապետը և խոշոր գիտնականը, որը դեռևս իր կենդանության օրոք բարձր էր գնահատվել ժամանակակիցների կողմից ու դասվել սրբերի կարգը: Ուստի նրան թաղում են համալսարանական շենքի (բազիլիկ եկեղեցու) հյուսիս-արևելյան խորանի մեջ, խախտելով եկեղեցական այն կանոնը, որով վանքերում թաղումն արգելվում էր:

Եսայի Նչեցու մահից հետո, երբ խիստ նվազել էր Թանահատ—Գլաձորի հովանավոր Պողոշյանների իշխանական տան քաղաքական ազդեցությունը և թուլացել էր նրա տնտեսական հզորությունը, համալսարանի ուսուցչապետերի մի զգալի մասը հեռանում է Թանահատ—Գլաձորից և տարբեր տեղերում հիմնադրում նոր դպրոցներ: Դրանցից հիշատակության արժանի են Տիրատուր Կիլիկեցու հիմնադրած դպրոցը Հերմոնի վանքում, Հովհան Որոտնեցու դպրոցը Տաթևում, Մխիթար Սասնեցունը՝ Մեծոփա վանքում, Մկրտիչ րաբունու դպրոցը Թեղենյաց վանքում և ուրիշներ:

Գլաձորի համալսարանի գործունեությունը Թանահատի վանքի համալիրում այդ տարիներին խիստ մեծացնում է վերջինիս հեղինակությունը շրջակա բնակչության մեջ: Դրանով պետք է բացատրել 1280-ից մինչև 1350-ական թվականները Թանահատի վանքին տրված բազմաթիվ նվիրատվությունները՝ հողամասերի, ջրաղացների, այգիների, դրամի ձևով, որոնց մասին սբ. Ստեփանոս եկեղեցու պատերին փորագրվել են բազմաթիվ նվիրատվական արձանագրություններ: Նվիրատուների թվում են 13—14-րդ դարերի աչքի ընկնող գործիչներ, իշխանական տների ներկայացուցիչներ ու նրանց ընտանիքի անդամներ:

Գլաձորի համալսարանի գործունեության դադարումից հետո Թանահատի վանական կենտրոնը աստիճանաբար կորցնում է իր հեղինակությունը և 15—16-րդ դարերում դառնում շատ սովորական մի վանական միաբանություն: 14-րդ դարի երկրորդ կեսից մինչև 16-րդ դարը Թանահատում արտագրված մատյաններից մեզ է հասել ընդամենը երեք ձեռագիր:

15—16-րդ դարերում գոյություն ունեցող քաղաքական անկայուն վիճակը, Հայաստանին տիրելու համար թուրք-պարսկական

չդադարող պատերազմները, Շահ Աբասի՝ 1604—1605 թթ. կազմակերպած մասսայական գերեվարությունը Թանահատի վանքի ամայացման պատճառը դարձան: Միաբանությունը ցրվեց կամ գերեվարվեց, շենքերի մեծ մասը վերածվեց փլատակների: Դրա հետևանքով էլ հետագա դարերում բնակչության կողմից մոռացվեց Գլաձորի համալսարանի և անունը, և տեղադրությունը:

Թանահատի վանական համալիրը մնաց լքյալ վիճակում մինչև 17—18-րդ դարերը, երբ այնտեղ վանքի տարածքում բնակություն հաստատեց թուրքալեզու մահմեդական եկվոր բնակչությունը: Նորաբնակները նախկին միաբանության և վանքի շրջակա բնակելի տները հարմարեցրին իրենց կարիքների համար: Նրանք որպես շինաքար հիմնականում օգտագործում էին հնավայրի մշակված քարերը: Նրանք նույնիսկ հասցրեցին փոխել վանքի անունը՝ ելնելով շինաքարի սև գույնից, եկեղեցին վերանվանվեց «Ղարավանք» (Սև վանք): Այդ անունով էլ Թանահատի վանքը հայտնի դարձավ 1828 թվականի Թուրքմենչայի պայմանագրի հետևանքով Վայոց ձոր գաղթած պարսկահայ բնակչությանը:

Վանքի իրական անունը՝ Թանահատ, վերականգնվեց տեղագրագետ ուսումնասիրողների ջանքերով, իսկ մեր պեղումները ավելի հիմնավոր դարձրին այն տեսակետը, որ այստեղ է գործել Գլաձորի հռչակավոր համալսարանը:

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

ՊԵՂՈՒՄՆԵՐՈՎ ՀԱՅՏՆԱԲԵՐՎԱԾ ՀՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԱՌԱՐԿԱՆԵՐԸ

Պեղումների ընթացքում գտնված առարկաների ուսումնասիրությամբ կարելի է պատկերացում կազմել տվյալ պատմական ժամանակաշրջանի տնտեսության, արհեստի, արվեստի ու առևտրի զարգացման մակարդակի, այդ հնավայրում բնակված մարդկանց զբաղմունքի, ճաշակի, առևտրական կապերի մասին, մանավանդ, եթե հնարավոր լինի որոշ լրացումներ կատարել գրավոր աղբյուրների ընձեռած տեղեկություններով:

Նախապես անհրաժեշտ է նշել, որ բոլոր առարկաները հողի տակ չունեն միևնույն դիմացկունությունը, և նրանց մի մասը ժամանակի ընթացքում իսպառ ոչնչանում է (կաշվե, փայտե, նուրբ մետաքսաթել և այլ առարկաները անհետ կորչում են): Հետևաբար, պեղումների ժամանակ նրանց բացակայությունը չի նշանակում, թե տվյալ բնակավայրի բնակչության կենցաղում դրանք չեն եղել: Ընդհանրապես, արհեստի առարկաների մասին խոսելիս, ինչպես պրոֆ. Կ. Ղաֆադարյանն է նշում, անհրաժեշտ է նկատի ունենալ երկու տարբեր ձևերը. մեկը՝ բուն արհեստն է իր մասնագետ արհեստավորով, որն ապրում է քաղաքում և առարկաներ է պատրաստում շուկայի համար, մյուսը՝ տնայնագործն է, որը բնակվելով գյուղերում և փոքր ագարակներում, հաճախ նաև՝ վանական համալիրներին մոտ, մեծ հմտություն չունի և տվյալ արհեստով զբաղվում է, որպեսզի մասամբ բավարարի իր շրջապատի առօրյա կարիքները[1]:

Ահա այս առումով մենք պետք է դիտենք Գլաձորի վանական համալիրում պեղումներով հայտնաբերված նյութերն ու արհեստի առարկաները, զանազանելով մասնագետ արհեստավորի և տեղական տնայնագործի արտադրանքը միմյանցից:

Ինչպես և պետք էր սպասել, Գլաձորի հուշարձանախմբի պե-

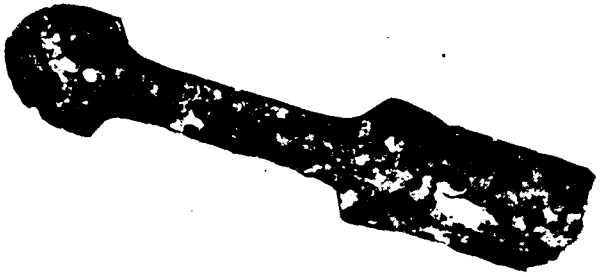
[1] Կ. Ղաֆադարյան, Դվին քաղաքը և նրա պեղումները, հ. 1, Երևան, 1952, էջ 154:

ղումների ընթացքում շատ քիչ նյութեր են գտնվել, համեմատած միջնադարյան Հայաստանի մյուս բնակավայրերի հետ: Մի կողմից դա կարելի է բացատրել տեղի միաբանության համեստ կյանքով ու առտնին իրերի նկատմամբ նրանց ոչ մեծ պահանջարկով[2], մյուս կողմից՝ այն հանգամանքով, որ Թանահատ—Գլաձորի բընակչությունը (նկատի ունենք վանական միաբանությունը) հանկարծակի չի թողել և հեռացել այնտեղից, որպեսզի նրա օգտագործած առարկաները տեղում անխաթար մնային: Կյանքը այնտեղ մահացել է դանդաղորեն: Ուստի նրանց օգտագործած պիտանի իրերն էլ կամ տեղափոխվել են այնտեղից հեռացածների կողմից, կամ շարքից դուրս գալով, դեն են նետվել ու անհայտ կորել մեզ համար:

Այսուհանդերձ, պեղումների ընթացքում ի հայտ բերված հնագիտական առարկաների ուսումնասիրությունը որոշակի նպաստ կարող է բերել Գլաձոր—Թանահատի վանական կենտրոնի և բարձրագույն դպրոցի պատմական կյանքի տարեգրության դըրվագները վերականգնելու համար: Ուստի համառոտակի, ընդհանուր գծերով տալիս ենք հնագիտական գտածոների բնութագիրը:

ՄԵՏԱՂԵ ԱՌԱՐԿԱՆԵՐ: Թանահատ—Գլաձորում գտնված մետաղե իրերը շատ սակավաթիվ են: Դրանք հիմնականում երկաթից են ու պղնձից:

Երկաթե իրերից առաջին հերթին աչքի է ընկնում կեսից կոտրված մի դաշույն: Պահպանվել է վերին մասը դաստակի հետ միասին. երկարությունը 23 սմ է, իսկ դաստակինը՝ 13: Դաստակի վրա պահպանվել է երկու անցք՝ կոթը ամրացնելու համար:

Նկ. 27. Երկաթե դաշույն, բերի:

Դաստակի գլուխը կորնթարդ է, իսկ միջնամասի հետ միանում է թեք անցումով: Դաստակի բռնակի միջնամասի լայնությունը 2,5 սմ է: Հաստության մասին դատել չենք կարող, որովհետև չեն

[2] Ստ. Օրբելյան, նշվ. աշխ., էջ 143:

պահպանվել փայտե կամ ոսկրե այն հատվածները, որոնք գամերով ամրացվել են դաշույնի երկաթե բռնակի վրա: Դաշույնի գործող մասը երկսայրի է ու խիստ տափակ: Նրա լայնությունը 5 սմ է: Գործող մասի կենտրոնից, երկու կողմից անցնում են երեք ակոսավոր փոսիկներ, որոնք բնորոշ են մեր միջնադարյան հնավայրերից գտնված համանման դաշույններին:

Նման տիպի դաշույններ գտնվել են Անբերդ բերդ-դղյակի պեղումների ժամանակ[3]: Դրանցից մեր օրինակը տարբերվում է նրանով, որ եթե Անբերդի դաշույնները բռնակի կողմից դեպի գործող մասը գնալով լայնանում են, ապա սրա գործող մասը պարզ երևում է, որ գնալով պետք է նեղանա և ծայրը բնականաբար վերջանում է սուր մասով: Այս օրինակը առավել նմանվում է Անիի պեղումներից գտնված դաշույնին:

Ուսումնասիրվող դաշույնի թվագրման հարցը խիստ դժվար է որոշել, քանի որ այն գտնվել է սբ. Ստեփանոս եկեղեցուց քիչ հեռու, բնակելի մի շենքի արտաքին պատի տակ, հիմքին մոտ: Հետևաբար միայն շերտագրությամբ առաջնորդվելը այստեղ մեզ կհանգեցնի որոշակի սխալ եզրակացության: Ուստի համեմատելով Անիում և Անբերդում գտնված դաշույնների հետ, մենք այն թվագրում ենք 13—15-րդ դարերով:

Թանահատ—Գլաձորում գտնվել է նաև մի բաճ, որը համեմատաբար լավ է պահպանվել և ոչնչով չի տարբերվում ներկա-

Նկ. 28. Երկաթե բաճ:

յումս այգեգործական շրջաններում օգտագործվող թափչակավոր բահերից: Նրա կոթառի մի մասը ժամանակին ջարդվել ու նորոգման նետքերը: Նը-

[3] Ս. Հարությունյան, Անբերդ, Երևան, 1978, էջ 84—85:

ման տիպի բահ գտնվել է Դվինի միջնաբերդի պեղումների ժամանակ: Կ. Ղաֆադարյանը այն համեմատում է Աղթամարի տաճարի պատերի վրա 10-րդ դարում քանդակված նմանատիպ բահի հետ[4]: Գլաձորում գտնված բահը ոչնչով չի տարբերվում Դվինում գտնված բահից, բայց հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ բահերը իրենց ձևի տեսակետից խիստ պահպանողական են եղել, մեր օրինակը թվագրում ենք 13—15-րդ դարերով:

Պեղումների ընթացքում գտնված հաջորդ առարկան երկաթե մի մկրատ է, որի գործող մասի ծայրը կոտրված է: Պահպանվել են գործող մասը 6 սմ երկարությամբ և նրա շարունակությունը

Նկ. 29. Երկաթե մկրատ:

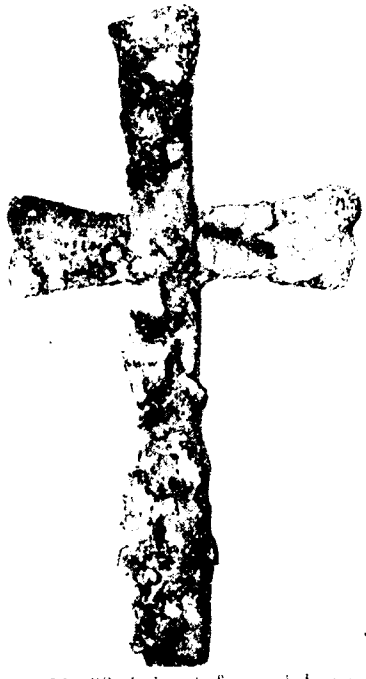
կազմող երկու թևերը, որոնք իրար հետ նույնպես ամրացված են երկաթե գամի օգնությամբ: Մկրատի թևերի գլուխները կլորացված են և միացված իրար, որով ստացվել են 2 սմ տրամագծով օղակներ: Երկաթե մկրատի հայտնաբերումը միջին դարերի հայկական հուշարձաններում նոր երևույթ չէ: Նման տիպի երկու մկրատ գտնվել է Դվինի պեղումների ժամանակ[5]: Պեղումների ղեկավար Կ. Ղաֆադարյանը այդ առթիվ գրում է. «1948 և 1949 թվականներին միջնաբերդում գտնվեցին երկու մկրատ՝ մեկը մեծ և մյուսը՝ փոքր, որոնք իրենց ձևերով և երկարությամբ գրեթե չեն տարբերվում այժմյան գործարանային մկրատներից»[6]: Եվ իրոք, մեր գտած օրինակը նույնպես պատրաստված է կոման եղանակով, բայց շատ նրբին է ու քիչ է տարբերվում մեր օրերում օգտագործ-

[4] Կ. Ղաֆադարյան, Նշվ. աշխ., էջ 156—157, նկ. 137 և 138:

[5] Կ. Ղաֆադարյան, Նշվ. աշխ., էջ 159, նկ. 141:

[6] Կ. Ղաֆադարյան, Նշվ. աշխ., էջ 160:

վողներից: Դատելով մկրատի մշակման բարձր տեխնիկայից, պետք է կարծել, որ այն բերված է հարևան որևէ խոշոր երկաթագործական կենտրոնից և մասնագետ դարբին արհեստավորի արտադրանք է:

Նկ. 30. Երկաթե խաչ:

Երկաթից պատրաստված իրերի թվին է պատկանում մի քառաթև խաչ: Խաչի թևերը ոչ թե կռված են միակտոր երկաթից, այլ իրար են միացված գամերի օգնությամբ: Նրա չափերն են. երկարությունը՝ 8 սմ, բռնակի հետ միասին՝ 11 սմ: Խաչաթևերի հարաբերությունը հետևյալն է. հորիզոնականինը՝ երկուսական սանտիմետր, վերինը՝ 2,3 սմ, ներքևինը՝ 5 սմ: Խաչաթևերի միացման տեղերում դրանց լայնությունը 0,8 սմ է, իսկ դեպի ծայրերը լայնանալով հասնում են 1,3 սմ-ի: Խաչի բռնակը ամբողջությամբ չի պահպանվել, հետևաբար մենք չենք կարող գաղափար կազմել նրա օգտագործման նպատակի մասին: Հնարավոր է, որ այդ խաչը ձեռքի սովորական օգտագործման պարզագույն առարկա է եղել կամ գուցե և ամրացվել է որևէ առարկայի վրա: Նման տիպի խաչեր գտնվել են Հայաստանի միջնադարյան տարբեր ժամանակներին պատկանող հնավայրերի պեղումների ընթացքում[7], բայց դրանք կամ վզից կախելու համար են նախատեսված եղել, ինչպիսիք են Դվինում գտնվածները, կամ կոթառավոր են ու մեծ (Անբերդ) և ինչպես հնագետներն են պնդում, վորքերի առջևից տարվող խաչեր են եղել:

Մեր կողմից հայտնաբերված խաչը պետք է համեմատել Անբերդում՝ եկեղեցուց հարավ գտնվածի հետ, որը չափերով հա-

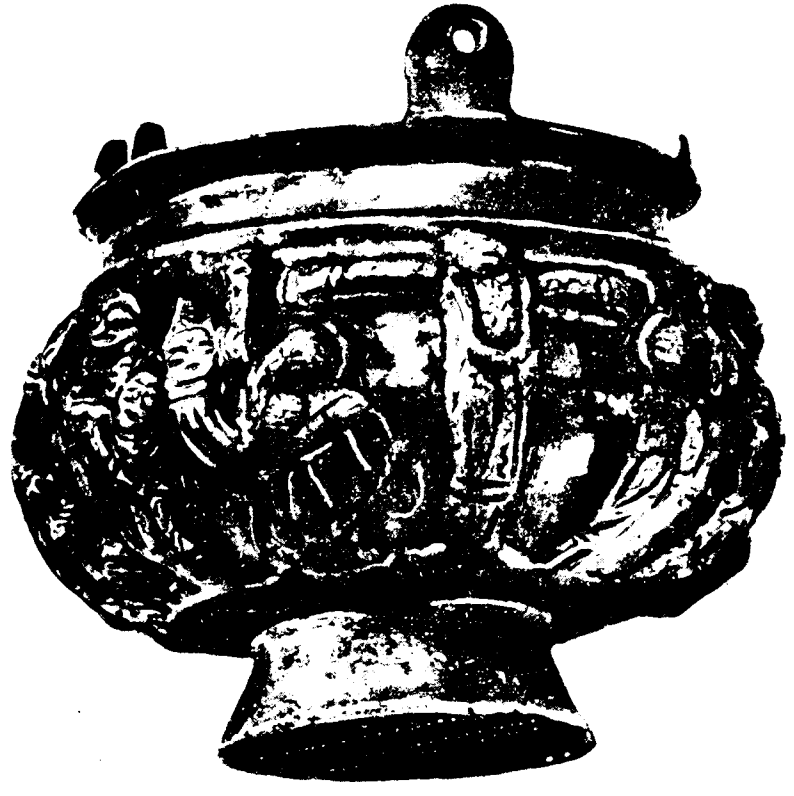
[7] Կ. Ղաֆադարյան, Դվին քաղաքը և նրա պեղումները, էջ 171, նկ. 59, Բ. Առաքելյան, Գ. Կարախանյան, Գառնի 3, Երևան, 1962, էջ 60, նկ. Ս. Հարությունյան, Անբերդ, էջ 91—93, գծագիր № 19, և այլն:

մարյա համընկնում է, ուստի ինչպես Ս. Հարությունյանն է պըն-դում՝ «... օգտագործվել է եկեղեցական արարողությունների ժա-մանակ, քանի որ չափերով փոքր է և գտնվել է եկեղեցու մոտ-երքից»[8]: Իրոք որ, Գլաձորում հայտնաբերված երկաթե խաչը նույնպես գտնվեց 13-րդ դարում վերակառուցված եկեղեցու շրջա-պատի համապատասխան շերտի պեղումների ժամանակ, ուստի մենք այն թվագրում ենք Գլաձորի գործունեության բուռն ժամա-նակներով, այն է՝ 13—14-րդ դարերով: Թանահատ—Գլաձորում գտնված միակ պղնձե առարկան մի փոքրիկ զանգ է, որի մասին հիշատակել ենք հուշարձանի մաքրման-պեղման աշխատանքնե-րը նկարագրելիս: Զանգի չափերն են. բարձրությունը՝ 8 սմ, ներ-քևի բերանի բացվածքը՝ 5 սմ: Այն վերին մասում ունի բռնակա-տիպ հարմարանք: Զանգը գտնվեց բազիլիկ եկեղեցու և սբ. Ստե-փանոսի միջև ընկած տնտեսական շինության մեջ՝ հողի տակ, 1,10 սմ խորությունում: Նրա հետ գտնվեցին նաև երկաթե դանակի ոսկրե կոթառ և այլ մանր առարկաներ:

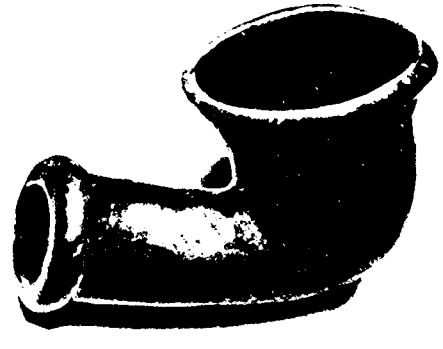
Զանգեր Հայաստանում շատ են գտնվել, որոնցից աչքի է ընկնում 19-րդ դարի վերջին Հաղարծնում գտնվածը: 1970 թվին Տաթևի վանքի գավթի պեղման-մաքրման ընթացքում գտնվեցին պատմիչ Ստեփանոս Օրբելյանի պատվերով ձուլված հսկա զան-գերը: Բայց դրանք ծառայել են ուրիշ նպատակի համար: Համե-մատաբար փոքր զանգեր գտնվել են նաև Գառնիի պեղումների ժամանակ[9]: Ըստ Բ. Առաքելյանի, դատելով զանգերի չափերից, դը-րանք գործածվել են ուղտերի, ձիերի ու ավանակների վզից կա-խելու համար: Քարավանների ուղտերը, ձիերն ու ջորիները զան-գակներով զարդարելը շատ հին սովորություն էր, որը պահպան-վելով հասել է մինչև մեր օրերը:

Թանահատ—Գլաձորի պեղման-մաքրման աշխատանքների ընթացքում հայտնաբերված մետաղե առարկաների մեջ իր ա-ռանձնակի տեղն ունի բրոնզե մի կանթեղ-խնկամաման, որը գտնը-վեց վանքից դեպի արևմուտք իջնող թեք լանջի վրա: Կանթեղը կարելի է դասել միջնադարյան Հայաստանի պղնձագործ վարպետ-ների լավագույն ստեղծագործությունների թվին: Այն ձուլել են մո-մե կաղապարի մեջ, իսկ այնուհետև ենթարկել լրացուցիչ մշակ-ման: Կանթեղի վրա պատկերված են Քրիստոսի կյանքը պատ-

[8] Ս. Հարությունյան, նշվ. աշխ., էջ 91:
[9] Բ. Առաքելյան, Գ. Կարախանյան, Գառնի 3, էջ 56—57:

Նկ. 31. Քրիստոսի վարքը պատկերող բրոնզե կանթեղ-խնկանոց XI—XII դդ.:

Նկ. 32. Բրոնզե ծխամորճ:

կերող դրվագներ՝ Ծնունդ, Մկրտություն, Դատավարություն, Խա-չելություն և Թաղման ու Համբարձման տեսարանները: Կանթեղի հատակին դրսի կողմից նույնպես պատկերված է Քրիստոսը գա-հին նստած, գավազանը ձեռքին: Միայն այս պատկերն է, որ ձու-լումից հետո չի ենթարկվել լրացուցիչ հարդարման:

Կանթեղ-խնկամանը լավ է պահպանված, պատկերները արտահայտիչ են թեթև ու սահուն անցումներով, մեղմ զարդագծերով: Հաճախ միևնույն պատկերի վրա ներկայացված են մի քանի դեմքեր, հարստացնելու համար պատումի բովանդակությունը: Նրա չափերն են. բարձրությունը՝ 11 **սմ**, բերանի տրամագիծը՝ 12 **սմ**, ճատուկինը՝ 7,5 **սմ**, իրանի լայնացող մասի տրամագիծը՝ 14,5 **սմ:**

Համանման կանթեղ-խնկանոցներ Հայաստանում գտնվել են մի քանի հատ, որոնք հրատարակվել են տարբեր ուսումնասիրողների կողմից[9ա]: Դրանք հավանաբար ծագում են Անիից: Ընդհանրապես նման տիպի կանթեղ-բուրվառները սկսվել են արտադրվել առաջին անգամ 5—6-րդ դարերում Սիրիա—Պաղեստինում, այնուհետև տարածվել քրիստոնյա մյուս երկրներում: Հավանաբար դրանց օրինակով մեզ մոտ՝ Հայաստանում սկսել են կանթեղ-խնկանոցներ պատրաստել համեմատաբար ավելի ուշ՝ 11—12-րդ դարերում: Հայաստանում հայտնաբերված կանթեղները աչքի են ընկնում իրենց վրա եղած պատկերագրությունների, պատրաստման տեխնիկայի ու զարդաձևերի առանձնահատկությամբ, որով և տարբերվում են 5—6-րդ դարերում արտադրվածներից:

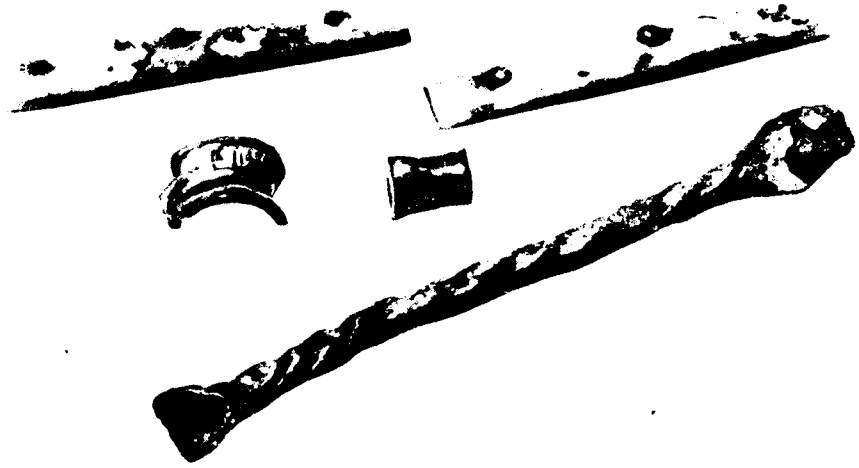
Հաջորդ առարկան նույնպես բրոնզից է: Այն իրենից ներկայացնում է ուշ միջնադարում այնքան տարածված կալե ծխամորճի կրկնօրինակ: Բրոնզե ծխամորճերը հիմնականում տարածված են եղել Բալկանյան թերակղզու երկրներում և Հայաստանում համարյա թե չեն հանդիպել, այս առումով մեր գտածը որոշակի հետաքրքրություն է ներկայացնում:

Ծխամորճի վրա բացակայում է որևէ զարդանախշ, որն այնքան բնորոշ է կալե ծխամորճերին, բայց ունի լավ տեսք և հաճելի դիտվում է: Այն ձուլածո է ու ինչպես կարելի է դատել առարկայից, կոթունն ու բաժակը միասին են ձուլել: Կոթունը քիչ երկար է բաժակի համեմատությամբ: Իսկ բաժակը հիմքում լինելով ուռուցիկ, լայնանում է բերանի մասում և կազմում ոչ կանոնավոր շրջանագիծ: Ծխամորճը գտնվել է տնտեսական նշանակություն ունեցող կառույցի ներսում՝ 80—100 **սմ** խորության վրա, պղնձե զանգակի հետ միասին, ուստի այն թվագրում ենք 14—16-րդ դարերով, չնայած չունենք համապատասխան համեմատու-

[9ա] Տե՛ս Ն. Հակոբյան, Միջնադարյան Հայաստանի գեղարվեստական մետաղը 9—13-րդ դդ. տե՛ս, Հայաստանի հնագիտական հուշարձաններ, № 10, Երևան, 1981, էջ 38—42:

Նկ. 33. Մետաղե տարբեր առարկաներ:

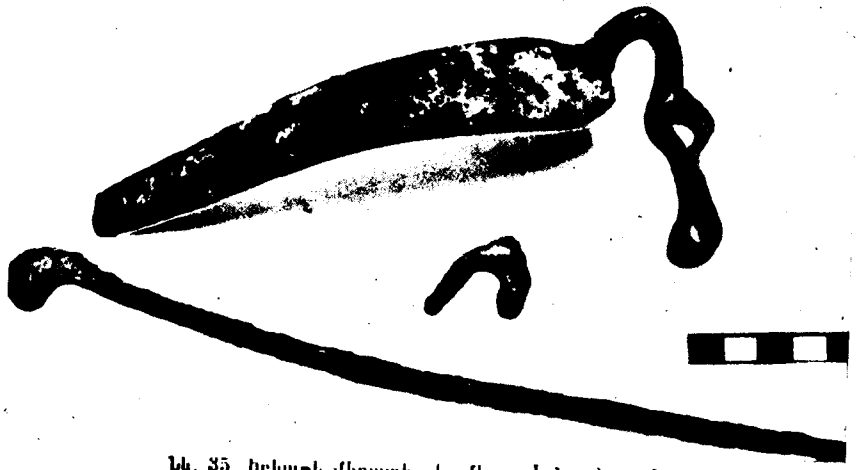
Նկ. 34. Ոսկրե արիճգներ, ապակե աճուրդ առարկաներ և երկաթե բռնակ:

թյուն: Սա պետք է որ ժամանակակից լինի միջնադարյան Լոռի քաղաքի, Բջնիի, Երևանի, Կումայրիի, Գառնիի և Դվինի հնավայրերից հայտնի կավե ծխամորճերին:

Թանահատ—Գլաձորի պեղումներից հայտնաբերված մյուս առարկան երկաթե քառանկյունի մի օղ է, որը հավանաբար ծառայել է երկաթե չծալվող դանակների կոթառի և պոչուկի միացման համար: Հաջորդը պղնձե մի թիթեղ է, որը կենտրոնում ունի փոքրիկ անցք: Թիթեղի վրա նշմարվում են կտորի դաջվածքի հետքեր: Կարելի է ենթադրել, որ այդ թիթեղը, հավանաբար, կարված է եղել ինչ-որ մի գործվածքի վրա: Իսկ թե ինչ նպատակի է ծառայել, դժվարանում ենք որոշակի եզրակացության հանգել:

Պեղումների ընթացքում հաճախակի էին հանդիպում երկաթե պայտեր, որոնցով պայտում էին եզները, ավանակները ու ձիերը: Դրանց մեջ կան կիսալուսնաձև պայտեր, որոնց երկու ծայրերը թեքված են դեպի ներսի կողմը: Պրոֆ. Բ. Առաքելյանը գտնում է, որ նման տիպի երկաթե առարկաները կարող էին ամրացվել փայտե կահույքի ոտքերին: Չժխտելով նման հնարավորությունը, այնուամենայնիվ, մենք հակված ենք այն կարծիքին, որ Թանահատ—Գլաձորում գտնվածները հիմնականում ծառայել են որպես ավանակների պայտեր:

Հանդիպում են նաև ինչ-որ անհայտ առարկայի երկաթե պոչբռնակներ: Դրանցից մեկի երկարությունն է 15 սմ, միացման տեղում տափակ է, որը խոսում է պղնձաեռի օգնությամբ հիմնական առարկային միացնելու մասին, իսկ ողջ իրանը կռելու և ապա

Նկ. 35. Երկաթե մկրատի բե, մետաղե ձող և գամ:

պտտեցնելու օգնությամբ գեղեցիկ տեսք է ստացել: Պոչ-բռնակի վերջին ծայրը կռելով տափակացրել են և ապա՝ երկտակ ծալել դեպի ներս: Այն միանգամայն հարմար է ձեռքով բռնելու համար:

Թանահատ—Գլաձորի պեղումների ժամանակ հանդիպած ամեն օր դուրս էին գալիս երկաթե մեծագլուխ գամեր, որոնք սովորաբար կլոր են, թեև կան նաև տափակ, մեծ գլուխ ունեցողներ: Այդ գամերը ծառայել են տարբեր նպատակների համար: Մասնավորապես, դրանցից շատերը, որ հաճախ գտնվում էին կղմինդրածածկ եկեղեցու պեղումների ընթացքում, կղմինդրը միացրել են շաղախին: Կան նաև այնպիսիները, որոնք ծառայել են իբրև զարդաբևեռներ, իսկ սովորական գամերը հիմնականում օգտագործվել են կենդանիների ոտքերը պայտելու համար: Դրանք շատ տարածված էին միջնադարյան Հայաստանում և նրա սահմաններից դուրս:

ՔԱՐԵ ՍԱՐՔԵՐ ԵՎ ԻՐԵՐ: Ինչպես Հայաստանի բոլոր գավառներում, նույնպես և Վայոց ձորում թե շինարարության և թե զանազան սարքերի ու գործիքների համար պիտանի քարեր շատ կան: Այդ է պատճառը, որ հայ ժողովուրդն իր տնտեսության մեջ ու կենցաղում հնուց ի վեր հաճախ է օգտագործել քարե սարքեր ու հարմարանքներ:

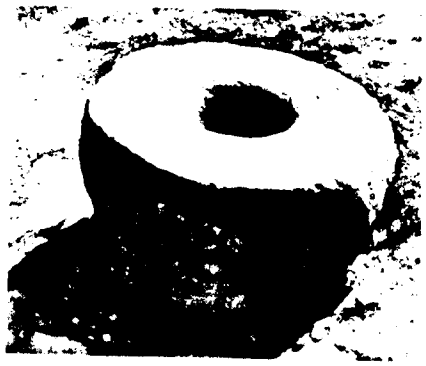
Թանահատ—Գլաձորի պեղումների ժամանակ չեն հանդիպել ոչ ձիթհանի քարեր և ոչ էլ ջրաղացի, բայց դա դեռևս ապացույց չէ, որ Գլաձորի շրջապատում չեն օգտագործվել նման տիպի արտադրական սարքեր: Այդ միտքը լրացվում է Թանահատ—Գլաձորի վանական համալիրի պատերին փորագրված բազմաթիվ նվիրատվական արձանագրություններով:

5—7-րդ դարերի բազիլիկ եկեղեցու գավթի ու տնտեսական նշանակություն ունեցող շինության պեղումների ժամանակ հայտնաբերվեցին իրենց չափերով բավականին խոշոր քարե երկու տաշտեր: Դրանք ամբողջական չեն, բայց պահպանված մասից կարելի է դատել դրանց հնկա չափերի մասին: Զարմանք է պատճառում այն հնկայական աշխատանքը, որ գործադրել է քարագործ վարպետը միակտոր քարից այն տաշելու, հղկելու և համապատասխան տեսքի բերելու համար:

Հայաստանում մեզ հայտնի են քարե տաշտեր տարբեր տեղերից, մասնավորապես Լոռի բերդից: Բայց դրանք իրենց ձևերով նման չեն այս տաշտերին և օգտագործվել են հիմնականում Լոռու բաղնիքների լողարաններում՝ տաք և սառը ջրերի համար:

Նկ. 36. Քարե տաշտի մի մաս:

Նկ. 37. Քարե սանդ:

Նկ. 38. Քարե սանդ վարսանդի հետ միասին:

Իսկ Թանահատ—Գլաձորում գտնվածները, պարզ երևում է, օգտագործվել են խմոր հունցելու համար և պատահական չէ, որ դրանք գտնվել են տնտեսական շինության մեջ՝ մեծ թոնրի կողքին: Այդ տաշտերը շատ զանգվածեղ են ու ծանր: Եթե նկատի ունենանք Թանահատ—Գլաձորի նման վանական մի համալիր, որ պետք է ապահովեր միաբանության անդամների, սովորողների, գործավորների և այլոց պահանջարկը, որոնց քանակը հարյուրների էր հասնում, ապա պարզ կլինի, թե դրանց չափերի մեծությունը և թե նշանակությունը:

Այս քարե տաշտերի գոյությունը չէր սահմանափակում կավե համապատասխան տաշտերի կիրառությունը, բայց, հավանական է, որ այն համեմատաբար սահմանափակ էր: Պատահական չէ, որ պեղումների ժամանակ շատ քիչ էին գտնվում կավե տաշտեր կամ դրանց բեկորներ:

Թանահատ—Գլաձորի պեղումների ժամանակ գտնվեցին նաև տարբեր մեծության քարե սանդեր: Դրանց մեջ հատկապես աչքի է ընկնում վանքի տնտեսական շինության մեջ հայտնաբերված կապույտ բազալտե մեծ սանդը: Այն օգտագործվող մասում լավ մշակված է: Փոսորակի շուրջը, 3 սմ լայնությամբ անցնում է շրջանաձև քիչ ցածր մի հարթություն, որը հավանաբար նախատեսված էր նրա մեջ ծեծվող հացահատիկը ապահով մշակելու համար: Հակառակ դեպքում հացահատիկը կթափվեր սանդի կողքերից:

Վերը նշվածից մի քիչ փոքր է մյուս սանդը, որը իր վարսանդի հետ պատրաստված է տեղական սև, չեչոտ բազալտից: Մեր կարծիքով նման սանդերը Գլաձորում հիմնականում կարող էին ապահովել տեղի բազմամարդ բնակչության պահանջարկը:

Հայաստանի միջնադարյան հնավայրերում շատ են գտնվել նման տիպի սանդեր[10], բայց դրանք իրենց չափերով զիջում են մեր գտածոներին: Մի հանգամանք ևս. եթե Գառնիում գտնված մեծ սանդերը ըստ Բ. Առաքելյանի ծառայել են արտադրական նպատակների, այն է՝ արհեստանոցների համար գայլախազ և կվարցիտային ավազ մանրացնելու նպատակով, ապա Գլաձոր—Թանահատում գտնվածները հիմնականում ծառայել են հացահատիկային կուլտուրաների մշակմանը:

Քարե առարկաների մեջ, որոնք գտնվել են Թանահատ—Գլաձորի պեղումների ժամանակ, հանդիպեցինք նաև գրանիտից պատրաստված կոկիչի: Նրա մի կողքը փոքր ինչ ջարդված է: Կոկիչը շատ օգտագործելուց ողորկացել է: Նման կոկիչները միջին դարերում օգտագործում էին կավե անոթները կոկելու-հարթեցնելու, արտաքին երեսները փայլեցնելու համար[11]: Նման բնույթի առարկայի առկայությունը Գլաձորում վկայությունն է այն բանի, որ վանական այդ համալիրում եղել են գործավոր-արհեստավորներ, որոնք ոչ միայն պատրաստում էին կավե հյուսարակ անոթներ ու տաշտեր, այլ նաև ավելի բարձրորակ, լավ հղկված քարե առարկաներ:

[10] Բ. Առաքելյան, Գ. Կարախանյան, նշվ. աշխ., էջ 61—64, նկ. 18—19. Կ. Ղաֆադարյան, նշվ. աշխ, էջ 179, նկ. 154:

[11] Բ. Առաքելյան, Գ. Կարախանյան, նշվ. աշխ., էջ 63:

Նկ. 39. Քարե կոկիչ:

Նկ. 40. Քարե անորոշ գործիք:

Քարե մյուս առարկան, որ գրավեց մեր ուշադրությունը, երկարուկ, ներսի կողմում գոգավոր, դրսից կորնթարդ գործիք է: Նրա մի գլուխը հարմարեցվել է բռնակի համար, իսկ մյուսը կլորացված է: Գործիքի երկարությունն է 30 սմ, իսկ լայնությունը՝ 8 սմ: Հարց է առաջանում. ինչի՞ համար է օգտագործվել այն: Մենք դրան որոշակի պատասխան տալուց խուսափում ենք, բայց միաժամանակ պետք է նշել, որ այն իր ձևով հեռավոր նմանություն ունի անտիկ ժամանակներում բնակչության կենցաղում օգտագործված քարե աղորիքների հետ, որոնցից շատ է գտնվել Գառնի ամրոցի պեղումների ժամանակ:

Հուշարձանի տարածքում, ինչպես նաև պեղումների ժամանակ ի հայտ են եկել բազմաթիվ երկանքաքարեր: Դրանցով է այժմ սալահատակված սբ. Ստեփանոս եկեղեցու ողջ հատակը: Երկանքաքարերի մեծ մասը պատրաստված է նույն սև ծակոտկեն բազալտից, որով շարված են եկեղեցին ու մատուռ-դամբարանը: Նրկատի ունենալով այդ հանգամանքը, կարելի է պնդել, որ դրանք պատրաստվել են տեղում, հուշարձանախմբից ոչ հեռու գտնվող քարհանքի բազալտից:

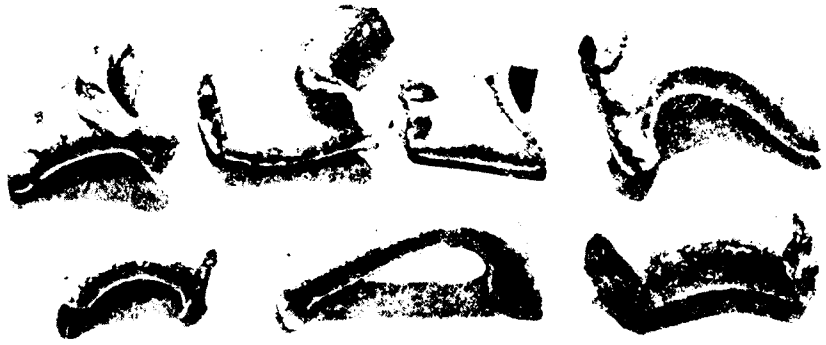
Պեղումների ժամանակ հայտնաբերվեց քարե խուփի մի մեծ կտոր, որի վրա փորագրված է արձանագրություն՝ շատ գեղագիր տառերով: Բացի արձանագրությունից, նրա վրա քանդակված են բուսական և երկրաչափական զարդեր: Նման քարե խուփեր շատ են հանդիպում միջնադարյան հայկական հուշարձաններում, որոնցով ծածկում էին տնտեսական հորերի բերանները կամ հսկա կարասները: Ելնելով այդ խուփի գտնվելու տեղադրությունից և շերտագրությունից, այն նույնպես կարելի է թվագրել 13—14-րդ դարերով:

Թանահատ—Գլաձորի պեղումների ժամանակ հաճախ էին գտնվում սրաքարեր, որոնք շատ օգտագործվելուց խիստ մաշվել են:

Այսպիսով, Թանահատ—Գլաձորի վանական համալիրի պեղումների ընթացքում գտնվել են քարից պատրաստված զանազան սարքեր և գործիքներ, որոնց առկայությունը ապացույց է, որ միջնադարյան Հայաստանում, մասնավորապես Վայոց ձորում, խիստ զարգացած էր քարի մշակությունը, և հատկապես՝ քարից առօրյա տնտեսական առարկաների ու սարքերի պատրաստումը և նրանց լայն կիրառությունը բնակչության կենցաղում ու տնտեսության մեջ:

Խեցեղեն: Թանահատ—Գլաձորի վանական համալիրի պեղումներից հայտնաբերված իրերի ստվար մասը խեցեղեն անոթներ են, որոնք մյուս բնակավայրերում ևս մեծ մասամբ հանդիպում են բեկորների ձևով: Այդ խեցեղենը բաժանվում է հիմնականում երկու մեծ խմբի՝ հասարակ և ջնարակած: Հասարակ խեցեղենը ըստ կիրառության և պատրաստման տեխնիկայի ստորաբաժանվում է տարբեր ենթախմբերի: Ջնարակածը իր հերթին, նույնպես բաժանվում է երկու մեծ խմբի. ա) ջնարակած կարմրախեցի անոթներ և բ) հախճապակի (սպիտակախեցի):

ՀԱՍԱՐԱԿ ԽԵՑԵՂԵՆ: Գլաձորում գտնված հասարակ խե-

Նկ. 41. Կավե հասարակ անոթների կաքեր:

ցեղենը կազմում է հայտնաբերված ամբողջ նյութի գերակշռող մասը: Այն ըստ կիրառության կարելի է բաժանել հինգ խմբի. 1. Սրապատ կճուճներ (ճաշ եփելու), 2. Կարասներ (գինի պահելու և այլ նպատակների համար), 3. Խոհանոցային խեցեղեն (քրեղաններ, փոքրադիր կճուճներ, սափորներ, կժեր, պուլիկներ և այլն), 4. Ջիթաճրագներ, 5. Կավե ծխամորճներ:

ԿՃՈՒՃՆԵՐ: Կավե կճուճը հավանաբար հանդիսացել է ճաշ եփելու ամանների ամենատարածված ձևը: Դրանով պետք է բացատրել այն հանգամանքը, որ միջնադարյան ցանկացած հնավայր պեղելիս (Դվին, Անի, Գառնի, Լոռի, Դմանիսի, Օրեն-Կալե և այլն) քննարկվող տեսակի խեցեղեն համեմատաբար ավելի հաճախ է գտնվում:

Նկ. 42. Կավե կճուճների կաքեր:

Կճուճներն ունենում են լայն բերան և կարճ պարանոց: Իրանը ուռուցիկ է, հատակն ուղիղ կտրված, պատերը հաստ: Կավանոթների այս խումբը կրակի վրա շատ դրվելուց՝ մրապատ է: Սովորաբար, նման կճուճներն ունենում են երկու կանթ:

Ընդհանրապես կճուճների կանթերը բաժանվում են երկու խմբի: Մի խումբը սովորական, տափակ լայն կանթերն են, որոնք միանում են կճուճի իրանին ու շուրթին: Վերջիններիս առանձին նմուշներ ունենում են ելուստավոր կամ փոսիկավոր զարդեր: Մյուս խումբը՝ կիսակլոր և համեմատաբար փոքր կանթերն են, որոնք ունենում են ինչպես ելուստավոր, այնպես և ներճկված զարդանախշեր: Բոլոր կանթերը պատրաստվում են առանձին և կճուճի դեռևս թաց վիճակում ամրացվում նրա իրանին: Դա շատ պարզ հետամտվում է գտնված օրինակների ուսումնասիրությունից:

Հայաստանում կճուճներին հաճախ տրվում է նաև պուտուկ անունը, որը հանդիպում է միջնադարյան հայկական առակներում ևս[1]: Գլաձորի վանական համալիրի պեղումների ժամանակ գտնվել են նման տիպի կճուճների մի քանի նմուշներ, որոնք բոլորն էլ բեկորային են: Դրանցից արժե նշել հետևյալները:

1970 թ. գտնված կճուճի բեկորը պատրաստված է կարմիր աղյուսագույն կավից, մրապատ է: Պահպանվել է միայն շուրթը՝ կանթի հետ միասին: Կճուճի շուրթը դուրս է փռված, որին միանում է կանթը՝ փոքր-ինչ ներքևից: Նրա վզի վրա կա շուրջանակի անցնող ուռուցիկ զարդագոտի: Իրանը կանթի միացման տեղից սկսում է թեքվել դեպի ներս, հատակը, հավանաբար, սկավառակաձև է եղել ու լայն:

Նման մրապատ կճուճի մի բեկոր գտնվեց տնտեսական շինության հորի միջից, թոնրից ոչ այնքան հեռու: Այն նախորդից տարբերվում է նրանով, որ կանթը անմիջապես միանում է կճուճի շրթին: Կճուճի ներսի կողմում երևում է դուրգի վրա պատրաստելու հետքեր: Նման տիպի կճուճի օրինակ է մեկ այլ կըճուճի բեկոր, իր կանթի հետ միասին: Այս նմուշը արդեն նկարագրված օրինակների համեմատ ավելի ուռուցիկ իրան ունի, խնդիրն նորք է, ներսի կողմից՝ բաց մոխրագույն, արտաքուստ սև, մրապատ: Որոշ տեղերում վատ թրծման հետևանքով այն դարձել է բաց վարդագույն: Կանթի վրա կա ձևավոր զարդ, իսկ իրանի

[1] Բ. Առաքելյան, Քաղաքները և արհեստները Հայաստանում 9—13-րդ դարերում, հ. 1, Երևան, էջ 218:

վրա սուր գործիքի օգնությամբ արված են ուղղահայաց մակեր գծեր: Կճուճը նրբախեցի է, հաստությունը չի անցնում 3 մմ-ից:

Մեկ ուրիշ կճուճից պահպանվել է միայն կանթը՝ իրանի մի բեկորի հետ միասին: Կանթը տափակ է, վրան ելունդավոր վերադիր զարդ ունի: Դեռևս խոնավ ժամանակ քառանկյունի բութ գործիքի օգնությամբ արված է փոսիկազարդ, որը հաճելի տեսք է տալիս կճուճի կանթին:

Մեկ այլ կճուճի կանթերը նույնպես տափակ են, բայց չունեն վերադիր զարդեր: Դրանք միացած են անոթի պարանոցին, շրթից քիչ ներքև: Կանթի և կճուճի պարանոցի վրա, սուր գործիքի օգնությամբ արված են կետազարդեր: Ներսից չեն նկատվում դուրգի համապատասխան հավասարակենտրոն շրջանագծերի հետքերը: Կարելի է եզրակացնել, որ քննարկվող կճուճը պատրաստվել է տեղում, ձեռքի օգնությամբ: Թրծումը վատորակ է, որը երևում է կոտրված մասի գորշ-կապտավուն գույնից:

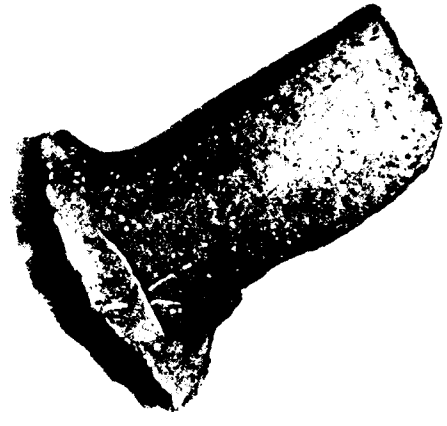
Վերը նկարագրված կճուճների բեկորները գտնվել են տարբեր իրերի հետ միասին սբ. Ստեփանոս եկեղեցու շրջապատի պեղումների ժամանակ և տնտեսական նշանակություն ունեցող կառույցի մեջ, տարբեր խորություններում: Հետաքրքիրն այն է, որ Թանահատ—Գլաձորում գտնված հասարակ խեցեղենի մեջ հայտնաբերվեց կավե կճուճի մի բռնակ, որի վրա նկատելի էր վարպետի նշանը լատինական A տառի նմանությամբ: Այս երևույթը բավականին հետաքրքիր է: Կնշանակի վանական համալիրում աշխատող գործավոր-վարպետները նույնպես, ինչպես քաղաքի բուն արհեստավորները, ունեին վարպետի ստորագրություն կամ որոշակի նշան, որով մեկի արտադրանքը տարբերվում էր մյուսներից: Չնայած չի բացառվում, որ այս առարկան բերված լինի մոտակա, շատ թե քիչ աչքի ընկնող արհեստավորական կենտրոններից (Եղեգիս, Նախճավան, Կապան և այլն):

Նման կճուճների թվագրումը առանձին դժվարություն չի ներկայացնում, որովհետև մյուս հուշարձաններում՝ Անբերդ, Գառնի, Լոռի, Բջնի և այլն, դրանք գտնվում են այնպիսի շերտերի պեղումների ժամանակ, որոնք ունեն որոշակի թվագրում՝ 13—15-րդ դարեր[13]: Նույն դարերով են թվագրվում նաև Թանահատ—Գլա-

[13] Բ. Առաքելյան, Գ. Կարախանյան, Գառնի 3, էջ 74—75: Ս. Հարությունյան, Նշվ. աշխ., էջ 100: Նույնն են ցույց տալիս նաև մեր պեղումների արդյունքները Լոռի և Բջնի ամրոցներում, ուր կյանքը հարատևել է մինչև 15—16-րդ դարերը:

Նկ. 43. Կավե կճուճների անավարված կանթեր:

Նկ. 44. Կճուճի կանթ վարպետի նշանով:

ձորում հայտնաբերված կճուճները, որովհետև դրանք բոլորն էլ գտնվել են 1215 թվականին վերակառուցված եկեղեցու և 1273 թվականին կառուցվածի մերձակայքի պեղումների ժամանակ:

ԿԱՐԱՍՆԵՐ: Թանահատ—Գլաձոր վանական համալիրի պեղումների ընթացքում գտնվել են նաև մի քանի լայնափոր, գոտեզարդ կարասների բեկորներ, որոնք իրենց ուրույն տեղն են գրավում միջնադարյան Հայաստանի հասարակ խեցեղենի ար-

Նկ. 45. Գոտկավոր կարասի ձևավորված շուրթեր:

տադրության մեջ: Դրանք հիմնականում լայնաբերան են եղել, ցածրադիր և ունեցել են խիստ ուռուցիկ իրան: Գոտեզարդ կարասներն ունենում են սովորաբար 50—75 սմ բարձրություն, 25—35 սմ բերանի բացվածք, իսկ հատակի տրամագիծը տատանվում է 18—22 սմ միջև: Դրանք ունենում են 40—80 լիտր տարողունակություն, շուրթերը տարբեր-ինչ դուրս լայնացող են ու հարթ: Սովորաբար նման կարասներն ունենում են երկուսից-չորս կանթ, չնայած հանդիպում են և առանց կանթերի կարասներ:

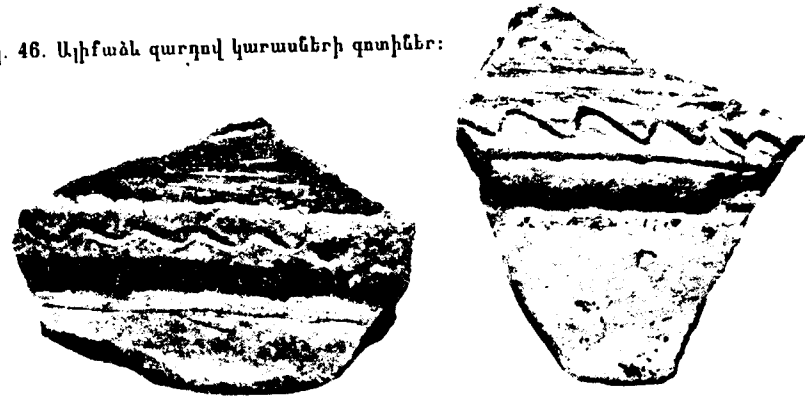
Ինչպես ուսումնասիրողները պարզել են[14], այդպիսի կարասներն ամբողջությամբ դուրգի վրա պատրաստելն անհնար էր, ուստի նրա վրա պատրաստում էին մինչև կարասի ուռուցիկ փորամասը, ապա ամբողջացնում էին պատրույգների օգնությամբ: Անոթների միայն ստորին մասը դուրգի օգնությամբ պատրաստելը պայմանավորված էր վերջիններիս մեծությամբ: Ինչ վերաբերում է կանթերին, ապա դրանք պատրաստվում էին առանձին և հետո ամրացվում կարասի շուրթից անմիջապես ներքև իջնող մասում: Սովորաբար, նման տիպի կարասների կանթերը ձևավոր են, այսինքն ունեն կեղծ, կիսաշրջան վերադիր զարդեր: Ստորին մասում, սեղմման միջոցով ստացվում էին բլթակներ:

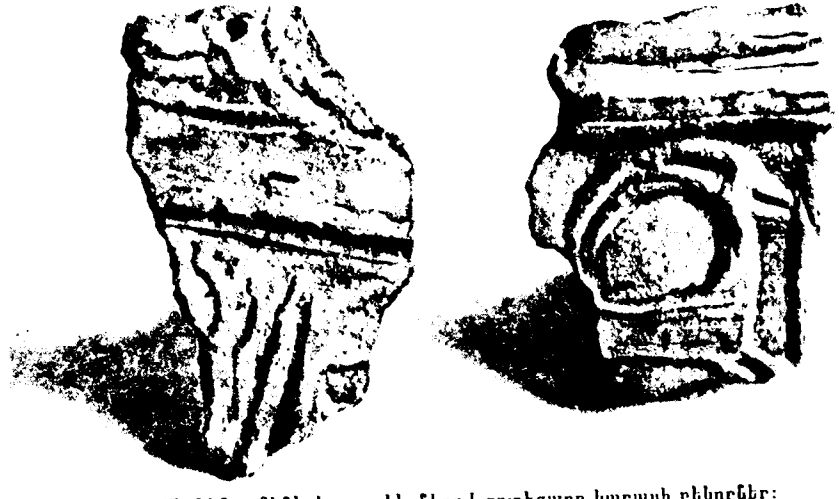
Կարասների պսակի ստորին մասում, դեռևս խեցու թաց վիճակում դրոշմում էին սեպաձև կամ ալիքաձև խորաքանդակ զարդեր, իսկ երբեմն պտտեցված շուրջանակի անցնող զարդանախշ: Երբեմն էլ պսակի շուրջը բոլորող գոտու վրա արվում էր ատամնաշար կամ փոսիկաշար:

Կարմրաներկ փայլեցված կարասների հիմնական զարդը ի-

[14] Բ. Առաքելյան, Գ. Կարախանյան, նշվ. աշխ., էջ 77:

Նկ. 46. Ալիքաձև զարդով կարասների գոտիներ:

Նկ. 47. Կենդանիների պատկերներով գոտեզարդ կարասի բեկորներ:

րանի լայնացող մասի վրա 3—5 սմ լայնությամբ անցնող զարդագոտին է, որի վրա վերարտադրված են տարբեր տեսարաններ, կենդանիների պատկերներ, երկրաչափական զարդեր և այլն: Քննարկվող կարասները զարդարելուց հետո փայլեցնում էին, ներկում և ապա թրծում: Հին Գանձակում գտնված դաջազարդ կարասները ուսումնասիրող Լևիատովը գտնում է, որ կարասները ներկել են թրծելուց առաջ[15]: Մենք համակարծիք ենք Լևիատովի հետ, որ հիմնականում կարասների ներկումը կատարվել է թրծե-

[15] В. Левиатов, Украшения на карасах из старой Ганджи, см. Изв. АН Азерб. ССР, 1945, № 8, с. 51:

լուց առաջ, հակառակ դեպքում ներկն այդքան լավ չէր պահպանվի նրանց վրա: Թեև չի կարելի բացառել հակառակ երևույթը՝ թրծելուց հետո ներկապատելը:

Գլաձորում գտնված նման գոտեզարդ կարասներից հատկապես ուշադրության արժանի է մի բեկոր, որի վրա պատկերված է վազող քարայծ. բերանը բաց է, եղջյուրները հավասարապես թեքված են դեպի իրանը, որը ձգված է ու շարժման մեջ: Դատելով պատկերից, պետք է ենթադրել, որ քարայծը հետապնդվում է գիշատիչ գազանի կողմից: Քարայծի դիմաց պատկերված է կենաց ծառի խորհրդանիշը, որից միայն բունը և մի ճյուղի պատկերն են պահպանվել բեկորի վրա: Մեկ այլ բեկորի վրա երևում են գիշատիչ կենդանու՝ հավանաբար սույծի ետին թաթերը միայն: Պատկերները դրոշմված են գլանաձև կնիքով[16], կարասը թրծելուց առաջ, դեռևս խեցու խոնավ վիճակում: Չափավոր ճնշումով, նախօրոք պատրաստված կնիքը բութ մատի և ցուցամատի միջև բռնած, պտտեցրել են կարասի գոտու վրայով և ստացել քանդակադրոշմ, պարբերաբար կրկնվող պատկերներ: Դրանք կարասի իրանի հարթության համեմատությամբ ուռուցիկ են: Յուրաքանչյուր հատված մյուսից բաժանված է ճյուղավոր, բայց տերևազուրկ ծառի պատկերով, որը խիստ ոճավորված կենաց ծառի վերարտադրությունն է:

Կարասը դրոշմազարդելուց հետո մի քիչ չորացրել են, ապա փայլեցրել կոկիչներով: Այնուհետև ներկել են օքրայի համապատասխան գույնի նախօրոք պատրաստված շփոթով: Այն հաճելի տեսք է տալիս կարասին:

Հայաստանի դաջազարդ կարասներն ուսումնասիրող Գ. Կարախանյանը նկատել է, որ Դվինում ու Գառնիում արտադրված կարասների դրոշմազարդ գոտիները չեն ներկվել, իսկ Անիում և նրան հարակից քաղաքներում ներկել են ամբողջ կարասը: Մեր դիտարկումները ցույց են տվել, որ Թանահատ—Գլաձորում գտնված դաջազարդ գոտիներով կարասները Դվինի օրինակով ամբողջությամբ չեն ներկվել:

Հետաքրքիրն այն է, որ հենց նման տիպի գոտեզարդ կարասներ էին դրված սբ. Ստեփանոս եկեղեցու ծածկի թմբուկի շա-

[16] Նման տիպի գլանաձև կնիքներ մինչև հիմա մեզ հայտնի են երկու հնավայրերից. մեկը գտնվել է Անիում (տե՛ս И. Орбели, Развалины Ани, СПБ, 1911, с. 52—53), մյուսը՝ գանձակում (տե՛ս В.Левианов, Նշվ. աշխ. էջ 51):

դախի մեջ: Գմբեթի թմբուկը քանդված էր, և կարասները պարզ երևում էին: Նախքան ծածկի վերանորոգման աշխատանքները սկսելը մեզ հաջողվեց այդ կարասները լուսանկարել:

Ուսումնասիրողների կողմից Հայաստանի հնավայրերում գտնված դաջազարդ կարասները, որոնք այնքան շատ են Դվինում, Անիում, Անբերդում, Գառնիում, Լոռիում, Բջնիում և այլուր, թվագրվում են տարբեր ժամանակաշրջաններով: Գ. Չուբինովը դեռևս 1916 թվականին հանգել է այն հետևության, որ հայկական դրոշմազարդ կարասները արդյունք են փոխառության և հանդես են գալիս 13-րդ դարից հետո միայն[17]: Դվինի և Անիի խեցեղենն ուսումնասիրող Բ. Շելկովնիկովն առարկելով այդ տեսակետի դեմ, իրավամբ գտնում է, որ դաջազարդ կարասները ոչ թե 13-րդ դարից հետո են հանդես գալիս, այլ պատկանում են 12—13-րդ դարերին[18]:

Այս տեսակետներին հակառակ Կ. Ղաֆադարյանը, ուսումնասիրելով գոտեզարդ կարասները, նրանց գտնվելու հանգամանքները, հարակից զուգահեռ ճյուղերը և շերտի թվագրումը, հանգում է այն եզրակացության, որ հայկական դաջազարդ կարասները պատկանում են 9—12-րդ դարերին[19]: Հնագետ Գ. Կարախանյանը այդ կարասները թվագրում է 11—13-րդ դարերով[20]: Բ. Առաքելյանը ավելի է ընդարձակում դրոշմազարդ կարասների գոյատևման ժամանակաշրջանը, դրանք թվագրելով 10—13-րդ դարերով[21]: Անբերդը ուսումնասիրող Ս. Հարությունյանը, մասնավորապես իր պեղած ամրոցի կարասները թվագրում է 12—13-րդ դարերով[22]: Լոռի քաղաք-ամրոցում հայտնաբերված նմա-

[17] Г. Чубинов. Декоративное убранство анийских карасов, см. «Христянский Восток», т. V, выпуск I, Петроград, 1916, с. 22—41.

[18] Б. Шелковников, Художественная керамика двинских раскопок, տե՛ս «Տեղեկագիր, ՍՍՀՄ ԳԱ հայկական ֆիլիալի», №№ 4—5, 1940, էջ 181—182, նույնի Керамика и стекло из раскопок города Двина, տե՛ս «Պատմության թանգարանի գիտ. աշխատությունների ժողովածու», № 4, 1952, էջ 26:

[19] Կ. Ղաֆադարյան, Նշվ. աշխ., էջ 197:

[20] Գ. Կարախանյան, Գառնիի հասարակ խեցեղենը, տե՛ս Գառնի 3, էջ 77—86:

[21] Բ. Առաքելյան, Քաղաքները և արհեստները Հայաստանում, հ. 1, էջ 277:

[22] Ս. Հարությունյան, Նշվ. աշխ., էջ 96:

նատիպ կարասները մենք ժամանակին թվագրել ենք 11—13-րդ դարերով[23]:

Թանահատ—Գլաձորում հայտնաբերված գոտեզարդ կարասները, ելնելով դրանց գտնվելու վայրից, հարակից նյութերից և համեմատության մեջ դնելով Հայաստանի մյուս հնավայրերի համանման նյութերի հետ, մենք թվագրում ենք 12—13-րդ դարերով:

Սույն հնավայրի պեղումների ժամանակ գտնվել են հասարակ, առանց դաջազարդի կարասների բեկորներ, որոնք ոչնչով չեն տարբերվում Հայաստանում այնքան տարածված միջնադարյան համանման կարասներից: Դրանց մեջ կան այնպիսիները, որոնք ունեն սուր հատակ, հողի մեջ թաղվելու համար, իսկ մյուսների հատակը հարթ, կոնաձև է եղել պատերի տակ դրվելու կամ որևէ առարկայի հենելու համար: Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ Գլաձորը գտնվում էր աշխարհագրական ու բնակլիմայական այնպիսի գոտում, ուր պետք է տարածված զբաղմունք լիներ այգեգործությունն ու գինեգործությունը, ապա պարզ կդառնա տարբեր տարողության կարասների լայն կիրառությունը տնտեսության մեջ ու կենցաղում:

ԽՈՀԱՆՈՑԱՅԻՆ ԽԵՑԵՂԵՆ: Թանահատ—Գլաձոր վանական համալիրի պեղումների ժամանակ գտնվել են տարբեր տիպի և չափերի խոհանոցային ու սեղանատան անոթներ, որոնք չնայած քանակով քիչ են ու բեկորային, բայց բազմազան են իրենց կիրառական ձևերով ու նշանակությամբ:

Գտնված ողջ հասարակ խեցեղենի մեջ համեմատաբար ստվար խումբ են կազմում քրեղանները: Դրանց մանրազնին քննությունը ցույց է տալիս, որ չնայած Հայաստանի խոհանոցային խեցեղենի արտադրության վրա իրենց յուրահատուկ կնիքն են դրել առանձին խոշոր կավագործական կենտրոններ, այնուամենայնիվ, դրանք իրարից քիչ են տարբերվում: Օրինակ, Գլաձորում գտնված քրեղանների բեկորները գրեթե չեն տարբերվում Դվինի, Գառնիի, Անիի, Լոռու, Անբերդի և միջնադարյան այլ ժամանակակից հնավայրերում հազարավոր օրինակներով գտնված նման տիպի քրեղաններից: Թերևս նկատվող տարբերությունները պայմանավորված են կավի որակով, գույնով կամ թրծման աստիճանով:

Քրեղանները համեմատաբար լավ մշակված են և ունեն կարճ

[23] Ի. Վարդյան, Լոռե ամրոցի մատուռ-դամբարանը և նրա խեցեղենը, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1969, № 1, էջ 196:

Նկ. 48. Կավե կենցաղային խեցեղենի բեկորներ:

նստուկներ: Կավը հիմնականում կարմրախեցի է, որոշ դեպքերում՝ մակերեսը փայլեցված: Նրանց պատերը վերին մասում ուղիղ են և շեշտակի թեքվում են դեպի հատակը: Պսակները տափակ են ու փռված ներսի ու դրսի կողմերում: Երբեմն հանդիպում են դեպի ներս կորնթարդ շուրթեր ունեցող քրեղաններ: Քրեղանների շուրթերը դրսից, իսկ երբեմն նաև ներսից ներկված են կարմիր ներկով և փայլեցված: Համարյա բոլոր քրեղաններն ունեն հաստ ու հարթ նստուկներ, որոշ դեպքերում դրանք չեն առանձնանում քրեղանի պատերից՝ նրանց հետ կազմելով մի ամբողջություն: Թրծումը կատարվում է տարբեր որակներով: Սովորաբար ջարդված բեկորի մեջ որոշակի երևում է կապտա-սևագույն երիզ, որն առաջանում է հնոցում ջերմության համապատասխան աստիճանի անբավարար լինելուց: Հենց դրանով էլ սրանք տարբերվում են խոշոր խեցեգործական կենտրոնների (Դվին, Անի) արտադրանքից:

Գտնված քրեղանները, ինչպես ասացինք, իրենց բազմաթիվ զուգահեռներն ունեն Դվինի, Գառնիի, Լոռիի, Անբերդի միջնադարյան շերտերում գտնված խեցեղենի հետ և թվագրվում են հարմատաբար լայն ժամանակահատվածով՝ 11—14-րդ դարերով:

Քննարկվող խմբի մեջ իրենց հարուստ մշակումով և զարդանախշով աչքի են ընկնում ջրամաս-սափորները: Սրանք կարմրախեցի են, պատրաստված մանրահատիկ կավից, բարակ պատերով ու հարուստ սանրաձև զարդանախշով, որոնց չափերը, դատելով պահ-

Նկ. 49. Կավե իրեղաններ և ջրամանի հատակներ:

Նկ. 50. Կավե ալիքաձև զարդերով սափորների բեկորներ:

Նկ. 51. Կավե ձիթաճրագ:

պահված բեկորներից, այնքան էլ մեծ չեն եղել: Գնդաձև իրանը դեպի վեր նեղանում է, որին միացրել են նեղ և երկար վիզը: Շուրթերի բեկորներից դատելով, դրանք զարդարված են եղել վերին մասում վերադիր ժապավենազարդով, որն անոթին միացրել են պատրաստելու ժամանակ, դեռևս կավի խոնավ վիճակում: Սովորաբար սրանց թրծման որակը բարձր է, և խեցին աչքի է ընկնում իր կարծրությամբ: Այս սափորները շատ նման են Դվինում գտնված նմանատիպ փոքր սափոր-ջրամաններին, որոնք թվագրվում են 12—13-րդ դարերով, իսկ մեր օրինակները՝ 14—15-րդ դարերով, որը ցույց է տալիս խեցեղենի համանման ձևերի և ձախշերի հարատևող լինելը:

Պեղումների ժամանակ գտնվել են կավե խուփերի բազմաթիվ բռնակներ, որոնք երկու ձևի են՝ կոնաձև և փոսիկավոր: Այս խուփերի ելուստների տեսքը նկատի ունենալով, Կ. Ղաֆադարյանը դրանց տալիս է «մանչ» և «աղջիկ» անվանումները[24]:

Թանահատ—Գլաձոր համալիրի պեղումների ժամանակ գտնվել են նաև ձիթաճրագների առանձին բեկորներ ու ամբողջական օրինակներ: Դրանք հիմնականում նավակաձև են: Ձիթաճրագների պատրաստման համար օգտագործել են տեղական կավահողը, որի մեջ նկատելի է երկաթի օքսիդի գերակշռությունը: Մինչև հիմա գտնված ձիթաճրագների բոլոր օրինակները առանց ջնարակի են: Մեր կարծիքով դա դեռևս ապացույց չէ, որ Գլաձորում ջնարակած ձիթաճրագներ չեն օգտագործել:

Ձիթաճրագները հիմնականում պատրաստված են ձեռքով, միայն մի քանիսի վրա են նկատելի դուրգի հետքերը: Դրանք փոքրը են իրենց չափերով, ունեն համեմատաբար կլոր ձև, հարթ հատակ և դեպի ներքև ձգված քիթ (կտուց), որը սովորաբար շատ օգտագործելուց ծխապատված է լինում: Գտնված ձիթաճրագներն աչքի չեն ընկնում ոչ իրենց քանակով և ոչ էլ իրենց ձևերի բազմազանությամբ:

Գլաձորում գտնված ձիթաճրագների թվագրումը, մեր կարծիքով, առանձին դժվարություն չի ներկայացնում: Դրանք գտնվել են 14—15-րդ դարերին պատկանող շերտից և իրենց զուգահեռներն ունեն ժամանակակիցներ համարյա բոլոր հուշարձաններում, որոնք ուսումնասիրվում են ոչ միայն Հայաստանում, այլև ողջ Անդրկովկասի մասշտաբով:

[24] Կ. Ղաֆադարյան, նշվ. աշխ., էջ 198:

Թանահատ—Գլաձորում գտնվել են նաև կավե ծխամորճներ և առանձին բեկորներ: Սրանք պատրաստված են բարձր որակի կավից, շատ նուրբ են և իրենց վրա ունեն առատ դրոշմվածք: Դատելով մեր օրինակներից, կարելի է նշել երեք ձևի ծխամորճներ.

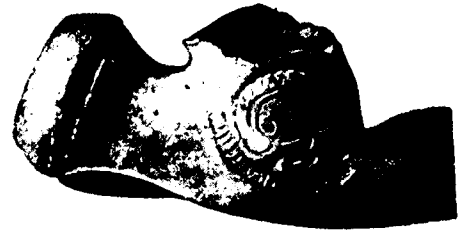
ա) համեմատաբար փոքր գլխիկ, ուռուցիկ կոթուն և բարձր ու հաստ շուրթեր ունեցող ծխամորճներ, որոնց շուրթերի և գլխիկի միացման ներսի մասը ծխելիքի (ծխախոտի կամ այլ ծխելիքի) վառելու հետևանքով առաջացած ածխանման սև նստվածք ունի: Ծխամորճի բաժակի երկու կողմերում միևնույն կնքադրոշմով պատկերված է սկաուակ, որի մեջ ոլորուն ձևով պատկերված են ծաղիկներ և ծաղկաթերթեր: Առջևի մասից երկու պատկերների միջև տեղավորված է լոտոսի բացված ծաղիկ իր բողբոջներով: Ծխամորճի այս օրինակը պատրաստված է ձեռքով, բաց գույնի կավից, բայց վրան կան կարմիր ներկի հետքեր:

բ) Մյուս օրինակը պատրաստված է կարմիր գույնի կավից, ունի մեծ գլխիկ, քիչ դեպի վեր բարձրացող շուրթեր: Ծխամորճի ողջ մակերեսը պատված է միևնույն դաջվածքի բազմաթիվ կրկնություններով, որոնց միջև սուր գործիքի օգնությամբ արված են գծազարդեր: Փաստորեն ստացվել է բուսական և երկրաչափական պատկերների մի ամբողջություն, որը շատ հաճելի տեսք է տալիս ծխամորճին:

գ) Հաջորդ օրինակը իրենից ներկայացնում է տափակ գլխիկով, դեպի վեր բարձրացող շուրթերով ծխամորճ: Սա նույնպես պատրաստված է աղյուսակարմիր գույնի կավից, բայց նրա որակը բարձր չէ: Ծխամորճի վրա կան թե կետազարդ, թե փոսիկազարդ և թե երկրաչափական պատկերներ:

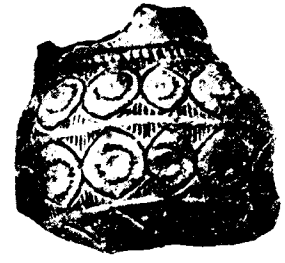
Հայաստանի միջնադարյան հնավայրերից ծխամորճեր վերջին տարիներս շատ են գտնվել: Ամենաստվար խումբը գտնվել է Լոռի քաղաքի պեղումների ժամանակ: Դրանք պահպանվում են Հայաստանի պատմության պետական թանգարանում: Ծխամորճեր գտնվել են նաև Դվինի, Գառնիի, Կամո քաղաքի և Հառիճի բնակավայրերի պեղումներից, Բջնիից, Երևանից, Կումայրիից և ուրիշ վայրերից[25]: Ծխամորճերի թվագրման հարցը բավականին

[25] **Բ. Առաքելյան, Գ. Կարախանյան,** Գառնի 3, էջ 87, Երևան քաղաքի պատմության թանգարանի հնագիտական իրերի կատալոգ, կազմեց Ս. Եսայան, Երևան, 1964, էջ 34—35, 114—124 համարների տակ գրանցվածները, Կումայրիի գավառագիտական թանգարան և այլն: Այժմ Հայաստանում գտնված ծխամորճերի քանակը անցնում է 200-ից:

Նկ. 52. Կավե ծխամորճ:

Նկ. 53. Կավե դաջազարդ ծխամորճերի բեկորներ:

դժվարություն է ներկայացնում: Եթե դրանցով ծխել են միայն ծխախոտ, ապա պետք է թվագրել 16—18-րդ դարերով, կապված Կոլումբոսի հայտնագործության հետ: Բայց Լոռիում և այլուր կատարված պեղումները ցույց են տալիս, որ կավե ծխամորճերը գտնվում են 12—13-րդ դարերից սկսած մինչև ուշ միջնադարի շերտերում: Մենք հակված ենք Գլաձորում գտնված ծխամորճերը թվագրել 14—16-րդ դարերով, քանի որ դրանց գտնվելու վայրերից հայտնաբերված զուգահեռ նյութերը այդ դարերին են պատկանում:

ՋՆԱՐԱԿԱԾ ԽԵՑԵՂԵՆ: **Թանահատ**—Գլաձորում կատարված պեղումների ընթացքում հայտնաբերված խեցեղենի մեջ իր ուրույն տեղն ունի ջնարակապատ խեցեղենը: Ձնալած վերջինիս հավաքածուն շատ փոքր է, այնուամենայնիվ, նշանակալից հետաքրքրություն է ներկայացնում 12—15-րդ դարերի վանական համալիրի բնակչության կյանքն ու կենցաղն ուսումնասիրելու համար: Այդ հավաքածուում կան պնակների, քրեղանների, փոքր թասերի և այլ խեցանոթների բեկորներ, որոնք պատած են միագույն, իսկ հաճախ՝ բազմագույն ջնարակով:

Գլաձորում գտնված ջնարակված խեցեղենը անգոբապատ է: Անգոբը սպիտակ կրաշփոթ է և արվում է հիմնականում խեցանոթի թրծման հետևանքով երևան եկող աղյուսակարմիր գույնը չեզոքացնելու համար, որպեսզի ջնարակի գույները ավելի վառ երևան[26]:

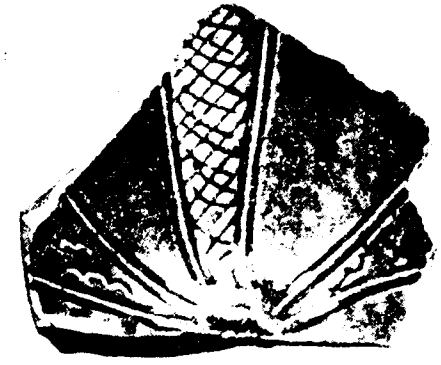
[26] **Բ. Առաքելյան,** Քաղաքները և արհեստները Հայաստանում..., հ. 1, էջ 232:

Անգոբապատ խեցաձոթները զարդարվում էին անգոբը հեռացնելու, գծազարդելու, փորագրելու և այլ եղանակներով: Գծազարդման եղանակով զարդարված խեցեղենի լավագույն օրինակ է հանդիսանում տնտեսական նշանակության կառույցի մեջ գտնված ջնարակած քրեղանի մի բեկորը՝ հատակի որոշ մասի հետ միասին: Այն ամբողջությամբ պատված է կապտավուն ջնարակով: Հատակից դեպի շուրթերը բարձրացող կրկնակի գծերի միջև ընկած տարածությունը պատել են իրար հետ խաչվող գծազարդերով կամ բուսական պատկերներով: Ստացվել է այնպես, որ այն մասերում, ուր գծազարդի հետևանքով առաջացել են փոսիկներ, ջնարակը հալվելով կուտակվել է ու առաջացրել առավել մուգ գույն, իր շրջապատի բաց կապտավունի համեմատությամբ:

Փորագրման եղանակով է պատրաստված ջնարակած ափսեի մի մեծ բեկոր, որը գտնվեց սբ. Ստեփանոս եկեղեցու շրջապատի պեղումների ժամանակ: Այս ափսեն սլատված է բաց կաթնագույն ջնարակով: Կավը կարմրախեցի է, լավ մշակված ու թրծված: Հավանաբար թրծման ժամանակ չեն ապահովել համապատասխան ջերմություն, որովհետև այժմ ջնարակը որոշ տեղերում ճաքեր է տվել: Իսկ մենք գիտենք, որ դա կավի մեջ խոնավության որոշ տոկոսի պահպանման արդյունք է: Ափսեի ներսի կողմում վարպետը սուր գործիքի օգնությամբ փորելով հեռացրել է անգոբի որոշակի հատվածները, որի հետևանքով առաջացել են բուսական և երկրաչափական պատկերների տարբեր երանգավորումներ: Դա խիստ գեղեցկացնում է անոթը: Ափսեն ունի բարձր ու լայն ընդտուկ: Նրա շուրթերը չեն պահպանվել, ուստի դժվար է դատել նրանց ձևի մասին:

Վերը նկարագրված երկու բեկորներն էլ աչքի են ընկնում իրենց պատրաստման ձևով, զարդարման տեխնիկայով ու անմիջապես տարբերվում են այն բազմաթիվ ջնարակած անոթների բեկորներից, որոնք գտնվել են Գլաձորում: Նրանք որոշակի նմանություն ունեն Դվինի պեղումներից հայտնաբերված համանման խեցեղենի հետ, որը մեզ հնարավորություն է տալիս քննարկվող առարկաները վերագրելու հենց այդ կենտրոնին: Համապատասխան զուգահեռներ որքան ասեք, կարելի է գտնել Կ. Ղաֆադարյանի և այլոց աշխատություններում, որոնք նվիրված են Դվինի պեղումներին: Նման տիպի ջնարակած անոթները Կ. Ղաֆադարյանը, Բ. Առաքելյանը, Ֆ. Բաբայանը, Ա. Քալանթարյանը համա-

Նկ. 54. Ջնարակած ափսեի բեկոր:

Նկ. 55. Ջնարակապատ ափսեի բեկոր փորագիր զարդանախշով:

կարծիք թվագրում են 12—13-րդ դարերով[27]: Մեր օրինակները, դատելով գտնվելու հանգամանքներից, պետք է որ պատկանեն 12—13-րդ դարերին, չնայած չի բացառվում, որ նման բարձրորակ խեցեղեն անոթները երկար ժամանակ մնային տեղի բնակչության մոտ և հարատևեին մինչև 14-րդ դարը ներառյալ:

Մյուս բեկորները շատ փոքր են և հարկ չենք համարում մանրամասնորեն քննել: Միայն նշենք, որ դրանք զարդարված են տարբեր գույնի ջնարակով, հիմնականում վերջնարակային և են-

[27] **Կ. Ղաֆադարյան,** նշվ. աշխ., հ. 1-ին, էջ 212—213, հ. 2, տախտակ 21—22-րդ, **Բ. Առաքելյան,** Քաղաքները և արհեստները Հայաստանում 9—13-րդ դդ., հ. 1, էջ 237—240: **Ֆ. Բաբայան,** Միջնադարյան Հայաստանի գեղարվեստական խեցեղենի զարդաձևերը, Երևան, 1981, նկ. 6—8 և այլն:

Նկ. 56. Ջնարակած անոթների բեկորներ:

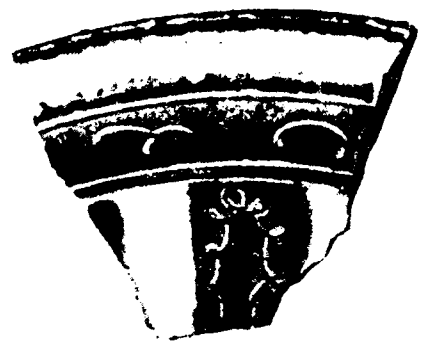
թաջնարակային տեխնիկայով: Դատելով մեր ձեռքի տակ եղած բեկորներից, կարելի է պնդել, որ դրանց պատրաստման տեխնիկան և որակը հեռու է բավարար համարվելուց, ուստի այն պետք է համարել տեղական արհեստագործության արդյունք: Նմանատիպ որակի ջնարակած խեցեղենը թվագրվում է 13—15-րդ դարերով[28]: Երկրի քաղաքական կյանքում տիրող անբարենպաստ պայմանները անպայման անդրադառնում են տվյալ շրջանի տընտեսական կյանքի վրա: Մեր ունեցած խեցեղենի օրինակները այդ մտքի ամենացայտուն վկաներն են:

ՀԱԽՃԱՊԱԿԻ: Թանահատ—Գլաձորում հայտնաբերված ջընջարակապատ խեցեղենի մեջ հանդիպում են նաև հախճապակե առարկաների բեկորներ, որոնք հիմնականում պատկանում են 14—15-րդ դարերին: Զարմանալի է, որ նախորդ շրջաններին պատկանող հախճապակե առարկաներ համալիրում չեն հանդիպում: Հավանաբար դրանք վանական միաբանության կողմից քիչ են գործածվել:

Գտնված հախճապակե իրերի մեջ հանդիպում են միագույն և բազմագույն խեցանոթների բեկորներ, վերադիր զարդերով թասիկների մասեր և այլ առարկաներ: Դրանց մեջ աչքի է ընկնում ափսեի մի բեկոր շուրթի հետ միասին, որի վրա տարբեր գույնի ջնարակի օգնությամբ ստացել են սև և սպիտակ գունավորումներ: Դրանք իրարից բաժանված են գծազարդերի օգնությամբ:

[28] Բ. Առաքելյան, Գ. Կարախանյան, Գառնի 3, էջ 94—95:

Նկ. 57. Հախճապակե թասի բեկոր:

Նկ. 58. Հախճապակե թասի շուրթ, վրան բուսական և կենդանական պատկերներ:

Գունազարդերի միջև, հատկապես սև գույնի վրա կատարված է գծազարդ, որով ստացել են բուսական զարդանախշ: Ափսեի կավը սպիտակախեցի է (կաոլին): Թրծումը կատարված է ոչ այնքան բարձր որակով, որի հետևանքով ողջ մակերեսի ջնարակը ճաքեր է տվել:

Մյուս բեկորները հախճապակե թասի շուրթի ու հատակի առանձին մասերն են: Դատելով պահպանված մասից, թասը բավականին մեծ է եղել, ներսից ու դրսից ջնարակապատ: Ներսի կողմում, հատակին պատկերված է տասներկու թերթանի ծաղիկ, որից սկսվում և դեպի շուրթերն են բարձրանում ոճավորված ծաղիկներ: Ծաղկաթերթերի ու ծաղիկների միջև պատկերված է երկար ոտքերով և մեծ իրանով ինչ-որ թռչուն, որի գլխի և իրանի վերին մասերը չկան:

Թասի շուրթը տափակ է, դրսի կողմից անցնում է բավականին խոր ակոսավոր շրջանագիծ: Այս ափսեն հակված ենք վերագրելու առաջավոր ասիական որևէ հախճապակու արտադրության կենտրոնի: Բայց մեր պրպտումները արդյունքի չհանգեցրին: Ափ-

Նկ. 59. Հախճապակե անոթների բեկորներ:

սեի պատրաստման հավանական ժամանակը պետք է համարել 14—15-րդ դարերը:

Ուշագրավ է նաև մի այլ, փոքր թասի հատակի բեկոր, որը ներքուստ և արտաքուստ պատված է ապակենման ջնարակով: Թասի հատակը ու նրա շարունակությունը կազմող մասը դրսից անջնարակ են, բայց կաոլինի սպիտակ գույնը հաճելի տեսք է տալիս անոթին: Թասի մակերեսին նշմարվում են ճաքեր: Ուշադրության է արժանի նաև երկու կողմից կոբալտով զարդարված հախճապակե ափսեի բեկորը: Նրա ներսի կողմում, սպիտակավուն ֆոնի վրա արված են խիստ ոճավորված զարդանախշեր: Թասի դրսի կողմում վերադիր զարդեր ու պսակաթերթեր են կպցված: Զարդարման նման եղանակը Հայաստանում կիրառվում էր դեռևս 12—13-րդ դարերում: Հաճախ դրանք կարող էին լինել մարդկային դիմակներ կամ բուսական ու երկրաչափական պատկերներ[29]:

Մեր հավաքածուի մյուս առարկաները ափսեների ու թասերի շուրթեր են կամ իրանի որևէ մաս, որոնց վրա նկատելի է ջնարակի տարբեր գույներով արված ցայտազարդ ու գծազարդ: Նկարագրված բոլոր օրինակները, ինչպես արդեն ասել ենք, դատելով առընթեր նյութից, զարդամոտիվներից և զարդարման տեխնիկայից, թվագրվում են 14—16-րդ դարերով:

Խոսել նրանց տեղական ծագման կամ բերովի լինելու մասին առայժմ միտք չունի, քանի որ գտնված առարկաները զուգահեռներ չունեն Անդրկովկասի և Հայաստանի ժամանակամերձ հուշարձանների պեղումներից հայտնի նյութերի մեջ, իսկ տեղում արտադրվելու մասին ոչ մի փաստարկ չունենք: Հարկ է նշել, որ այդ օրինակ խեցանոթների արտադրությունը 14—15-րդ դարերում կազմակերպվում էր միջնադարյան Հայաստանի շատ թե քիչ աչքի ընկնող բնակավայրերում (Լոռի, Անբերդ, Գառնի, Բջնի):

Այսպիսով, Թանահատ—Գլաձորի պեղումների ընթացքում հայտնաբերված նիգագիտական իրերի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ 13—14-րդ դարերում այդ վանական համալիրի միաբանությունը բազմամարդ է եղել և որոշ կապեր է ունեցել հայկական խոշոր արհեստավորական կենտրոնների հետ (դրանով է բացատրվում մի քանի բերովի առարկաների գոյությունը տվյալ վայրում): Պարզ է դառնում և այն հանգամանքը, որ Թանահատ—Գլաձորում ապրում և գործում էին գործավոր-արհեստավորներ, որոնք բավարարում էին միաբանության և մերձակա բնակչության առօրյա պահանջները:

Պեղումների ընթացքում գտնված նյութի սակավությունը բացատրվում է մշակութային ու վանական այդ օջախի բնույթով: Չէ որ, ինչպես վկայում է Ստեփանոս Օրբելյանը Թանահատի վանքի միաբանները. «... **որք էին մշտապաշտօնք. հեռացեալք յամենայն փափուկ կերակրոց. վասն որոյ և Թանահատք կոչեցան**»[30]:

[29] **Կ. Ղաֆադարյան**, նշվ. աշխ., հ. 1, էջ 223, նկ. 207 և 208:

[30] **Ստ. Օրբելյան**, նշվ. աշխ., էջ **143**:

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ

ԹԱՆԱՀԱՏ—ԳԼԱՁՈՐԻ ՎԱՆԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼԻՐԻ ԵՎ ՄԵՐՁԱԿԱՅՔԻ ՎԻՄԱԿԱՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Թանահատ—Գլաձորի վանական համալիրի վիմական արձանագրությունների մի մասը դեռևս 19-րդ դարի կեսերին գրավել է տեղագրական ուսումնասիրությամբ զբաղվողների ուշադրությունը: Նրանց մեջ են Ս. Զալալյանցը, Քաջբերունին, Ղ. Ալիշանը, Ե. Լալայանը և ուրիշներ, որոնք ընդօրինակել ու հրատարակել են այդ բնագրերը իրենց երկերում: Սակայն նախկին հրատարակումները թերի են և գիտական-քննական չլինելով՝ չեն կարող բավարարել հայագիտության արդի պահանջները: Նախկին տեղագրողները մեծ մասամբ ընդօրինակել և հրապարակել են լավ պահպանված, դյուրընթեռնելի, ամբողջական բնագրերը: Հողմահարված, եղծված, դժվար վերծանելի արձանագրությունները դուրս են մնացել նրանց տեսադաշտից: Բացի դրանից, նախորդ հրապարակումները նույնական չեն իրականի, քարի վրա փորագրվածի հետ, ունեն բազմաթիվ աղավաղումներ, անորոշ ու աղճատված հատվածներ կամ պարզապես անհասկանալի, անիմաստ տառաշարքեր, որոնց հետևանքով հրատարակված վիմական բնագրերը կորցրել են իրենց պատմագիտական կարևոր արժեքը:

Թանահատ—Գլաձորի վիմական վավերագրերի նախկին հրապարակումները չունեն բնագրերի լուսանկարներ կամ գրչագիր արտապատկերներ և անհրաժեշտ մեկնաբանություններ ու այդ պատճառով հնարավորություն չեն տալիս ստուգելու վերծանությունների և վերականգնումների հավաստիությունը:

Համեմատաբար ավելի նույնական են հմուտ վիմագրագետ, բանասեր Գ. Հովսեփյանի վերծանությունները: Նա իր «Խաղբակեանք կամ Պողչեանք հայոց պատմության մէջ» արժեքավոր ուսումնասիրությունը գրելու ժամանակ բազմիցս եղել է Թանահատ—Գլաձորի հուշարձանախմբում, ստուգել, համեմատել ու ճշգրտել է ավելի քան 30 արձանագրությունների բնագրեր:

Թանահատ—Գլաձորի վիմական արձանագրությունների գիտական հրատարակությունը պատկանում է հայ վիմագրության երախտավոր Ս. Բարխուդարյանին, որը «Դիվան հայ վիմագրության» աշխատության մեջ, Վայոց ձորին նվիրված երրորդ պրակում գիտականորեն հրատարակեց վանական կենտրոնի շինությունների ու կոթողային հուշարձանների շուրջ 62 արձանագրություն: Ի տարբերություն իր նախորդների, հեղինակը բավականին էական ուղղումներ է կատարել նախկինում հրատարակված բնագրերի վերծանություններում, իսկ ավելի քան երկու տասնյակ արձանագրություններ գիտական շրջանառության մեջ է դրել առաջին անգամ: Սակայն Ս. Բարխուդարյանի այդ հրատարակության մեջ ևս տեղ են գտել մի շարք անճշտություններ ու վերականգնումներ, որոնց հետևանքով խեղաթյուրվել է վիմական բնագրերի բովանդակությունը:

Թանահատ—Գլաձորում մեր կատարած հնագիտական պեղումների շնորհիվ հնարավոր դարձավ հայտնաբերել ևս 50 ամբողջական կամ բեկորային արձանագրություններ, որոնց մի մասը լրացնում, ճշգրտում և ամբողջացնում է Ս. Բարխուդարյանի հրատարակած բնագրերը, իսկ մյուս մասը՝ նորահայտ արձանագրություններ են և հրատարակվում են առաջին անգամ: Դրանք նվիրատվական, շինարարական բնույթ ունեն կամ էլ խաչքարերի ու տապանաքարերի հիշատակագրություններ են:

Նորահայտ վիմական բնագրերում հիշատակվում են ուշարձանախմբի բազիլիկ եկեղեցու մի քանի նորոգումների, հարակից, մեզ համար առայժմ անհայտ շենքերի կառուցման, նվիրատվությունների (հողեր, դրամ, արտադրական կառույցներ և այլն) մասին: Նորահայտ խաչքարերի և տապանաքարերի հիշատակագրություններում արժեքավոր տեղեկություններ կան Գլաձորի համալսարանի ականավոր ուսուցիչ-ուսուցչապետերի, ինչպես նաև 13—14-րդ դարերում Վայոց ձորի աչքի ընկնող իշխանական տոհմերի ներկայացուցիչների մասին:

Ներկա հրատարակությունը Թանահատ—Գլաձոր հուշարձանախմբի տարածքում պահպանված բոլոր մեծ ու փոքր արձանագրությունների լիակատար հավաքածուն է:

Պեղումներով հայտնաբերված նոր արձանագրությունների հետ անհրաժեշտ համարեցինք սույն աշխատության մեջ զետեղել նաև Թանահատ—Գլաձորի բոլոր վիմագիր արձանագրությունները, քանի որ նախ՝ դրանք կարող են ինչ-որ չափով նպաստել Գլա-

ձորի համալսարանի տեղադրության ու գործունեության հետ կապված կնճռոտ հարցերի լուսաբանմանը և ապա՝ նախկինում հրատարակված բնագրերի մի մասն էլ ճշգրտվում, ամբողջանում, լուսանկարներով ու գծանկարներով լրացվում է մեր այս հրապարակումով:

ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Ալիշան Ղ., *Սիսական.— Տեղագրութիւն Սիւնեաց աշխարհի, Վենետիկ, 1893 թ.:*

2. Ավագյան Ս., *Բառաքննություն.— Վիմական արձանագրությունների բառաքննություն, Երևան, 1978:*

3. Ավագյան Ս., *Հնչյունաբանություն.— Վիմական արձանագրությունների հնչյունաբանություն, Երևան, 1973:*

4. Դիվան 3— *Դիվան հայ վիմագրության, պրակ 3, կազմեց Ս. Բարխուդարյան, Երևան, 1967:*

5. Դիվան 6— *Դիվան հայ վիմագրության, պրակ 6, կազմեցին Ս. Ավագյան, Հռ. Ջանփոլադյան, Երևան, 1977:*

6. Հովսեփյան Գ., *Խաղբակեանք կամ Պռոշեանք հայոց պատմութեան մէջ, Բ հրատ., Անթիլիաս— Լիբանան, 1969:*

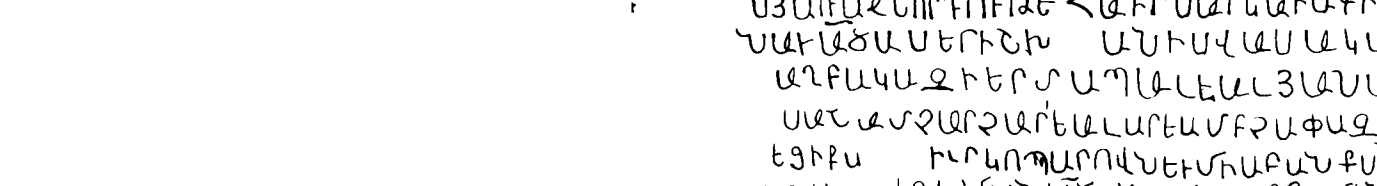
ՊԱՅՄԱՆԱԿԱՆ ՆՇԱՆՆԵՐ

... Կետերով բնագրի գծագրության և վերծանության մեջ նշանակված են եղծված գրերը՝ անկախ նրանց քանակից:

[ ] Փակագծերով նշանակված են եղծված գրերի վերականգնումները, ինչպես նաև բնագրի մեջ գրչի բաց թողած կամ առանց պատվի (սղման նշանի) եղած սղումները (վերծանության մեջ):

( ) Փակագծերով նշանակված են բնագրի մեջ եղած ակնհայտ ավելորդ գրերը (վերծանության մեջ):

1. ԲԱՋԻԼԻԿ ԵԿԵՂԵՑԻ, վերանորոգման արձանագրություն սրբատաշ քարի վրա, որ գտնվել է եկեղեցուց 15 մ. հարավ-արևմուտք, բնակելի տան պատի մեջ, 7 տող.

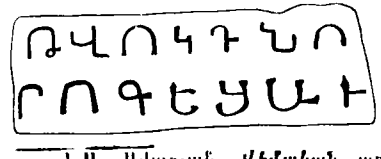
Ի ԹՎԻՍ ՈՒԿԴ:(=1215) ՎԵՐՍՏԻՆ ՆՈՐՈԳԵՑԱԻ ՍՈՒՐԲ ԵԿԵՂԵՑԻՍ ՅԱՌԱՋՆՈՐԴՈՒԹԵԱՆ ՀԱՒՐ ՍԱՐԿԱՒԱԳԻՆ, ՀՐԱՄԱՆԱՒ ԱՍՏՈՒԱԾԱՍԵՐ ԻՇԽԱՆԻՍ ՎԱՍԱԿԱ, ՈՐԴԻՈՅ ԽԱՂԲԱԿԱ: ԶԻ ԵՐ ՏԱՊԱԼԵԱԼ ՅԱՆԱԻՐԻՆԱՅ, ԵՒ ՍԱ ՇԱՏ ՁԱՐՁԱՐԵԱԼ ԱՐԵԱՄԲ ԶԱՓ, ԱՁԱՏԵԱՅ ԶԵԿԵՂԵՑԻՔՍ ԻՒՐ ԿՈՊԱՐՈՎՆ: ԵՒ ՄԻԱԲԱՆՔ ՍՈՒՐԲ ՈՒԽՏԻՍ ԿԱՐԳԵՑԻՆ ԶՓՈԽՄԱՆ ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻՆ :Գ: ԱՒՐ ՁԱՄԵՆ ԵԿԵՂԵՑԻՔՍ: ՅՍԾ...:

Մանոթ. *Վասակ Խաղբակյանը Զաքարյանների կողմից Վայոց ձորը ստանալով որպես կալվածք, մի շարք վայրերում կատարում է շինարարական և վերանորոգման աշխատանքներ, այդ թվում՝ վերանորոգում է Թանահատի եկեղեցին: Բնագրից պարզվում է, որ թեև բազիլիկ եկեղեցին ավերված էր, այնուամենայնիվ, վանական կենտրոնը գործում էր և տեղի վանահայրը Հայր Սարկավագն էր, որը և եկեղեցու վերանորոգման աշխատանքների հիմնական կազմակերպիչն ու ղեկավարն էր: Վասակ Խաղբակյանը մեծ ջանքերի գնով անօրեններից ազատագրել էր Թանահատի եկեղեցիները՝ իրենց հողային բոլոր սահմաններով (ԻՐ ԿՈՊԱՐՈՎՆ)[1]:*

Բնագրում հիշատակված Հայր Սարկավագը Թանահատի վանքի հարավային գերեզմանատունը կանգնեցրել է մեծ խաչքար, որի պատվանդանին փորագրել է տվել բավականին ընդարձակ մի արձանագրություն (տե՛ս արձ. № 3):

Հրատ. Սաղումյան, Լրաբեր ԳԱ, 1977, № 9:
Լուսանկ. 1

2. ԲԱՋԻԼԻԿ ԵԿԵՂԵՑԻ, կամարի պահունակի վրա, քերի, 2 տող.

ԹՎԻՆ :ՈՒԿԴ: (=1215) ՆՈՐՈԳԵՑԱԻ:

[1] Ս. Ավագյան, *Վիմական արձանագրությունների բառաքննություն, Երևան, 1978, էջ 143—146: Այսուհետև՝ Ս. Ավագյան, Բառաքննություն:*

Մանոթ. *Քարը գտնվեց սեղանատան հարավ-արևելյան անկյունում, տնտեսական հորի մեջ։ Տառաձևերը անավարտ են ու խորաքանդակ։*

Արձանագրությունը վերաբերում է արդեն հիշատակված Հայր Սարկավագի գլխավորությամբ կատարված նորոգման աշխատանքներին։ Փաստորեն նորոգողները բազիլիկ եկեղեցու նորոգման մասին թողել են երկու արձանագրություն. մեկը՝ ընդարձակ, մյուսը՝ կրճատ, նշելով միայն նորոգման փաստը և թվականը։

Նույնպիսի երևույթ մենք նկատում ենք շուրջ 60—70 տարի հետո, սբ. Ստեփանոս եկեղեցու կառուցման ժամանակ. եկեղեցու գմբեթի նստուկի հարավային պատուհանի վրա շինարարները թողել են կարճ, միայն թվականը պարունակող, իսկ մուտքի հյուսիսային կողմում՝ ընդարձակ արձանագրություն (տե՛ս արձ. № 6 և № 7)։

Հրատարակվում է առաջին անգամ։
Լուսանկ. 2

3. ՀԱՐԱՎԱՅԻՆ ԳՕՐՇՄԱՆԱՏԱՆԻՆ, կանգնած խաչքարի խորանարդաձև և լավ մշակված պատվանդանի վրա, հյուսիսային և արևմտյան ճակատներին, 4 տող։

ԻԹ:ՈԿԴ: ԻԹԱԳԱԻՐ ՈՒԹԵԱՆՆՀԱՅ ԱՀՇԱՐՆԵԻՅԻՇ ԽԱՆՈՒԹԵ
ՄԵՇԻՆԻՒԱԷԻԵԻՅ ԱՇԽՄՀԱԿԱՈՒԹԵԱՆՆԱՍՊԻՆԷՍՀԱՅ
ՐՍԱՐԿԱԻԱԳՍԿԱԳՆԵՑ Ի·ՋԽԱՀՅԻԲՄՀԷԽՒՍՈՒԹԵ ՀՈԳՈՒՄՈ
ԷՅԻՇԱՄԱԿԻՆՀԵԻ ՃՆՈՂԱՅ ՅԻՄՈՅՐՔԵՐԿՐՊԱԳԵՔՅԻՇԵ

Ի Թ[ՎԻՆ] :ՈԿԴ: (=1215) Ի ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԵԱՆՆ Ի Վ[Ր]ԱՅ ԼԱՇԱՅԻՆ ԵՒ ՅԻՇԽԱՆՈՒԹԵԱՆ ՄԵՏԻՆ ԻՒԱՆԷՒ ԵՒ ՅԱՇԽԱՐՀԱԿԱԼՈՒԹԵԱՆՆ ԱՒԱԳԻՆ, ԵՍ՝ ՀԱՅՐ ՍԱՐԿԱՒԱԳՍ ԿԱԳՆԵՑԻ ՁԽԱՋՍ Ի ԲԱՐԷԽԱՒՍՈՒԹԵԱՆ ՀՈԳՈ ԻՄՈ ԵՒ ՅԻՇԱՏԱԿ ԻՆՁ ԵՒ ՃՆՈՂԱՅ ԻՄՈՅ։ ՈՐՔ ԵՐԿՐՊԱԳԵՔ. ՅԻՇԵ[ՑԷՔ]։

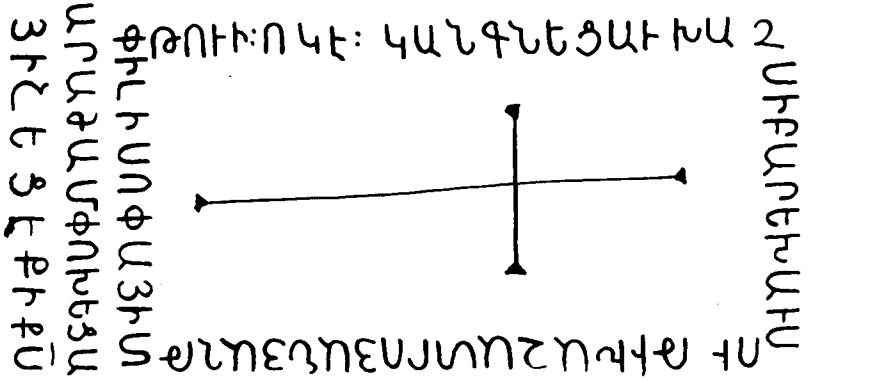
Մանոթ. *Ս. Բարխուդարյանը ընդօրինակել է արձանագրությունը, սակայն առանց՝ ՀԱՅՐ ՍԱՐԿԱՒԱԳՍ և ՅԻՇԱՏԱԿ ԻՆՁ ԵՒ ՃՆՈՂԱՅ ԻՄՈՅ բառերի, որոնք փորագրված են պատվանդանի հյուսիսային ճակատին։ Բարխուդարյանի վերծանությամբ բնագրի բովանդակությունը չի ամբողջացել։*

Հայր Սարկավագը Թանահատի վանքի առաջնորդն է, որ նորոգել է բազիլիկ եկեղեցին (տե՛ս արձ. № 1)։

Պատվանդանի վրա հետագայում դրվել է կիսամշակ շինաքար, որի վրա քանդակված է խաչ և փորագրված է ուշ շրջանի արձանագրություն։

Հրատ. Դիվան 3, № 246։
Ճշգրտված բնագիրը հրատարակվում է առաջին անգամ։
Լուսանկ. 3

4. ՀԱՐԱՎԱՅԻՆ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏՈՒՆ, պատվանդանից ընկած խաչքարի ճակատին՝ գեղաքանդակ խաչի շրջանակին, 5 տող.

ԹՈՒԻ[ՆՆ] :ՈԿԷ: (=1218) ԿԱՆԳՆԵՑԱԻ ԽԱՉՍ Ի ԲԱՐԵԽԱՒՍՈՒԹԻՒՆ ԽԱՉԱՏՐՈՑ՝ ԱՆՅԱՂԹ ՓԻԼԻՍՈՓԱՅԻ, ՏԱՐԱԺԱՄ ՓՈԽԵՑԱՒ, ՅԻՇԵՑՔ Ի ՔՐԻՍՏՈՍ։

Մանոթ. *Խաչքարը ներկայումս տեղում չէ, գտնվում է էջմիածնի Մայր տաճարի բակում։*

Հրատ. Հովսեփյան, Ա—153", Դիվան 3, № 247։
Լուսանկ. 4

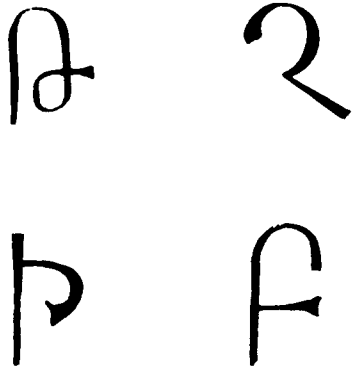
5. ՍՐԲԱՏԱՇ քարի վրա, որ գտնվել է բազիլիկ եկեղեցուց մոտ 400 մետր հյուսիս, ուշ շրջանի բնակելի տան հիմքում, թերի, 2 տող.

...[Շ]ԻՆԵՑԻ ՁԱ... ՈԳՈՅ ԻՄՈՅ ԵՒ ՅԱՌԱՋ[ՆՈՐԴՈՒԹԵԱՆ]...։

Մանոթ. *Մեծ, կարմիր բազալտե քար է, որով շարված է եղել բազիլիկ եկեղեցու հյուսիսային կողմի փոքրիկ մատուռը, որը նույնացնում ենք 735 թ. Ստեփանոս Սյունեցու գերեզմանի վրա կառուցված մատուռի հետ։*

Հրատարակվում է առաջին անգամ։
Լուսանկ. 5

6. Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ եկեղեցու գմբեթի թմբուկի հարավային պատուհանի վերևում, արտաքուստ, չորս անջատ տառերով, եկեղեցու կառուցման թվականը.

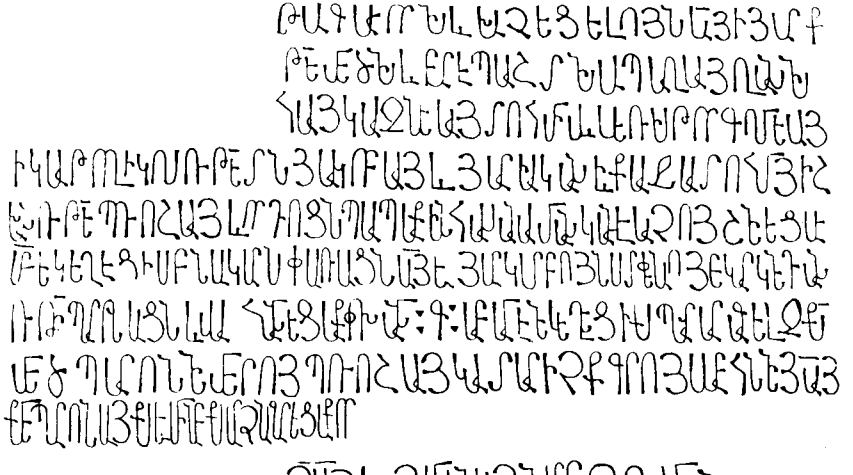
Թ[ՎԻՆ] ՉԻԲ: (=1273):

Մանոթ. *Տառերը կիզապիր են, տեղադրված պատուհանի ձևավոր պսակի մեծադիր, միակտուր քարի չորս անկյուններում։*

Կենտրոնում քանդակված է Պռոշյանների փինանշանը՝ մագիլների մեջ խոյ բռնած թևատարած արծիվ։

Հրատ. Հովսեփյան, էջ 64, Դիվան 3, № 203։
Լուսանկ. 6

7. Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ եկեղեցու արևմտյան պատի հյուսիսային մասում, արտաքուստ, կառուցման արձանագրությունը, 10 տող.

... ԹԱԳԱՒՈՐԻՆ ԵՒ ԽԱՉԵՅԵԼՈՅՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ, Ի ՅԱՐՔ[ԱՅՈՒ]ԹԵԱՆ ՄԵԾԻՆ ԵՒ ՔԱՐԷՊԱՇՏԻՆ ԱՊԱՂԱՅ ՂԱՆԻՆ... ՀԱՅԿԱԶՆԵԱՅ ՏՈՀՄԻՍ ԵՒ ՍԵՌԻՍ ԹՈՐԳՈՄԵԱՅ, Ի ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹԵԱՆ ՏԵԱՌՆ ՅԱԿՈԲԱՅ ԵՒ ՅԱՐԻԱԿԱՆ ԵՒ ՔԱՋԱՏՈՀՄ ՅԻՇԱՆՈՒԹԵԱՆ ՊՌՈՇԱՅ ԵՒ ՈՐԴՈՅՆ՝ ՊԱՊԱՔԻՆ, ՀԱՍԱՆԱ, ՄԱՆԿԱՆ ԷԱՉՈՅ, ՇԻՆԵՑԱՒ ՍՈՒՐԲ ԵԿԵՂԵՑԻՍ՝ ԲՆԱԿԱՐԱՆ ՓԱՌԱՅՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ ԵՒ ՅԱՐԿ ՍՐԲՈՅՆ ՍՏԵՓԱՆՈՍԻ՝ ՅԵՐԿԱՐԿԵՆԴԱՆՈՒԹԻԻՆ ՊԱՐՈՆԱՅՆ։ ԵՒ ՍԱՀՄԱՆԵՑԱՔ ՓՈԽՄԱՆ ։Գ։ ԱՒՐ ԱՄԷՆ ԵԿԵՂԵՑԻՔՍ ՊԱՏԱՐԱԳԵԼ ՋՔՐԻՍՏՈՍ ՄԵԶ ՊԱՐՈՆԻՆ ՄԵՐՈՅ ՊՌՈՇԱՅ։ ԿԱՏԱՐԻՋՔ ԳՐՈՅՍ ԱՒՐՀՆԻՆ ՅԱՍՏՈՒԾՈՅ։ ՄԵՔ՝ ՊԱՐՈՆԱՅՔՍ ԵՒ ՄԻԱԲԱՆՔՍ ԱՐՁԱՆԱԳՐԵՑԱՔ, ՈՐ... ՅԱՍՏՈՒԾՈՅ ԵՒ ՅԱՄԵՆԱՅՆ ՍՐԲՈՅ։ ԱՄԷՆ։

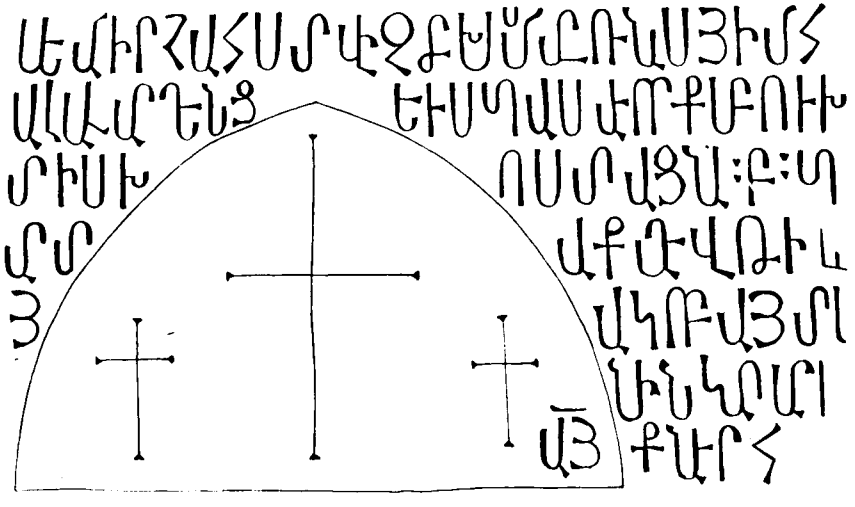
Մանոթ. *Արձանագրության առաջին երեք տողերի սկիզբը բացակայում է, հինգերորդ տողի ԷԱՉՈՅ բառից մինչև վեցերորդ տողի ՅԵՐԿԱՐԿԵՆԴԱՆՈՒԹԻՒՆ բառը տեղավորված բնագիրը տաշել-ջրնջել են և քանդակել ներկա բնագիրը։*

~ 9-րդ տողի ԱՐՁԱՆԱԳՐԵՑԱՔ ՈՐ բառերից մինչև 10-րդ տողի ՅԱՅ հապավումը նախկինում եղած բնագիրը եղծված է։ Որոշ տառեր նորոգված են։ Արձանագրության բնագիրը հավանորեն եղծվել է գրության ժամանակից ոչ շատ ուշ։

Ս. Բարխուդարյանը գտնում է, որ արձանագրությունը ժամանակակից է կառույցի շինությանը՝ 1273 թ.։

Հրատ. Ալիշան, Սիսական, 120։
Հովսեփյան, Ա—18։ Դիվան 3, № 205։
Լուսանկ. 7

8. Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ եկեղեցու հյուսիս-արևելյան ավանդատան մուտքի վերևում ներքուստ, 7 տող.

ԵՍ՝ ԱՄԻՐՇԱՀՍ, ՏՎԻ ՋՇԱԽՍ ՄԱՏՈՒՆԻՍ ՅԻՄ
ՀԱՎԱԼ ԱՐԴԵՆՅ, ԵՒ ՍՊԱՍԱՒՈՐՔ ՍՈՒՐԲ
ՈՒԽՏԻՍ ԽՈՍՏԱՅԱՆ :Բ: ՊԱՏԱՐԱՔ ԴԱՎԹԻ ԵՒ
ՅԱԿՈԲԱՅ ՏԱՒՆԻՆ, ԿԱՏԱՐ[ԻՋ]ՔՆ ԱՒՐՀ[ՆԻՆ Յ]ԱՍՏՈՒԾՈՅ:

Մանոթ. Ալիշանը և Հովսեփյանը բնագիրը վերծանել են զգալի տարընթերցումներով, իսկ վերջում դրել թվականը՝ ՉՀԷ (=1278), որը տեղում բացակայում է։ Արձանագրությունը ժամանակակից է եկեղեցու շինարարությանը՝ 1273 թ.

Հրատ. Ալիշան, Սիսական, 120—121։
Հովսեփյան, Ա—154։ Դիվան 3, № 204։
Լուսանկ. 8

9. Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ եկեղեցու հարավ-արևելյան ավանդատան արևմտյան հարկի մուտքի դռան վերևում, ներքուստ, 3 տող.

ՅԱՆՈՒՆ ԱՅԵՍԴԵՂՍ :Խ: ԴԵԿԱՆ ՄԱՏՈՒԱՅԻՆ ԱՐԱԿԻՆԶԵՒՆ ՂԱՑԻՄՈՑ

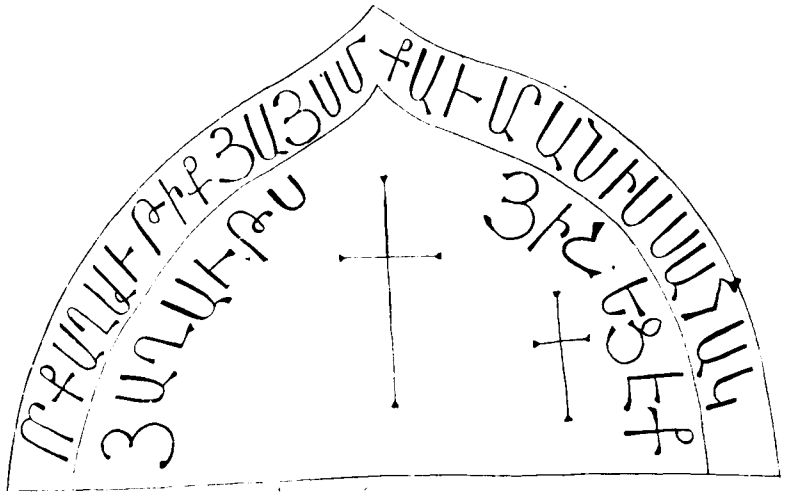
ՅԱՆՈՒՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ ԵՍ՝ ԴԵՂՍ :Խ: ԴԵԿԱՆ
ՏՎԻ ՄԱՏՈՒԱՆՍ, ՅԻՇԱՏԱԿ ԻՆՁ ԵՒ ՕՆՈ-
ՂԱՑ ԻՄՈՑ։

Մանոթ. Արձանագրությունը գեղագիր է, ընթերցվում է հեշտությամբ։ Անշուշտ, ժամանակակից է եկեղեցու շինարարությանը՝ 1273 թ.։ Դեղի անունով վայոց ձորում մեզ են հասել երկու արձանագրություն ևս, որոնցից մեկը թվագրված է 1262 թ., մյուսը՝ 1290 թ. (տե՛ս Դիվան 3, № 609, 612)։

Այդ արձանագրություններից պարզվում է, որ Դեղը Պռոշյան ֆեոդալական տան ալքի ընկնող վասալներից էր։ Հետևաբար, զարմանալի չէ, որ նա նպաստել է Պռոշի կողմից հովանավորվող Ս. Ստեփանոս եկեղեցու շինարարությանը։

Հրատ. Ալիշան, Սիսական, 123։
Հովսեփյան, Ա—155։ Դիվան 3, № 206։
Լուսանկ. 9

10. Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ եկեղեցու հյուսիս-արևմտյան ավանդատան մուտքի ճակատակալ քարի սլաքաձև կամարի եզրերին, ներքուստ, 2 տող.

ՈՐՔ ԱՂԱՒԹԻՔ ՅԱՅՍՄ ՔԱԻԱՐԱՆԻՍ,
ՍԱՀԱԿ ՅԱՂԱՒԹՍ ՅԻՇԵՑԷՔ։

Մանոթ. Ըստ Ս. Բարխուդարյանի, արձանագրությունը ժամանակակից է եկեղեցու կառուցմանը՝ 1273 թ.։

Դատելով արձանագրության երևելի տեղադրությունից, Սահակը ազդեցիկ իշխան է, որն օժանդակել է կառույցի շինարարությանը։ Դիվանում լուսանկարը բացակայում է, սխալմամբ տրված է մեկ այլ արձանագրության լուսանկար։

Հրատ. Ալիշան, Սիսական, 124։
Հովսեփյան, Ա—155՝։ Դիվան 3, № 207։
Լուսանկ. 10

11. ԲԱԶԻԼԻԿ եկեղեցու տեղահանված շարքի երկու քարերի վրա, 3 տող.

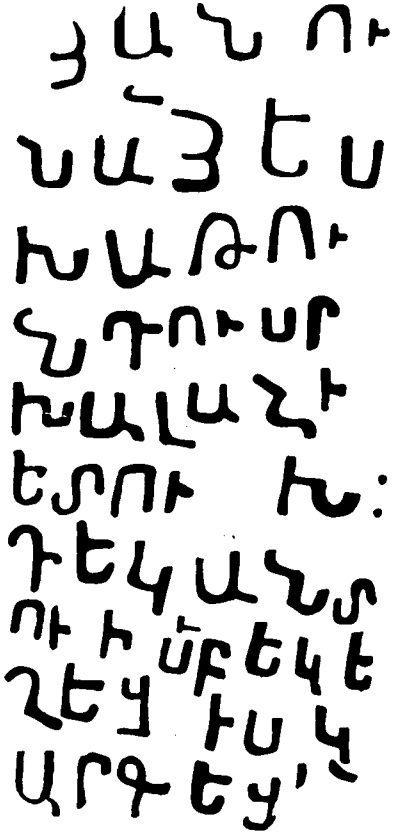
ՅԱՆՈՒՆԱՑ ԵՍ Ի ԵԼԱՇ ԱՀ
ՍՆՈՐՈԳԵՑԻ Հ ԿԵՂԵՑԻ ՍՅ
ԻՆԱՄԱԿ Ի Ն ՉԵԻԾՆՈՂԱՑԻՄՈՑ

ՅԱՆՈՒՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ, ԵՍ՝ ԽԵԼԱՇԱՀՍ, ՆՈՐՈԳԵՑԻ ՁԵԿԵՂԵՑԻՍ, ՅԻՇԱՏԱԿ ԻՆՁ ԵՒ ԾՆՈՂԱՑ ԻՄՈՑ։

Մանոթ. Արձանագրված քարերը գտնվել են իրարից բավական հեռու. մեկը՝ բազիլիկ եկեղեցու պեղումների ընթացքում, մյուսը՝ հետագայում կառուցված բնակելի տան պատի մեջ։ Յուրաքանչյուր քարի վրա արձանագրությունն առնված է շրջանակի մեջ, սակայն որոշ տառեր գրվել են շրջանակներից դուրս։

Խելաշահ անունը մենք նույնացնում ենք 13-րդ դարի երկրորդ կեսին ապրած Խալաշահի (=Խալայշահ) հետ, որի որդիների և թոռների անունից մեզ են հասել բազմաթիվ նվիրատվական արձանագրություններ։

Ըստ այդ արձանագրությունների, Խելաշահը ունեցել է երկու որդի՝ Մխիթար և Վախթանգ ու մեկ դուստր՝ Խաթուն, իսկ թոռներից հիշատակված են Մխիթարի որդիներ Խութլուբեկը, Հասանը, Սարգիսը և դուստր Թաճմլեքը։

Արձանագրությունը, ամենայն հավանականությամբ, վերաբերում է բազիլիկ եկեղեցու երկրորդ նորոգմանը, քանի որ այն առաջին անգամ նորոգվել է 1215 թվականին (տե՛ս արձ. № 1)։ Երկրորդ նորոգումը, հավանաբար, տեղի է ունեցել 1270-ական թվականներին։ Այդ են վկայում Խելաշահի որդիների և թոռների թողած արձանագրությունների ժամանակները։

Հրատարակվում է առաջին անգամ։
Լուսանկ. 11

12. Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ եկեղեցու բակում, ներքին կամարի գոգավոր քարի վրա, 10 տող.

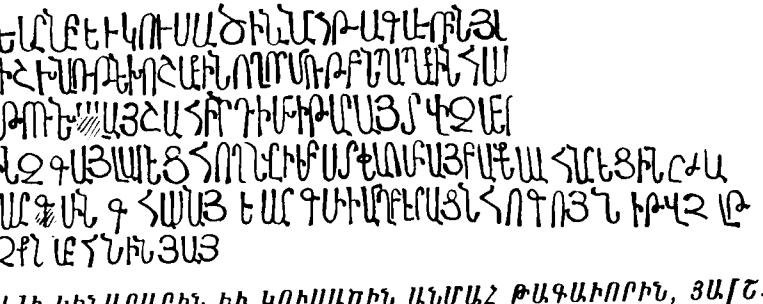
ՅԱՆՈՒՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ ԵՍ՝ ԽԱԹՈՒՆ, ԴՈՒՍ[Տ]Ր ԽԱՎԱՇԻ ԵՏՈՒ :Խ: ԴԵԿԱՆ, ՏՈՒՒ ՍՈՒՐԲ ԵԿԵՂԵՑԻՍ, ԿԱՐԳԵՑ[Ի]Ն...։

Մանոթ. Արձանագրության քարը անշուշտ, պատկանել է բազիլիկ եկեղեցու թաղակապ կամարին։ Նույն չափերի և ձևի քարեր գտնվել են բազիլիկ եկեղեցու պեղումներից։ Ալա քարը Գ. Հովսեփյանը տեսել է հուշարձանի տարածքում հետագայում կառուցված բնակավայրում։ Ներկայումս այն գտնվում է եկեղեցու բակում։

Արձանագրության մեջ հիշատակված Խալաշը (=Խալաշահ Խելաշահ), անկասկած, նախորդ արձանագրություններից մեզ հայտնի Խելաշահն է, որը վերակառուցել է բազիլիկ եկեղեցին։ Տրամաբանական է, որ դուստրը՝ Խաթունը, դրամ նվիրեր հոր վերանորոգած եկեղեցուն։

Հրատ. Հովսեփյան, Ա—172։ Դիվան 3, № 208։
Լուսանկ. 12

13. Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ եկեղեցու հարավային պատի արևելյան մասում, նիշին կից, արտաքուստ, 6 տող.

ԿԱՄ[Ա]Ի ԿԵՆԱՐԱՐԻՆ ԵՒ ԿՈՒՍԱԾԻՆ ԱՆՄԱՀ ԹԱԳԱՒՈՐԻՆ, ՅԱՄՇԽԱՐՀԱ-

ԿԱԼՈՒԹԵԱՆ] ԱՐՂՈՒՆԻՆ, ԻՇԽԱՆՈՒԹԵԱՆ ԽՈՇԱՔԻՆ, ՈՂՈՐՄՈՒԹԵԱՄԲՆ

ՊԱՊԱՔԻՆ, ՀԱՍ[Ա]ՆԱՅ ԵՍ՝ ԽՈՒԹԼ[ՈՒ]ՐԲԵԿՍ, ԹՈՒՌՆ ԽԱԼԱՅՇԱՀԻՆ, ՈՐԴԻ

ՄԽԻԹԱՐԱՅ, ՏՎԻ ՁՄԵՐ [ՁԵՌԱՏՈՒՆԿ] ԱՅԳԻՆ, ՁԳԱՅԼԱՐԵՑ ՀՈՂՆ ՏՎԻ

Ի ՍՈՒՐԲ ՍՏԵՓԱՆՈՍ, ՄԻԱՅՐԱՆՔՆ ՍԱՀՄԱՆԵՑԻՆ :Ը: ԺԵՄ Ի ՏԱՒՆԻ ՍՈՒՐԲ ՍԱՐԳՍԻՆ՝ :Գ: ՀԱՍԱՆԱՅ ԵՒ ՍԱՐԳՍԻ՝ ԻՄ ԱՂԲԷՐԱՅՆ ՈՒ-ԳՈՅՆ։

Ի ԹՎ[ԻՆ] :ՉԼԹ: (=1290)։ ԿԱՏԱՐԻՁՔՆ ԱՒՐՀՆԻՆ ՅԱՍՏՈՒԾՈՅ։

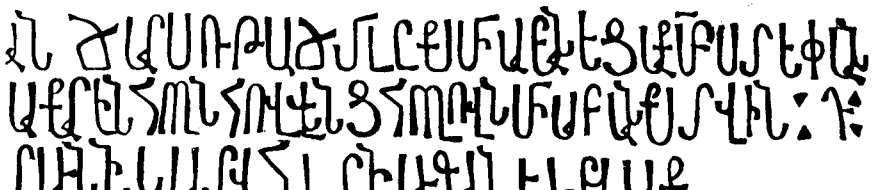
Մանոթ. Արձանագրության 4—6-րդ տողերի սկզբի և վերջի քարերը գտնվել են մեր կողմից և տեղադրվել, որով վերականգնվել է արձանագրության բնագիրը և ճշգրիտ թվականը՝ ՉԼԹ։ Դրանցից մեկը գտնվեց սեղանատան մոտ, տնտեսական հորի մեջ, մյուսը՝ մոտակա բնակելի տան պատի մեջ։ Արձանագրության պակասող մասերը հիմնականում ճիշտ է վերծանել Ս. Բարխուդարյանը, ուղղելով Ալիշանին և Հովսեփյանին, բացառությամբ երրորդ տողի վերջից, որը լրացրել է ՏՆԿԱՍ բառով, սակայն ավելի ճիշտ են Ջալալ-

յանցը և Ալիշանը, որոնք այդ տեղում դնում են ՉԵՌԱՏՈՒՆԿ բառը, քանի որ պակասող մասում եղել է ոչ թե 5, այլ՝ 8—9 տառ։ Բարխուդարյանը չի կարողացել նաև 5-րդ տողի Ի ՏԱՒՆԻ ՍՐ ՍԱՐԳՍԻ բառերը։

Արձանագրության մեջ հիշատակվող խութլուբեկը նախորդ արձանագրություններից (№ № 11, 12) մեզ հայտնի խելաշահի թոռն է, Մխիթարի որդին։

Հրատ. Ալիշան, Սիսական, 120։
Հովսեփյան, Ա—18բ։ Դիվան 3, № 213։
Լուսանկ. 13

14. Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ եկեղեցու հարավային պատի արևելյան մասում, նիշին կից, նախորդի տակ, արտաքուստ, 3 տող.

[ԿԱՄԱՒՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ ԵՍ՝ Ս]ԱՆՃԱՐՍ ՈՒ ԹԱՃՄԼՉՔՍ, ՄԻԱԲԱՆԵՑԱՔ ՍՈՒՐԲ ՍՏԵՓԱՆ[ՈՍԻՍ ԵՒ ՏՎԱՔ ՁԿՈՒ]ԱՔԱՐԻՆ ՀՈՂՆ, ՀՈՎՎԵՆՑ ՀՈՂՈՎՆ։ ՄԻԱԲԱՆՔՍ ՏՎԻՆ ։Դ։ [ԺԱՄ ՎԱՐԱԳԱՅ ԽԱՉԻ] ՏԱՒՆԻՆ։ ԿԱՏՎՀԱՏԻՆ ԱՒԳԱՆ ԷԼ ՏՎԱՔ։

Սանոթ. *Մեր կողմից գտնվել և տեղադրվել է առաջին երկու տողի վերջին քարը, իսկ պակասող մասը լրացվում է ըստ նախորդ հրատարակիչների։*

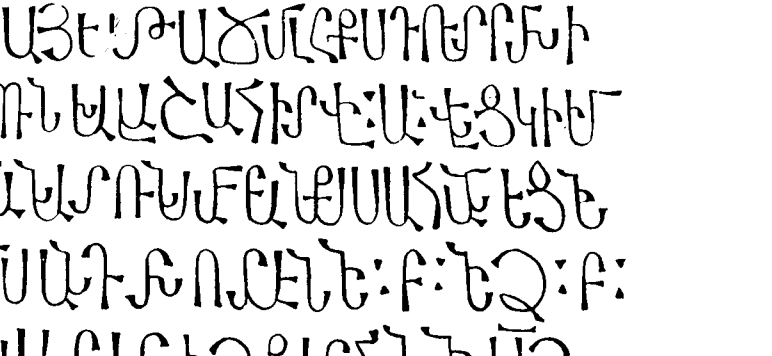
Ճշտված է պատարագի քանակը՝ Դ (4)։

Թաճմլեքը նախորդ արձանագրությունից (№ 13) մեզ հայտնի խութլուբեկի քույրն է, խելաշահի թոռը, իսկ Սանճարը՝ նրա ամուսինը։ Սանճարը նույն անձն է, որ 1281 թ. հողամաս է նվիրել Աղավնաձորի Աստվածածին եկեղեցուն, իսկ 1303 թ. նորավանքին է նվիրել Տյանձիկ գյուղը (տե՛ս Դիվան, № № 83, 704)։

Բնագրում հիշատակվող ԱՒԳԱՆ-ը (=աբգան), ինչպես պարզաբանել է Ս. Բարխուդարյանը, չրի համար գանձվող հարկ է[2]։

Հրատ. Ալիշան, Սիսական, 123։
Հովսեփյան, Ա—156։ Դիվան 3, № 214։
Լուսանկ. 14

15. Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ եկեղեցու հյուսիսային պատի կենտրոնում, ներքուստ, 5 տող.

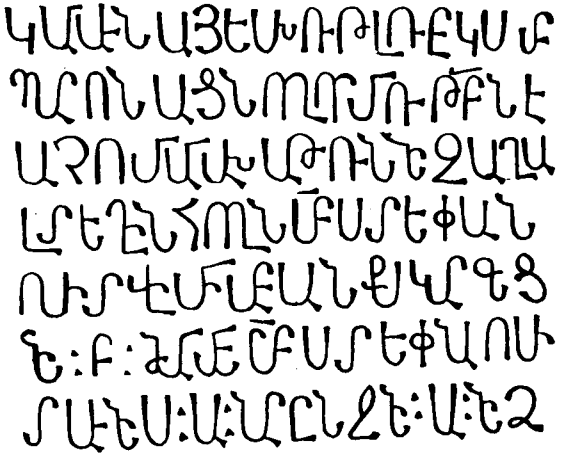

ԿԱՄԱՒՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ ԵՍ՝ ԹԱՃՄԼՉՔՍ, ԴՈՒՍՏՐ ՄԽԻԹԱՐԱ, ԹՈՌՆ ԽԱԼԱՇԱՀԻՆ, ՏՎԻ ։Ա։ ՎԵՑԿԻ ԻՄ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՍՈՒՆՍ։ ՄԻԱԲԱՆՔՍ ՍԱՀՄԱՆԵՑԻՆ ։Դ։ ԺԱՄ ՍԱՆԴՈՏՈ ՏԱՒՆԻՆ՝ ։Բ։ ԻՆՁ, ։Բ։ ԻՄ ՄԱՒՐ, ԿԱՏԱՐԻՉՔ ԱՒՐՀՆԻՆ ՅԱՍՏՈՒԾՈՅ։

Սանոթ. *Թաճմլեքի ամուսին Սանճարը (տե՛ս արձ. № 14), հավանաբար արդեն մահացել էր, որովհետև բնագրում չի հիշատակվում։ Արձանագրությունը, դատելով բնագրում հիշատակված անձերի ժամանակագրությունից, փորագրվել է 14-րդ դարի առաջին քառորդում։*

Հրատ. Ալիշան, Սիսական, 123։
Հովսեփյան, Ա—157։ Դիվան 3, № 216։
Լուսանկ. 15

16. Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ եկեղեցու հյուսիսային պատի արևելյան մասում, արտաքուստ, 7 տող.

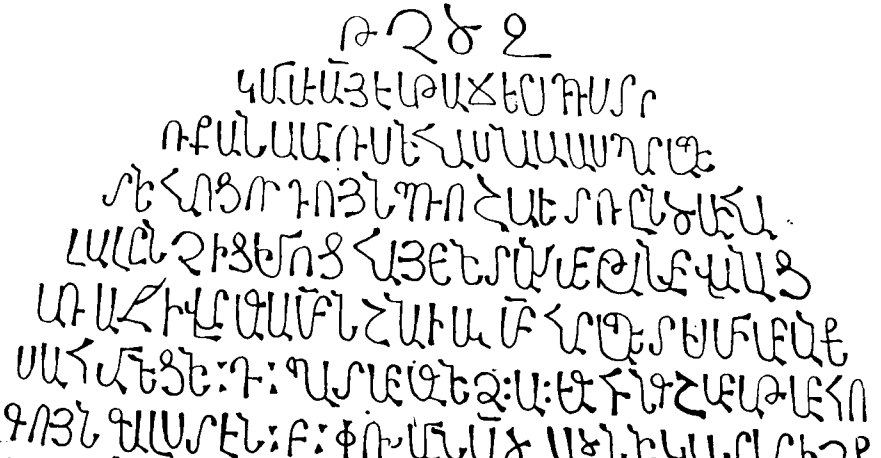
[2] Տե՛ս նյութեր Հայաստանի գյուղատնտեսության և գյուղացիության պատմության, հ. 1, Երևան, 1964, էջ 275—282։

ԿԱՄԱԻՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ ԵՍ՝ ԽՈՒՔԼՈՒԲԵԿՍ, ԻՄ ՊԱՐՈՆԱՅՆ ՈՂՈՐՄՈՒԹԵԱՄԲՆ՝ ԷԱՋՈ, ՄԱՄԱԽԱԹՈՒՆԻՆ ՋԱՂԱՀՏԵՂԻՆ ՀՈՂՆ ՍՈՒՐԲ ՍՏԵՓԱՆՈՍԻ ՏՎԻ, ՄԻԱԲԱՆՔՍ ԿԱՐԳԵՑԻՆ :Բ: ԺԱՄ ՄԵՐ ՍՈՒՐԲ ՍՏԵՓԱՆՈՍԻ ՏԱՒՆԻՆ՝ :Ա: ՆԱՐԸՆՋԻՆ :Ա: ԻՆՁ։

Մանոթ. *Խուքլուբեկը մեզ հայտնի խելաշահի տոհմից է, իսկ Նարինջը, հավանաբար, նրա կինը։ Արձանագրությունը փորագրված է 1300-ից 1317 թթ. միջև, էալիի իշխանության տարիներին։*

Հրատ. Ալիշան, Սիսական, 121—122։
Հովսեփյան, Ա—18ա։ Դիվան 3, № 215։
Լուսանկ. 16

17. Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ եկեղեցու արևմտյան մուտքի կամարակալ քարի վրա, արտաքուստ, 9 տող.

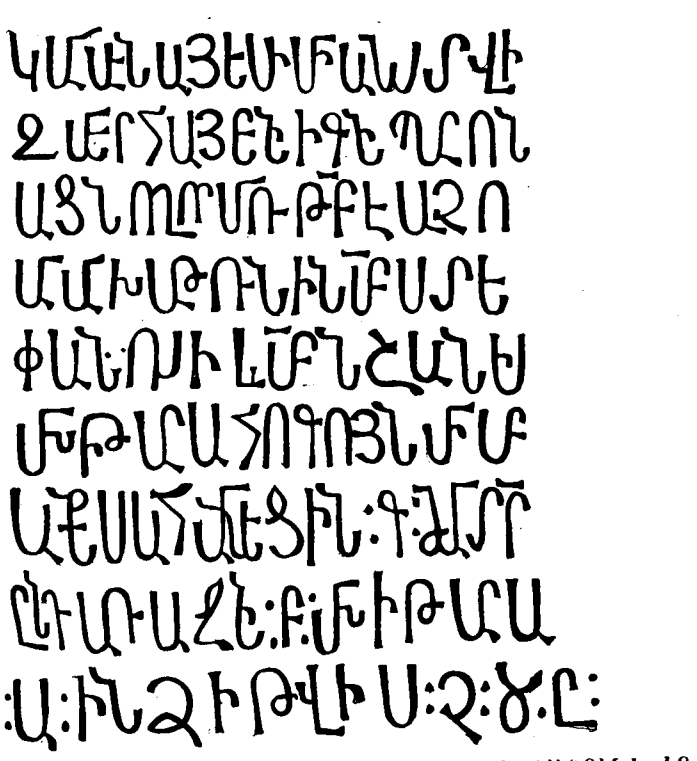
ԹՎԻՆ :ՉՄՁ: (=1307) ԿԱՄԱԻՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ, ԵՍ՝ ԹԱՃԵՐՍ, ԴՈՒՍՏ ՈՒՔԱՆԱ, ԱՄՈՒՍԻՆ ՀԱՍԱՆԱ ԱՍՊԱՐԱՊԵՏԻՆ ՀԱՈՅ, ՈՐ-ԴՈՅՆ ՊՈՌՇԱ, ԵՏՈՒ ԸՆԾԱ Ի ՀԱԼԱՁ ԸՆՁԻՑ ԻՄՈՅ ՀԱՅՐԵՆԻ ՏԱՆՍ ՄԵՐ՝ ԹԱՆԱՏԻ ՎԱՆԱՅ, ԱՌԱՋԻ ՎԱՐԱԳԱ ՍՈՒՐԲ ՆՇԱՆԻՍ ԵՒ ՍՈՒՐԲ ՀԱՐԱՊԵՏԻՍ, ՄԻԱԲԱՆՔՍ ՍԱՀՄԱՆԵՑԻՆ :Դ: ՊԱՏԱՐԱԳ ԻՆՁ՝ :Ա: ԱՒԱԳ ՀԻՆԳՇԱԲԱԹ ԱՒՐ ՀՈԳՈՅՆԳԱԼՍՏԷՆ, :Բ: ՓՈԽՄԱՆ ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՆԻՆ, ԿԱՏԱՐԻՋՔՆ ԱՒՐՀՆԻՆ,

Մանոթ. *Ս. Բարխուդարյանն արձանագրության մեջ պատառագների ընդհանուր քանակը 7-րդ տողում :Դ:-ի փոխարեն կարդացել է :Գ: Տեղում ստույգ փորագրված է :Դ:, ուրեմն սխալվել է փորագրողը։*

Բնագրում հիշատակվող Ութանը Սյունիքի Օրբելյանների վասալ Վահրամ Շահուռնեցու եղբայրն է (տե՛ս արձ. № № 22, 23)։

Հրատ. Ալիշան, Սիսական, 121։
Հովսեփյան, Ա—18ա։ Դիվան 3, 209։
Լուսանկ. 17

18. Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ եկեղեցու հարավային պատին, արտաքուստ, 9 տող.

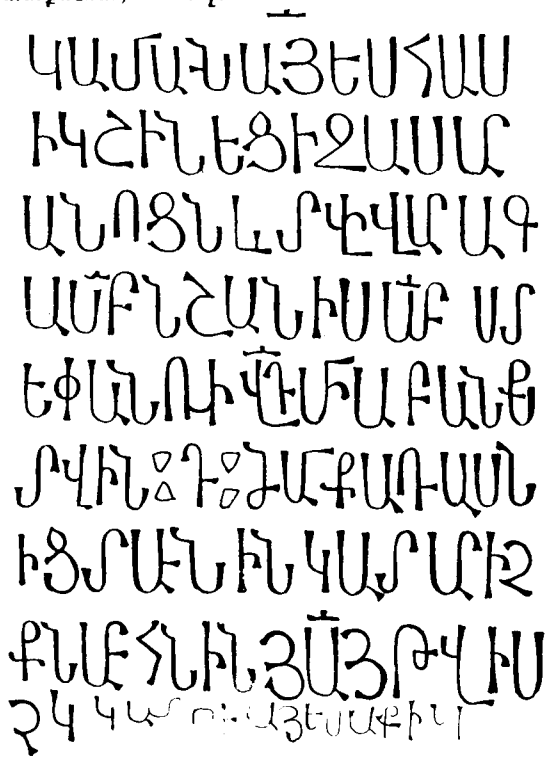
ԿԱՄԱԻՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ, ԵՍ՝ ՍԻՄԻԱՆՍ ՏՎԻ ՁՄԵՐ ՀԱՅՐԵՆԻ ԻԳԻՆ, ՊԱՐՈՆԱՅՆ ՈՂՈՐՄՈՒԹԵԱՄԲ՝ ԷԱՋՈ, ՄԱՄԱԽԱԹՈՒՆԻՆ, ՍՈՒՐԲ ՍՏԵՓԱՆՈՍԻ ԵՒ ՍՈՒՐԲ ՆՇԱՆԻՍ, ՄԽԻԹԱՐԱ ՀՈԳՈՅՆ, ՄԻԱԲԱՆՔ ՍԱՀՄԱՆԵՑԻՆ :Գ: ԺԱՄ ՏԵԱՒՆԸՆԴԱՒԱՋԻՆ՝ :Բ: ՄԽԻԹԱՐԱ, :Ա: ԻՆՁ։ Ի ԹՎԻՍ :ՉՄՂ: (=1309)։

Մանոթ. *Արձանագրության մեջ հիշատակվող Սիման-ը Ս. Բարխուդարյանը համարում է Սիմեոն անվան արտասանության ժողովրդական ձև։*

Երև Մխիթարը խելաշահի որդին է, ապա Սիմիանը Մխիթարի այն որդին է, որ մեզ հայտնի չէ այլ արձանագրություններից։

Հրատ. Ալիշան, Սիսական, 121։
Հովսեփյան, Ա—18ա։ Դիվան 3, № 210։
Լուսանկ. 18

19. Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ եկեղեցու արևելյան պատի կենտրոնական մասում, արտաքուստ, 9 տող.

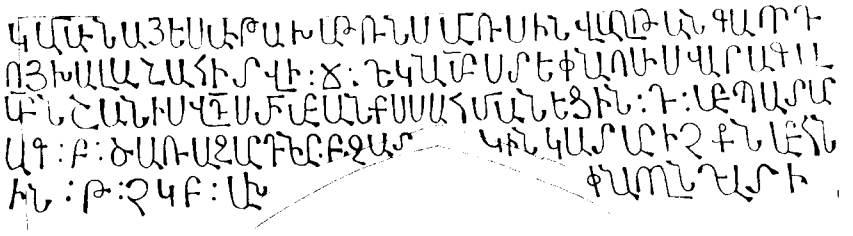
ԿԱՄԱԻՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ, ԵՍ՝ ՀԱՍԻԿ ՇԻՆԵՑԻ ՋԱՍԱՐԱՆՈՑՆ ԵԻ ՏՎԻ ՎԱՐԱԳԱ ՍՈՒՐԲ ՆՇԱՆԻՍ, ՍՈՒՐԲ ՍՏԵՓԱՆՈՍԻ, ՎԱՐԴԱՊԵՏ [ԵԻ] ՄԻԱԲԱՆՔՍ ՏՎԻՆ :Դ: ԺԱՄ ՔԱՌԱՍԵՒՑ ՏԱՒՆԻՆ, ԿԱՏԱՐԻՋՔՆ ԱՒՐՀՆԻՆ ՅԱՍՏՈՒԾՈՅ, ՌՎԻՍ :ՁԿ: (=1311).

Մանոթ. *Նախորդ հրատարակիչներից միայն Ս. Բարխուդարյանն է ճիշտ կարդացել ՋԱՍԱՐԱՆՈՑՆ բառը, չընդունելով նախորդ հրատարակիչների առաջարկած զամարանոց, զայս սրբանոց, զասրբոցիս չարէքն և այլ վերծանություններ։ Ասարանոց ձևով բառը հանդիպում է նաև Վայոց ձորի Հերհերի վանքի Աստվածածին եկեղեցու արձանագրություններից մեկի մեջ (Դիվան 3, № 138)։*

Բառի գիտական ստուգաբանությունն առաջին անգամ տալիս է Ս. Ավագյանը (տե՛ս Բառաքննություն, էջ 28—32), ըստ որի **ասարանոցը ձիթահատիկները մամլելու և ձեթ քամելու արհեստանոց, գործատուն, ձիթհանք է:**

Հրատ. Ալիշան, Սիսական, 120։
Հովսեփյան, Ա—159։ Դիվան 3, № 221։
Լուսանկ. 19

20. Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ եկեղեցու մուտքի ուղղանկյան և կամարի միջև, արտաքուստ, 5 տող.

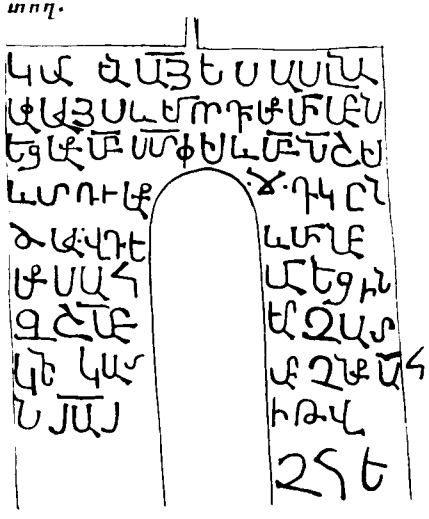

ԿԱՄԱԻՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ, ԵՍ՝ ԱՒԹԱԽԱԹՈՒՆՍ, ԱՄՈՒՍԻՆ ՎԱՂԹԱՆԿԱ, ՈՐԴՈՅ ԽԱՂԱՅՇԱՀԻ, ՏՎԻ :ՃՀ: ԴԵԿԱՆ ՍՈՒՐԲ ՍՏԵՓԱՆՈՍԻՍ, ՎԱՐԱԳԱ ՍՈՒՐԲ ՆՇԱՆԻՍ, ՎԱՐԴԱՊԵՏՍ, ՄԻԱԲԱՆՔՍ ՍԱՀՄԱՆԵՑԻՆ :Դ: ԱՒՐ ՊԱՏԱՐԱԳ՝ :Բ: ԾԱՌԶԱՐԴԱՐԻՆ, :Բ: ՋԱՏԿԻՆ, ԿԱՏԱՐԻՋՔՆ ԱՒՐՀՆԻՆ, Թ[ՎԻՆ] :ՋԿԲ: (=1313), ԽԱՓԱՆՈՂՆ ԴԱՏԻ։

Մանոթ. *Արձանագրության մեջ հիշատակված վախթանգը՝ Խլաշահի որդին, թաղված է գավթում, բազիլիկ եկեղեցու մուտքի առջև։ Հավանաբար 1313 թ. վախթանգն արդեն վախճանված էր, որովհետև նրա ամուսին Աւրախաթունը վախթանգի անունով պատարագ չի պատվիրում։*

Հրատ. Ալիշան, Սիսական, 122։
Հովսեփյան, Ա—158։ Դիվան 3, № 212։
Լուսանկ. 20

21. Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ եկեղեցու արևմտյան պատի նեղ պատուհանի թառանկյան վերին մասում և կամարի շուրջը, արտաքուստ, 10 տող.

ԿԱՄԱԻՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ, ԵՍ՝ ԱՍԼԱՆ ԱՓԱՅՍ ԵԻ ԻՄ ՈՐԴԻՔՍ ՄԻԱԲԱՆԵՑԱՔ ՍՈՒՐԲ ՍՏԵՓԱՆՈՍԻՍ ԵԻ ՍՈՒՐԲ ՆՇԱՆԻՍ ԵԻ ՏՈՒԱՔ :ՃՀ: ԴԵԿԱՆ ԸՆԾԱ, ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԵԻ ՄԻԱԲԱՆՔ ՍԱՀՄԱՆԵՑԻՆ ՋՇԱԲԱԹ ԱՒՐ ՋԱՏԿԻՆ, ԿԱՏԱՐԻՋՔՆ ԱՒՐՀՆԻՆ ՅԱՍՏՈՒԾՈՅ, Ի Թվին :ՋՀՆ: (=1326)։

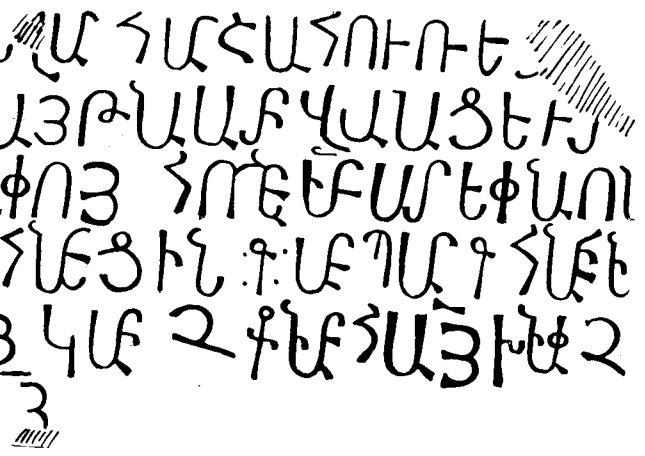
Մանոթ. *Բնագրի գիտական հրատարակիչ Ս. Բարխուդարյանը չի կարդացել 6-րդ տողի վերջին երկու տառերը և 8-րդ տողի վերջին ԱՒՐՀՆԻՆ բառի հապավումը։ Ալիշանը հնարավոր է համարում*

անձնանունը կարդալ ԱՍԼԱՆ ԱՂԱՅՍ, որ չի համապատասխանում քարի վրա փորագրվածին։

Ասլան Ափան Տարսայիճ Օրբելյանի ուսուցիչ Կիրակոս վարդապետ Գետիկցու հայրն է։ Այդ կապակցությամբ տե՛ս Գ. Հովսեփյան, «Խաղբակեանք...», էջ 442—444։ Ասլան Ափա անվան ստուգաբանությունը տրված է Ս. Ավագյանի Բառաքննություն աշխատությունում (էջ 33—34)։

Հրատ. Ալիշան, Սիսական, 122։
Հովսեփյան, Ա—160։ Դիվան 3, № 217։
Լուսանկ. 21

22. Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ եկեղեցու արևմտյան պատի ընկած, տեղահան արված շարքի կարմրավուն քարի վրա, արտաքուստ, 5 տող.

ԵՍ՝ ՎԱՐՀԱՄ ՇԱՀՈՒՌԵ[ՅԻ, ՄԻԱԲԱՆԵ]ՅԱՅ ԹԱՆԱՏԻ ՎԱՆԱՅ ԵԻ Տ[ՎԻ]... ՏԱՓՈՅ ՀՈՂԵՐՆ ՍՈՒՐԲ ՍՏԵՓԱՆՈ[ՍԻՆ, ՄԻԱԲԱՆՔՍ Ս]ԱՀՄԱՆԵՅԻՆ :Գ: ԱԻՐ ՊԱՏ[ԱՐԱ]Գ ...Յ։ ԿԱՏԱՐԻՋՔՆ ԱՒՐՀ-[ՆԻՆ] ԱՍՏՈՒԾՈՅ, ԽԱՓԱՆԻՋ[ՔՆ. ԴԱՏԻՆ] ԱՍՏՈՒԾՈՅ։

Ծանոթ. Արձանագրության բովանդակությունն աղճատված է, որովհետև քարի սկզբի և վերջին մասերը ջարդված են, իսկ թե ում է նվիրված պատարագը, չի վերծանվում։

Քարի սկզբնական տեղադրությունն անհայտ է։

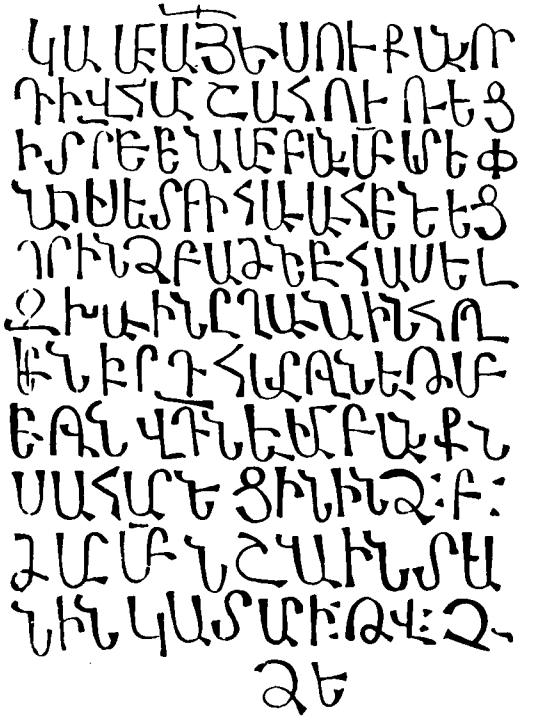
Վահրամ (Վարհամ) Շահուշնեցին Օրբելյանների վասալն է, երևանի տերը, որ մեզ հայտնի է արձանագրություններից և հիշատակվում է մինչև 1310 թիվը (Դիվան 3, № 159)։ Հետևաբար, արձանագրությունը փորագրված է մինչև 14-րդ դարի առաջին տասնամյակը։

Վահրամ Շահուռնեցու կինը Գոնցան էր՝ Օրբելյան տոհմից։

Նրանք ունեցել են երեք որդի՝ Ուքան, Հասան և Ամադ (Դիվան 3, № 159)։ Ուքանի անունից մեզ է հասել 1336 թ. նվիրատվական մի արձանագրություն (աստ, № 23)։ Գոնցան 1345 թ. երկու որդիների հոգու համար նվեր է տալիս Երևանի (Հերհեր) Ս. Աստվածածին եկեղեցուն, որոնք արդեն մահացած էին (Դիվան 3, № 148), իսկ երրորդ եղբայրը՝ Ամադը, ըստ Նորավանքի արձանագրության (Դիվան 3, № 707), մահացել էր մինչև 1295 թ.։

Հրատ. Դիվան 3, № 218։
Լուսանկ. 22

23. Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ եկեղեցու արևմտյան պատին, մուտքի աջ կողմում, մուտքի ուղղանկյանը կից, արտաքուստ, 11 տող.

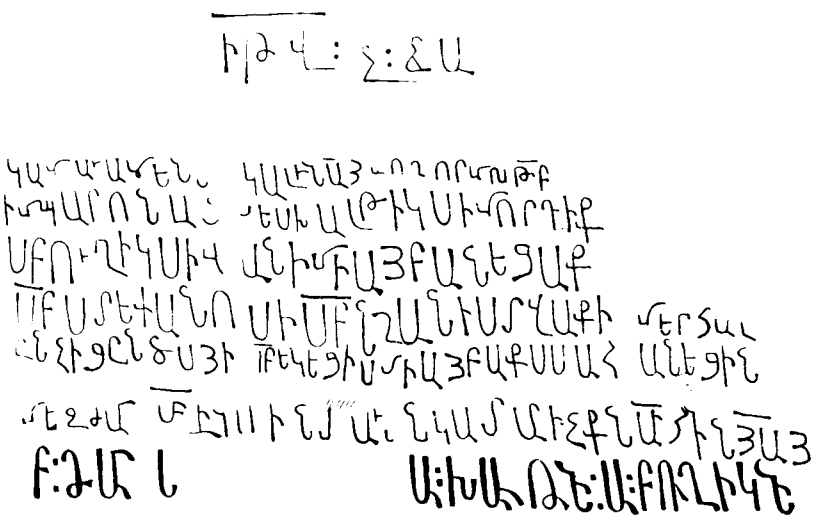
ԿԱՄԱՒՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ, ԵՍ՝ ՈՒՔԱՆ, ՈՐԴԻ ՎՐ[ԱՐ]ՀԱՄ ՇԱՀՈՒՌԵՑԻ, ՏԷՐ ԵՐԵՐԱՆԱ, ՄԻԱԲԱՆ ՍՈՒՐԲ ՍՏԵՓԱՆՈՍԻ, ԵՏՈՒ ՀԱՒԱՒ ՀԵՐԻՆԵՑ, ՈՐ ԻՆՁ ԲԱԺԻՆ ԷՐ ՀԱՍԵԼ, ՁԱՒԱԻՆ ՂՈՂԱՆԻՆ ՀՈՂԵՐՆ ԻՒՐ :Դ: ՀԱՏՈՎՆ ԵԻ ԹՄԲԵՐՈՎՆ, ՎԱՐԴԱՊԵՏՆ ԵԻ ՄԻԱԲԱՆՔՆ ՍԱՀՄԱՆԵՅԻՆ ԻՆՁ :Բ: ԺԱՄ, ՍՈՒՐԲ ՆՇԱՆԻՆ ՏԱԻՆԻՆ ԿԱՏԱՐԻ։ ԹՎԻՆ :ՉՂԲ: (=1336)։

Մանոթ. Ուքան անունը մեզ հայտնի է նաև № 17 արձանագրությունից, որտեղ Թաճերը իրեն համարում է Ուքանի դուստր։ Սակայն, Գ. Հովսեփյանը անառարկելիորեն ապացուցում է, որ Վահրամ Շահուունեցին ունեցել է Ուքան անունով թե՛ որդի և թե՛ եղբայր, և որ Թաճերը նրա եղբայր Ուքանի դուստրն է (Խաղբակյանք..., էջ 239)։

Վահրամի որդի Ուքանը իշխում էր Երևանում (այժմ՝ Հերհեր), որտեղ կա նրա անունով արձանագրություն (Դիվան 3, № 159)։

Հրատ. Ալիշան, Սիսական, 122։
Հովսեփյան, Ա—161։ Դիվան 3, № 219։
Լուսանկ. 23

24. Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ եկեղեցու մուտքի վերևի պատուհանի ուղղանկյան և թևք ծածկի միջև, արտաքուստ, 8 տող.

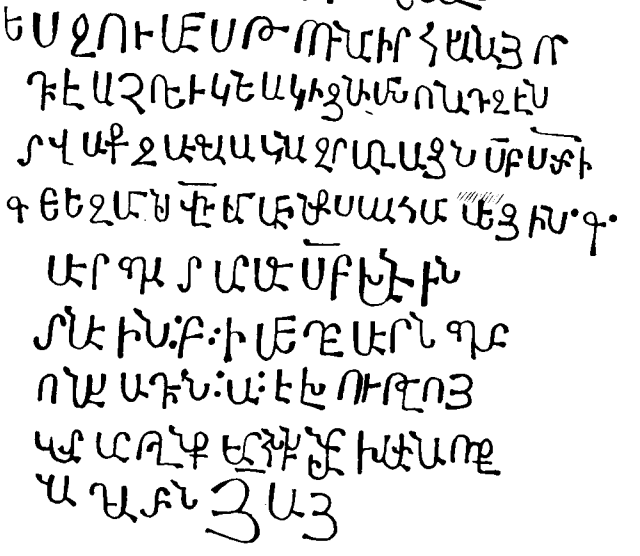

ի թվին :ՉՀԱ: (=1331) ԿԱՄԱՒՈՆ ԱՄԵՆԱԿԱԼԻՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ ԵՒ ՈՂՈՐՄՈՒԹԵԱՄԲ ԻՄ ՊԱՐՈՆԱՅ[Ս], ԵՍ՝ ԽԱԼԹԻԿՍ, ԻՄ ՈՐԴԻՔՍ՝ ԲՈՒՂԻԿՍ, ԻՎԱՆԻ ՄԻԱԲԱՆԵՑԱՔ ՍՈՒՐԲ ՍՏԵՓԱՆՈՍԻ, ՍՈՒՐԲ ՆՇԱՆԻՍ, ՏՎԱՔ Ի ՄԵՐ ՀԱՒԱՒԱ ԸՆՉԻՑ ԸՆԾԱՅ Ի ՍՈՒՐԲ ԵԿԵՂԵՑԻՍ։ ՄԻԱՅԲԱՆՔՍ ՍԱՀՄԱՆԵՑԻՆ ՄԵՋ... ԺԱՄ ՍՈՒՐԲ [ԱՆ]ՏՈՒՆԻ ՏԱՒՆԻՆ ԿԱՏԱՐԻՉՔՆ ԱՒՐՀՆԻՆ ՅԱՍՏՈՒԾՈՅ։ :Բ: ԺԱՄ՝ :Ա: ԽԱԼԹԻՆ, :Ա: ԲՈՒՂԻԿԻՆ։

Մանոթ. Արձանագրության երկու բառերը պեղումների ընթացքում մեր կողմից հայտնաբերվել և անդադրվել են իրենց տեղերում։ Թվականը գրված է բնագրից բավականին բարձր, սակայն նույն տառաձևերով։ 7-րդ և 8-րդ տողերի երկրորդ քարը նախկինում ընկել է և նրա փոխարեն տեղադրվել է մի նոր քար, որի վրա 7-րդ տողի միջանկյալ տարածությունում ավելացվել են անհասկանալի բառեր, որոնցից հնարավոր է կարդալ ՍՈՒՐԲ և, թեականորեն, [ԱՆ]ՏՈՆԻ ՏԱՒՆԻՆ բառերը։ 8-րդ տողի համապատասխան հատվածը բացակայում է։ 8-րդ տողը գրված է բնագրից տարբերվող, խոշոր և գեղագիր տառաձևերով։

Հրատ. Դիվան 3, № 228, թերի։
Բնագիրն ամբողջանում է տույն հրատարակոամով։
Լուսանկ. 24

25. Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ եկեղեցու արևմտյան պատի հյուսիսային մասում, ներքուստ, 10 տող.

ԿԱՄԱՒՈՆ ԱՄԵՆԱԿԱԼԻՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ, ԵՍ՝ ՋՈՒՄՔՍ, ԹՈՌՆ ԱՄԻՐ ՀԱՍԱՆ[Ա]Յ, ՈՐԴԻ ԷԱՋՈ ԵՒ ԿԵՆԱԿԻՑՆ ԻՄ ԽՈԱՆԴՋԷՆ ՏՎԱՔ ՋԱԻԱԳ ԱԿԱՆ ՋՐԱՂԱՑՆ ՍՈՒՐԲ ՍՏԵՓԱՆՈՍԻ ԳԵՐԵԶՄԱՆԻՍ, ՎԱՐԴԱՊԵՏ, ՄԻԱԲԱՆՔՍ ՍԱՀՄԱՆԵՑԻՆ :Գ: ԱՒՐ ՊԱՏԱՐԱԳ ՍՈՒՐԲ ԽԱՉԻՆ ՏԱՒՆԻՆ՝ :Բ: ԻՄ ԵՂԲԱՒՐՆ՝ ՊԱՐՈՆ ԱՍԱԴԻՆ, :Ա: ԷԼԽՈՒԹԼՈՅ։ ԿԱՏԱՐՈՂՔՆ ԱՒՐՀՆԻՆ Ի ՏԷՐՆ, ԽԱՓԱՆՈՂՔՆ ԴԱՏԻՆ ՅԱՍՏՈՒԾՈՅ։

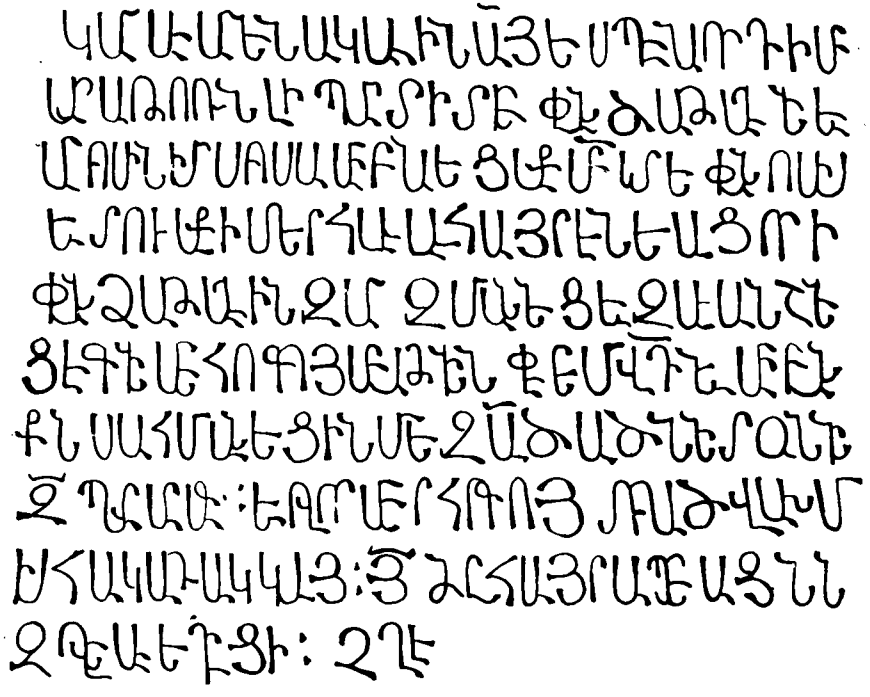
Մանոթ. Արձանագրության մեջ գրչի կողմից 6—9-րդ տողերի վերջում բաց են թողնված որոշ տարածություններ։ Հիշատակված անուններն Պռոշյան տոհմի հայտնի ներկայացուցիչներ են, որոնք ապրել են 14-րդ դարի առաջին կեսին։

Տարբեր հրատարակիչների մոտ տարբեր ձևով է ԽՈՒԱՆԴՉԷ իպական անունը։ Սակայն Հ. Աճառյանն ապացուցել է, որ այն ծագում է խուանդզա անվանաձևից, որի հոլովաձևերից մեկը կլինի՝ խուանդզեն (=խուանդզայն)։ Բնագրում հնարավոր է կարդալ և՛ խուանդզէն, և՛ խոանդզէն ձևերը, քանի որ այդ տառը լավ չի պահպանվել։

9-րդ տողում ԱՒՐՀՆԻՆ բառից հետո Ս. Բարխուդարյանը չի կարդացել Ի ՏԷՐՆ փակագիրը։

Հրատ. Ալիշան, Սիսական, 122։
Հովսեփյան, Ա—26։ Դիվան 3, № 220։
Լուսանկ. 25

26. Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԿԿԵՂեցու արևմտյան պատի հարավային մասում, № 23 արձանագրությունից հարավ, արտաքուստ, 10 տող.

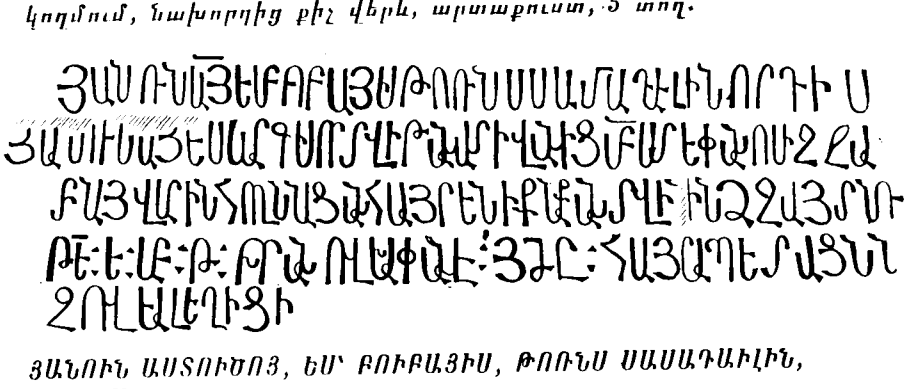
ԿԱՄԱՒ ԱՄԵՆԱԿԱԼԻՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ, ԵՍ՝ ՊԷՆԱ, ՈՐԴԻ ՍՄԲԱՏԱ, ԹՈՒՆ ԼՊԱՐՏԻ, ՏԵՐ ՓՈՆՋԱԼՍԱՂԻՆ ԵՒ ԱՄՈՒԻՍԻՆ ԻՄ ՍՈՒՍԱ, ՄԻԱԲԱՆԵՑԱՒ ՍՈՒՐԲ ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԵՒ ՏՈՒԱՒ Ի ՄԵՐ ՀԱԼԱՀ ՀԱՅՐԷՆԵԱՅ, ՈՐ Ի ՓՈՆՋԱԼՍԱՂԻՆ, ՉՄԱՉՄԱՆԵՆՅ ԵՒ ՉԱԲԱՆՇԵՆՅ ԷՒԻՆ, ՄԵՐ ՀՈԳՈՅՍ ԲԱՃԻՆՆ։ ՔՓՐԵՄ ՎԱՐՊԱՊԵՏՆ ԵՒ ՄԻԱԲԱՆ ՍԱՀՄԱՆԵՑԻՆ ՄԵՋ ԱՍՏՈՒԱԾԱՆՆԻ ՏՈՆԻՆ ։Ջ։ ՊԱՏԱՐԱԿ։ ԵՒ ՈՎ ՄԵՐ ՀՈԳՈՅ ՏՈՒԱՆ ՎԱՃԱՌԻՍ ՀԱԿԱՌԱԿ ԿԱ՝Յ ։ՅԺԸ։ (=318) ՀԱՅՐԱՊԵՏԱՑՆ ՆԶՈՎԵԱՒ ԵՂԻՑԻ ։ՉՂԵ։ (=1348)։

Սևանոր. Արձանագրությունը դեղագիր է, ոչ սովորական կցագրերով։ Նվիրատուի անունը՝ Պէնա, ճիշտ է կարդացել միայն Ս. Բարխուդարյանը։ Հետաքրքիր է, որ Թանահատ—Գլաձորի համալիրի արձանագրությունների մեջ առաջին անգամ այս արձանագրության 7-րդ տողի վերջին բառի մեջ կիրառվել է Օ տառաձևը Աի տառակապակցության փոխարեն։

Փոնձաթաղ տեղանունը Ալիշանը ենթագրում է եղեգնաձոր ավանի մոտ (Սիսական, էջ 129)։ Ս. Բարխուդարյանի կարծիքով Փոնձաթաղն արդի Եղեգնաձորն է (Դիվան 3, էջ 103—104)։

Հրատ. Ալիշան, Սիսական, 122։
Հովսեփյան, Ա—162։ Դիվան 3, № 223։
Լուսանկ. 26

27. Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԿԿԵՂեցու արևմտյան մուտքի հարավային կողմում, նախորդից քիչ վերև, արտաքուստ, 5 տող.

ՅԱՆՈՒՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ, ԵՍ՝ ԲՈՒԲԱՅԻՍ, ԹՈՒՆՍ ՍԱՍԱԴԱՒԼԻՆ, ՈՐԴԻ Ա...
ՅԱՆՈՒՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ ԵՍ՝ ՍԱՐԳԻՍ, ՈՐ ՏՎԻ ԹԱՆԱՏԻ ՎԱՆԻՑ ՍՈՒՐԲ ՍՏԵՓԱՆՈՍԻ ՁՁԱՏԻՆԱՅՎԱԲԻՆ ՀՈՂՆ ՆԱՅԱՆ ՀԱՅՐԵՆԻՔ։ ՆԱՔԱՆ ՏՎԻՆ ԻՆՁ Ձ[Յ]ԱՅՏՆՈՒԹԵԱՆ ։Ե։ ԱՒՐ ։Թ։ ԽՈՐԱՆ, ՈՎ ԱԱՓԱՆԷ, ։ՅԺԸ։ (=318) ՀԱՅՐԱՊԵՏԱՑՆ ՆԶՈՎԵԱՒ ԵՂԻՑԻ։

Սևանոր. Արձանագրության առաջին տողը սկսված, բայց չավարտված ինքնուրույն բնագիր է, ինչպես համոզիչ ձևով ապացուցել է Ս. Ավագյանը (Բառարանություն, էջ 222—224)։ Այդ է եղել պատճառը, որ նախորդ բոլոր հրատարակիչները սխալ են վերծանել արձանագրությունը, որի հետևանքով բովանդակությունը մնում էր անհասկանալի՝ նվիրատուն Սամադավլի Թոռ Բուբայիսն է, թե՞ Սարգիսը։

Այժմ, հետևելով Ս. Ավագյանի ճշգրտումներին, պարզ է դառնում, որ նվիրատու Սարգսի արձանագրությունը ամբողջական և ինքնուրույն բնագիր է, իսկ առաջին տողը մեկ այլ անավարտ արձանագրության միայն սկիզբն է։

Առաջին արձանագրության մեջ հիշատակված Բուբային չի կարելի նույնացնել Սահմանա Օրբելյանի կողմից հիշատակված մեծ

իշխան Բուբակի հետ ինչպես ենթադրվել է, քանի որ վերջինս 12-րդ դարի վերջի և 13-րդ դարի սկզբի գործիչ էր և թաղված է Թեժառույքի (այժմ Հրազդանի շրջ. Մեղրաձոր գյուղ) վանքում, իսկ այդ արձանագրությունը փորագրվել է 1280 թ. հետո, հնարավոր է, 14-րդ դարի առաջին կեսին։

Հրատ. Ալիշան, Սիսական, 123։
Հովսեփյան, Ա—167։ Դիվան 3, 224։
Լուսանկ. 27

28. Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ եկեղեցու արևմտյան պատի տակ, երկու առանձին քարերի վրա, 5 տող.

ԿԱՄԱԻ ԱՅԱՍՄԵՐ ԳԻՐ ԷԼԻՊԱՐՏԻ:Դ:
ՍՄՊԱՏԱՓԱՆԱԴԱՒԻՆ, ՏԱՐՍԱՅԻՃ, ՈՐ
ԱՇՅՐՎԱՔ ՋԻՒԱՆՈ ՀԱՂԱՑՍՐՄԾՌԱԿՔ
:Ա:ՀՈՂՆԴՐԱՆ ՀԱՂԱՑԻՆԵՒ ԹԱՆԱՍ
ԱՆՈՍ ԳՐԵՑԻՆ:Ե:ԱՊԱՐԱՊՈՒՅԱՍԳՍԻՆ

ԿԱՄԱԻ ԱՍՏՈՒԾՈՅ ԱՍ ՄԵՐ ԳԻՐ Է ԼԻՊԱՐՏԻ :Դ: ՈՒՍ[ՏԵՐՅ]՝ ՍՄՊԱՏԱՏ, ՓԱԽՐԱԴԱՒԼԻՆ, ՏԱՐՍԱ[ՅԻ]ՃԻ, ՈՐ ՈՂՈՐՄՈՒ[ԹԵԱՄԲ] ԱՍՏՈՒԾՈՅ ՏՎԱՔ ՋԻՒԱՆՈ ՋԱՂԱՑՍ, ՈՐ ՄՃՌԱԿԱ[ՋՈՐ], :Ա: ՀՈՂՆ ԴՐԱՆ ՋԱՂԱՑԻՆ ԵՒ ԹԱՆԱՍ ՎԱՆՔ ՍՈՒՐԲ Ս[ՏԵՓ]ԱՆՈՍ, ԳՐԵՑԻՆ :Ե: ԱՒՐ ՊԱՏԱՐԱԳ ՍՈՒՐԲ ՍԱՐԳՍԻ ՏԱՒՆ[ԻՆ]։

Ծանոթ. *Արձանագրության առաջին հրատարակիչ Ս. Բարխուդարյանն այս երկու քարերի արձանագրությունները հրատարակել է առանձին-առանձին (Դիվան 3, № № 237 և 239), չնկատելով, որ առաջին քարի աջ կողմնային երեսին արձանագրության միջնամասը շարունակվում է չորսկան տառի չափով, թեև ելնելով տառաձևերի նույնությունից, ենթադրել է, որ այդ երկու բեկորները կարող են լինել միևնույն արձանագրության մասեր։*

Արձանագրության բնագրի ամբողջական վերծանումից պարզվեց, որ նվիրատուները՝ Օրբելյան Լիպարիտ իշխանի որդիներ Սմբատը, Փախրադավլը, Տարսայիճը և Իվանը Մճռակաձոր գյուղում գտնվող ջրաղացը և նրան հարող հողամասը նվիրել են Թանահատի վանքին։

Արձանագրության փորագրման ժամանակը որոշվում է, ելնելով այն հանգամանքից, որ 1254 թ. արդեն դեղամահ էր եղել հիշատակված անձանց ավագ եղբայր՝ Էլիկումը, իսկ 1261 թ. առաջ

արդեն զոհվել էր մյուս եղբայրը՝ Իվանը (ի դեպ, վերջինիս ջրաղացն իրենց անունից վանքին են նվիրում մյուս եղբայրները։ Այդ մասին մանրամասն տես՝ Գ. Հովսեփյան, Խաղբակյանք..., էջ 431—438, նաև՝ Դիվան 3, № 677, Գ. Գրիգորյան, Սյունիքը Օրբելյանների օրոք, Երևան, 1981, էջ 77—78)։ Հետևաբար, արձանագրությունը գրվել է 1254—1261 թթ. միջև և այն տեղադրված է եղել բազիլիկ եկեղեցու պատի անկյունային մասում։

Արձանագրությունը ամբողջությամբ հրատարակվում է առաջին անգամ։
Լուսանկ. 28ա—28բ

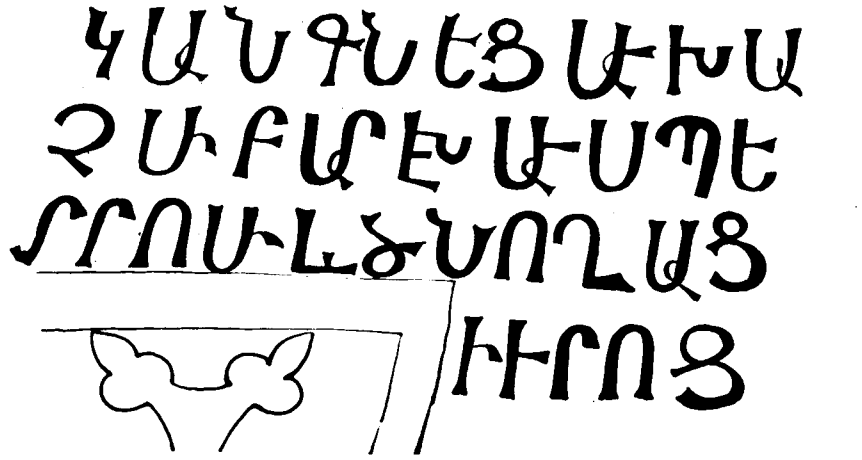
29. Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ եկեղեցու հարավային պատի արևելյան մասում, խորշին կից, արտաքուստ, 7 տող.

ԿԱՄԱՒՆԱՀՅԱՊԵ
ՐՐՈՒՅՅԵՄՆԱԼ
ԱԼԼԵՒՔ ՅԵՐՒ
ԾՔԱ ՉԱՆԿԱԵՍՄ
ԼՔՈՔՍԱՄՆՔԵՑ
Ե:Բ:ՁԼԵՔՆՄՔ
ՉՆՔՒՔՉՆՔՅ

ԿԱՄԱՒՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ, ԵՍ՝ ՊՆՏՐՈՍ ՅԻՄ ՀԱԼԱԼ ԱՐԴԵԱՆՑ ԵՏՈՒ ՆԱԽՍ ՁԱՆԿԱԿԻՍ։ ՄԻԱԲԱՆՔՍ ՍԱՀՄԱՆԵՑԻՆ :Բ: ԺԱՄ ԵՐԵՒՄԱՆ ԽԱՉԻՆ։ ԿԱՏԱՐԻՉՔՆ ԱՒՐՇՆ[ԻՆ]։

Հրատ. Ալիշան, Սիսական, 124։
Հովսեփյան, Ա—165։ Դիվան 3, № 233։
Լուսանկ. 29

30. Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ եկեղեցու հյուսիս-արևելյան ավանդատան պատի վերին մասում, Ամիրշահի արձանագրությունից (№ 8) վերև, ներքուստ, թանդակված խաչերից վեր, 4 տող.

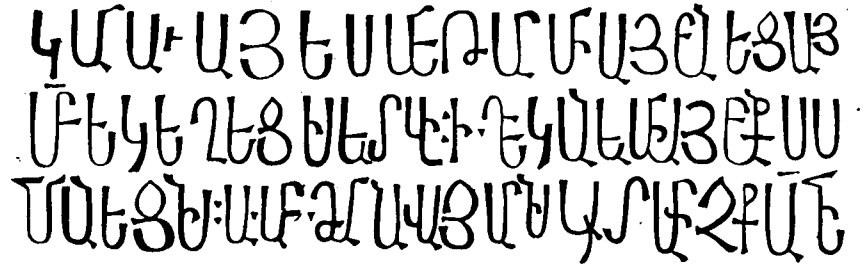

ԿԱՆԳՆԵՑԱԻ ԱՒԶՍ Ի ԲԱՐԷՒՈՍ ՊԵՏՐՈՍԻ ԵԻ ՍՆՈՂԱՑ ԻՐՈՑ։

Սանոթ. Պետք է ենթադրել, որ արձանագրության մեջ հիշատակվող Պետրոսը նախորդ (№ 29) նվիրատվության հեղինակն է, ուստի արձանագրությունները ժամանակակից են։

Հրատ. Ալիշան, Սիսական, 124։
Հովսեփյան, Ա—171։ Դիվան 3, № 222։
Լուսանկ. 30

31. Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ եկեղեցու հարավային պատի արևելյան մասում, բաժակից խմող երկու սիրամարգերի բարձրաքանդակից ներքև, արտաքուստ, 3 տող.

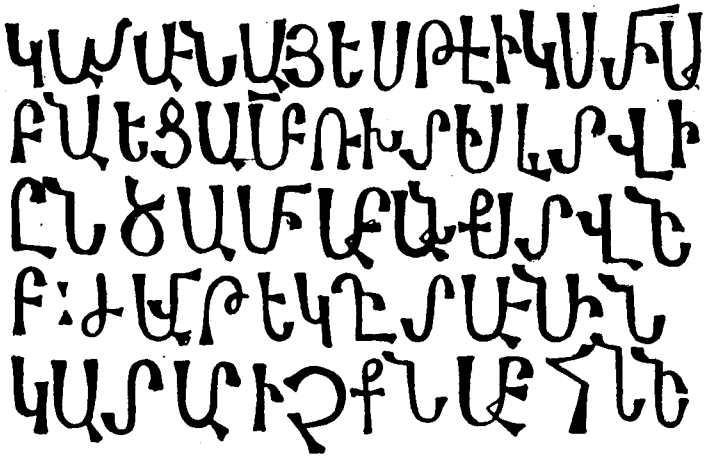

ԿԱՄԱԻ ԱՍՏՈՒԾՈՅ ԵՍ՝ ՄԵԹԱՐ, ՄԻԱՅԲԱՆԵՑԱՅ ՍՈՒՐԲ ԵԿԵՂԵՑԻՍ ԵԻ Տ�վի ։Ի։ ԴԵԿԱՆ։ ԵԻ ՄԻԱՅԲԱՆՔ ԱԱՀՄԱՆԵՑԻՆ ։Ա։ ԱԻՐ ԺԱՄ ՆԱՀԱՅԱԱՐՀԴԻՆ։ ԿԱՏԱՐԻՋՔ ԱԻՐՀՆԻՆ։

Սանոթ. Նվիրատուի անունը՝ Մեթար, ճիշտ է կարդացել միայն Ս. Բարխուդարյանը։ Հավանաբար այն վերաբերում է 14-րդ դարի առաջին քառորդին, որովհետև Մեթարի անունից արձանագրություն է փորագրված նաև Հերհերում (Դիվան 3, №№ 155 և 188), որի թվականը 1308 է։

Հրատ. Ալիշան, Սիսական, 123։
Հովսեփյան, Ա—164։ Դիվան 3, № 231։
Լուսանկ. 31

32. Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ եկեղեցու հարավային պատի արևելյան մասում, խորշին կից, նախորդից (№ 31) ներքև, արտաքուստ, 5 տող.

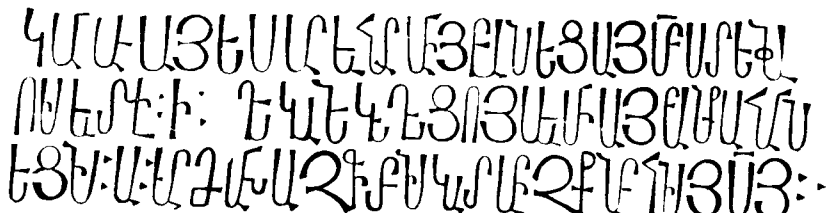

ԿԱՄԱԻՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ, ԵՍ՝ ԹԷԻԿՍ, ՄԻԱԲԱՆԵՑԱ ՍՈՒՐԲ ՈԻԽՏԻՍ ԵԻ ՏՎԻ ԸՆԾԱ։ ՄԻԱԲԱՆՔՍ ՏՎԻՆ ։Բ։ ԺԱՄ ԹԵԿՂԻ ՏԱԻՆԻՆ։ ԿԱՏԱՐԻՋՔՆ ԱԻՐՀՆԻՆ։

Սանոթ. Նվիրատուի անունը հանդիպում է առաջին անգամ։ Դատելով տառաձևերից, փորագրվել է 14-րդ դարի առաջին կեսում։

Հրատ. Ալիշան, Սիսական, 122։
Հովսեփյան, Ա—163։ Դիվան 3, № 232։
Լուսանկ. 32

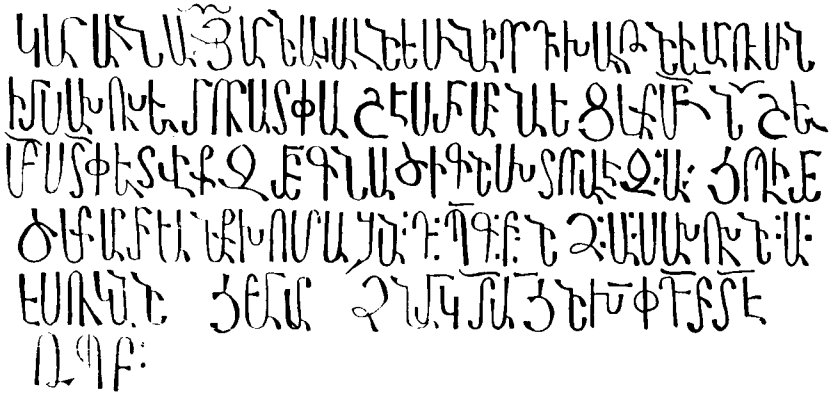
33. Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ եկեղեցու հարավային պատի արևմտյան մասում, ճանկերում աղավնի բռնած բազեի բարձրաքանդակի տակ, արտաքուստ, 3 տող.

ԿԱՄԱՒ ԱՍՏՈՒԾՈՅ ԵՍ՝ ԱՐԵՒՀԱՏ, ՄԻԱԲԱՆԵՑԱՅ ՍՈՒՐԲ ՍՏԵՓԱՆՈՍԻ ԵՒ ՏՎԻ :Ի: ԴԵԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑՈՅՍ, ԵՒ ՄԻԱՅԲԱՆՔ ՍԱՀՄԱՆԵՑԻՆ :Ա: ԱՒՐ ԺԱՄ ԽԱՉԳԻՒՏԻՆ, ԿԱՏԱՐԻՉՔՆ ԱՒՐՀՆԻՆ ՅԱՍՏՈՒԾՈՅ,

Հրատ. Ալիշան, Սիսական, 123։
Հովսեփյան, Ա—166։ Դիվան 3, № 230։
Լուսանկ. 33

34. Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ եկեղեցու արևմտյան պատի տակ, մուտքից հյուսիս, ներքևում, արտարուստ, 6 տող.

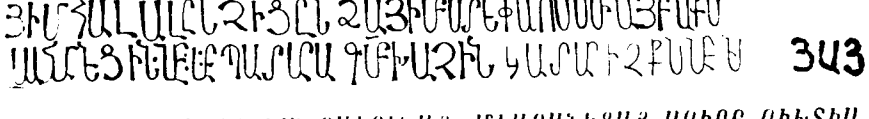
ԿԱՄԱՒԻՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ ԱՄԵՆԱԿԱԼԻՆ, ԵՍ՝ ԻՎԱՆԻ, ՈՐԴԻ ԽԱԼԹԻՆ ԵՒ ԱՄՈՒՍԻՆ ԻՄ ՍԱԽՈՒԽ ԵՒ ՄՈՒՐԱՏ-ՓԱՇԷՍ ՄԻԱԲԱՆԵՑԱՔ ՍՈՒՐԲ ՆՇԱՆԻՍ ԵՒ ՍՈՒՐԲ ՍՏԵՓԱՆՈՍԻՍ ԵՒ ՏՎԻՔ ՁՄԵՐ ԳՆԱՑ ԻԳԻՆ Ի ՍԽՏՈՐԱԼԷՋ, :Ա: ՀՈՂ Ի ՄԵԾ ՔԱՐ: ՄԻԱԲԱՆՔ ԽՈՍՏԱՑԱՆ :Դ: ՊԱՏԱՐԱԳ՝ :Բ: ԻՆՁ, :Ա: ՍԱԽՈՒԽԻՆ, :Ա: ԷՍՈՒԿԱՆԻՆ ՀԱՄԲԱՐՁՄԱՆ, ԿԱՏԱՐԻՉՔՆ ԱՒՐՀՆԻՆ, ԽԱՓԱՆԻՉՔՆ ԴԱՏԻՆ Ի ՏԵԱՌՆԷ, Թ[ՎԻՆ] :ՊԲ: (=1353)։

Մանոթ. *Խալթի որդի Իվանը հիշատակված է նաև 1331 թ. արձանագրության մեջ (№ 24)։ Այժմ նվիրատուն ինքն է։ Բոլոր հրատարակիչների մոտ բնագիրը թերի և աղճատված է, բացի Ս. Բարխուդարյանի բնագրից։ Սակայն նա ՍԱԽՈՒԽ անունը կարդացել է ՍԱՀՈՒԽ։*

ՍԽՏՈՐԱԼԷՋ (=Խստորալեզ) տեղանունը հիշատակվում է նաև Սպիտակավոր Աստվածածին եկեղեցու արձանագրության մեջ (Դիվան 3, № 273)։ Ալիշանը այն տեղադրում է ժամանակակից Եղեգնաձոր ավանի մոտակայքում (Սիսական, էջ 130), իսկ Հովսեփյանը՝ Օրթաքենդ (Գլաձոր) գյուղի արևմտյան մասում (Խաղբակյանք..., էջ 21)։ Ս. Բարխուդարյանը համոզիչ ձևով ցույց է տվել, որ Սխտորալեզ (Խստորալեզ) վայրը գտնվում է ժամանակակից Եղեգնաձոր ավանի տեղում (Դիվան 3, էջ 103—104)։

Հրատ. Ալիշան, Սիսական, 123։
Հովսեփյան, Ա—169։ Դիվան 3, № 226։
Լուսանկ. 34

35. Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ եկեղեցու արևմտյան պատի հյուսիսային մասում, նախորդի (№ 34) և շինարարական մեծ արձանագրության (№ 7) միջև, արտաքուստ, 3 տող.

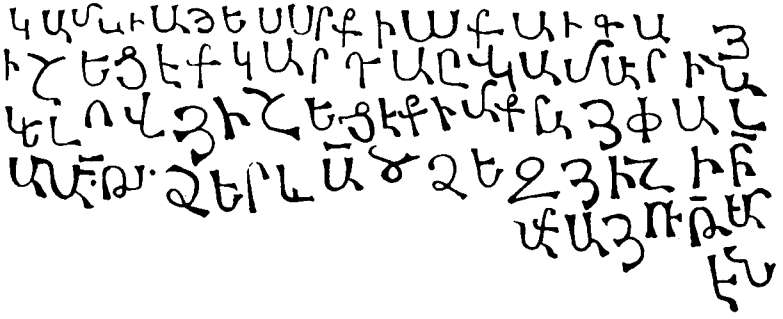
ԿԱՄԱՒԻ ԱՍՏՈՒԾՈՅ ԵՍ՝ ԲԱԻՐԻՆԱՅ, ՄԻԱԲԱՆԵՑԱՅ ՍՈՒՐԲ ՈՒԽՏԻՍ ՏՈՒՈՒ ՅԻՄ ՀԱՒԱՒ ԸՆԶԻՑ ԸՆԶԱՅ Ի ՍՈՒՐԲ ՍՏԵՓԱՆՈՍ։ ՄԻԱՅԲԱՆՔՍ ՍԱՀՄԱՆԵՑԻՆ ԱՄԷՆ ԱՒՐ ՊԱՏԱՐԱԳ ՍՈՒՐԲ ԽԱՉԻՆ։ ԿԱՏԱՐԻՉՔՆ ԱՒՐ[Հ]ՆԻՆ ՅԱՍՏՈՒԾՈՅ։

ՅԱՅ

Մանոթ. *ԲԱԻՐԻՆԱՅ անունը վայոց ձորի վիմագրերում հանդիպում է առաջին անգամ։ Երրորդ տողի վերջին բառերը, սկսած ԿԱՏԱՐԻՉՔ-ից, գրված են մյուսներից տարբեր, ավելի սաղմ փորագրված տառերով։ Ինչպես նկատել է Ս. Բարխուդարյանը, նշված չէ պատարագի բանակը, փոխարենը գրված է ԱՄԷՆ ԱՒՐ։*

Հրատ. Ալիշան, Սիսական, 123։
Հովսեփյան, Ա—168։ Դիվան 3, № 255։
Լուսանկ. 35

36. Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ եկեղեցու մուտքի ուղղանկյան հարթավային մասում, վերին անկյունում, արտաքուստ, 6 տող.

ԱՆԱ

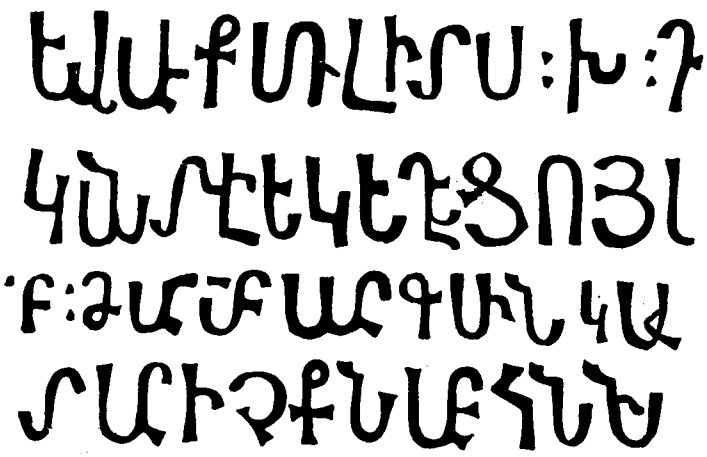
ԿԱՄԱՒ ԱՍՏՈՒԾՈՅ ԵՍ՝ Ս[Ա]ՐՔԻՍ Ս[ԱՐ]ՔԱՒԱԳ ՅԻՇԵՑԷՔ ԿԱՐԴԱԼՈՎ ԿԱՄ ԱՒՐԻՆԱԿԵԼՈՎ, ՅԻՇԵՑԷՔ Ի ՄԱՔՐԱՅՓԱԼ ԱՂԱՒԹՍ ՁԵՐ, ԵՒ ԱՍՏՈՒԱԾ ՁԵԶ ՅԻՇԻ ԻՒՐ ԱՐՔԱՅՈՒԹԵԱՆ։ ԱՄԷՆ։

Նշանք. *Առաջին հրատարակիչ Ս. Բարխուդարյանը ճիշտ է նկատել, որ ՍԱՐՔԱՒԱԳ անվան տառերի շարքում շփոթություն կա։ Արձանագրության փորագրման ժամանակը, դատելով տառաձևերից, ավելի ուշ է՝ 14-րդ դարի երկրորդ կես։*

Արձանագրությունից ներքև գեղագիր և խոշոր տառերով փորագրված է ԱՒՆԱ, որը հավանաբար, սկսված և չավարտված արձանագրության սկիզբը է (թերևս՝ [ԿԱՄ]ԱՒՆ Ա[Յ]...)։

Հրատ. Դիվան 3, № 227։
Լուսանկ. 36

37. Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ եկեղեցու մուտքի կամարի հարավային կողմում, ներքուստ, 4 տող.

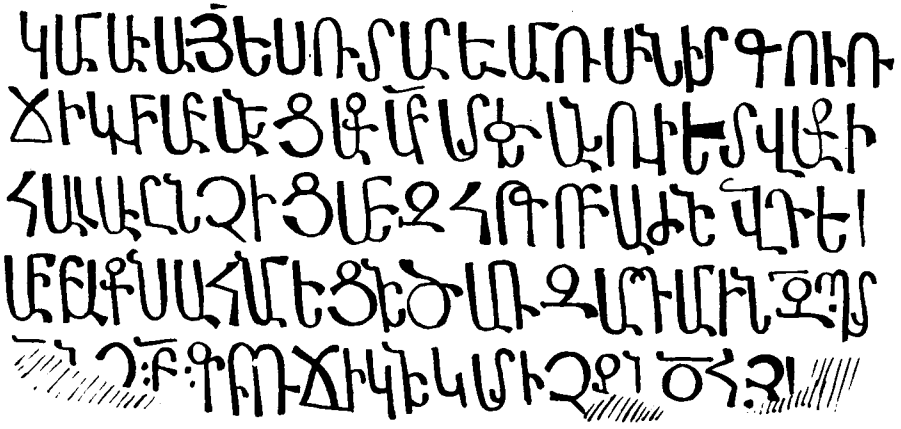

ԵՍ՝ ԱՒՔՍՈՒԼԻՏՍ ։Խ։ Դ[Ե]ԿԱՆ ՏՎԻ ԵԿԵՂԵՑՈՅՍ։
։Բ։ ԺԱՄ ՍՈՒՐԲ ՍԱՐԳՍԻՆ. ԿԱՏԱՐԻՋՔՆ ԱՒՐՀՆԻՆ։

Նշանք. *ԱՒՔՍՈՒԼԻՏՍ անունը հանդիպում է առաջին անգամ։ Դատելով փորագրության աչքի ընկնող տեղից և տառաձևերից, այն վերաբերում է 14-րդ դարի առաջին կեսին։*

Հրատ. Ալիշան, Սիսական, 123։
Հովսեփյան, Ա—170։ Դիվան 3, № 221։
Լուսանկ. 37

38. Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ եկեղեցու արևմտյան պատի տակ, տեղահան արված երեսապատման քարի վրա, 5 տող.

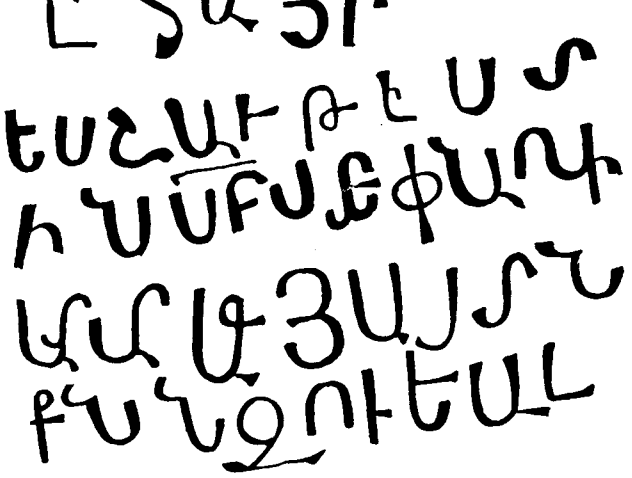

ԿԱՄԱՒ ԱՍՏՈՒԾՈՅ ԵՍ՝ ՈՒՏԱՐ ԵՒ ԱՄՈՒՍԻՆ ԻՄ ԳՈՒՌՃԻԿ ՄԻԱԲԱՆԵՑԱՔ ՍՈՒՐԲ ՍՏԵՓԱՆՈՍԻ ԵՒ ՏՎԱՔ Ի ՀԱԼԱԼ ԸՆՁԻՑ ՄԵՁ ՀՈԳՈՒԲԱԺԻՆ, ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԵՒ ՄԻԱԲԱՆՔՆ ՍԱՀՄԱՆՑԻՆ ԾԱՒՋԱՐԴԱՐԻՆ ։Ջ։ ՊԱՏԱՐԱԳ՝ ։Դ։ Ի[ՆՁ, ։Բ։ ԳՈՒՌՃԻԿԻՆ։ ԿԱՏԱՐԻՋՔՆ ՕՐՀՆԻՆ ՅԱՍՏՈՒԾՈՅ։

Նշանք. *Արձանագրության մեջ հիշատակվող ՈՒՏԱՐ (Աւտար) և ԳՈՒՌՃԻԿ անունները վայոց ձորի վիմագրերում հանդիպում են առաջին անգամ։ Տառաձևերը նման են 14-րդ դարի առաջին կեսի արձանագրություններին։ Հետաքրքրական է, որ կիրառվել է 0 տառաձևը, որը մեզ հանդիպել է նաև 1348 թ. արձանագրության մեջ (№ 26)։ Վերջին տողի տառերի մի մասը ջարդված է, լրացնում ենք ենթադրաբար։*

Հրատ. Ալիշան, Սիսական, 123—124։
Դիվան 3, № 236։
Լուսանկ. 38

39. Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ եկեղեցու մուտքի մոտ, տեղահան արված երեսպատման քարի վրա, թիվ, 5 տող.

[ՅԺ]Ը ՀԱՅՐ[ԱՊՏԱՅ]
ԵՍ՝ ՇԱԻԹԷՍ Տ[ՎԻ]... ԻՆ ՍՈՒՐԲ ՍՏԵՓԱՆՈՍԻ...
[Պ]ԱՏԱՐԱԳ ՅԱՅՏՆ[ՈՒԹԵԱՆ ՏԱՒՆԻՆ... ԽԱՓԱՆՈՂ]ՔՆ
ՆԶՈՎԵԱԼ [ԵՂԻՑԻՆ]...

Մանոթ. *Ինչպես ճիշտ նկատել է Ս. Բարխուդարյանը, առաջին տողը մեկ այլ արձանագրության վերջին տողն է։ Արձանագրությունը նվիրատվական է։ ՇԱԻԹԱ անունը Վայոց ձորի վիմագրերում հանդիպում է առաջին անգամ։*

Հրատ. Դիվան 3, № 240։
Լուսանկ. 39

40. Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ եկեղեցու հարավային պատի հարավ-արևմտյան անկյունում տեղադրված սրբատաշ քարի վրա, կլոր պատուհանից արևմուտք, արտաքուստ, 1 տող.

ԳՈՒԳԻ։

Մանոթ. *Քարը գտնվեց 17—18-րդ դարերի բնակավայրի փլատակներում, պատի շարքի մեջ։ Քարը անկյունավոր մշակում ունի և նրա չափերը լիովին համընկնում են 6-րդ շարքից ընկած քարի տեղին, որտեղ և այժմ տեղադրել են վերականգնողները։*

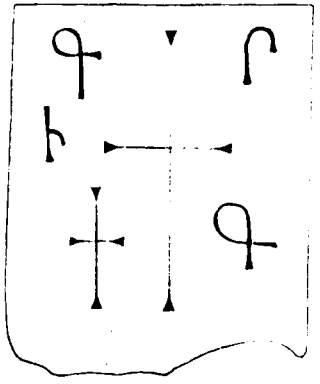
Հավանաբար, արձանագրությունն ավարտուն է, որովհետև բուն նագրից առաջ և հետո կան առանց փորագրության ազատ տարածություններ։

Վայոց ձորի վիմագրերում հիշատակված են Կուկա (=Կուկ, Գուգու, Գուգա, Գուգի) անունով երկու անձնավորություններ։ Դրանցից առաջինը՝ Կուկը, որի տվ լինելը անհայտ է, 1283 թ. խաչքար է կանգնեցրել Աղավնաձոր գյուղի Վերին Ուլգյուր վայրում։ Մյուսը՝ Կուկա անունով, Քարագլուխ գյուղի սուրբ Մամասի վանքում թողած արձանագրության մեջ հիշատակվում է որպես իշխանավոր։ Քիչ հավանական է, որ արձանագրության մեջ հիշատակված Գուգին նույնացվի դրանց հետ։

Այդ նույն անունով մի այլ անձնավորություն հայտնի է Օրբելյան տան պատմությունից[3]։ Դա Գուգուն է (Կուկա, Էլիկում)՝ Օրբելյան իշխան Բուրթել մեծի թոռը, Բեշքենի որդին։ Սա ամուսնանում է մեզ հայտնի Ամադ Շահուռնեցու դուստր Նաթիլի հետ և ժառանգում Շահուռնեցիների բոլոր կալվածքները, այդ թվում նաև՝ Երերանը։ Եվ որովհետև Շահուռնեցիները հաճախ են հիշատակվում Թանահատի վիմագրերում, հնարավոր է ենթադրել, որ սույն արձանագրության մեջ հիշատակված Գուգին հենց Օրբելյան Բեշքենի որդի Գուգուն (Կուկան) լինի, մանավանդ, որ դատելով արձանագրության տառաձևերից, այն հավանորեն վերաբերում է 14-րդ դարի կեսերին, իսկ Օրբելյան Գուգուն ապրել է հենց այդ ժամանակներում։

Հրատարակվում է առաջին անգամ։
Լուսանկ. 40

41. ԲԱՋԻԼԻԿ եկեղեցու շարքի քարի վրա, որը գտնվեց եկեղեցու պեղումների ժամանակ.

ԳՐԻԳ[ՈՐ]։

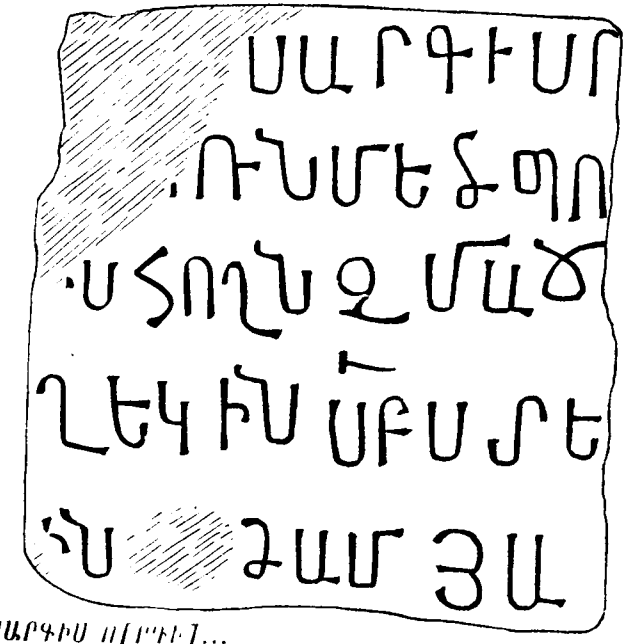
Մանոթ. *Քարի կենտրոնական մասում փորագրված է պարզ խաչ, նրա ձախ թևի տակ՝ մեկ այլ փոքր, նույնանման խաչ։ Տառերը հավանորեն փորագրվել են խաչերը փորագրելուց հետո, որով-*

[3] Կ. Կոստանյան, *Սյունիքը Օրբելյանների օրոք*, Երևան, 1981, էջ 105—106։

հետև ի տառը խախտելով համաչափությունը, գրված է մեծ խաչի ձախ թևի դիմաց, իսկ մյուսները՝ անկյունային մասերում։ Տառաձևերը նման են 14-րդ դարից մեզ հայտնի թվակիր արձանագրությունների տառերին։ Արձանագրությունը, ամենայն հավանականությամբ, շարունակվել է հաջորդ քարերի վրա, քանի որ քարի աջ եզրագծին նշմարվում են տառերի հետքեր։

Հրատարակվում է առաջին անգամ։
Լուսանկ. 41

42. Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ եկեղեցու բակում, շարքի քարի վրա, թերի, 5 տող.

1. ... ՍԱՐԳԻՍ ՈՂ[ՐՈՒ]...
2. ... [ԹՈ]ՒՆ ՄԵՄ ՊՈՒՈ[ՇԻ]...
3. ... Ս ՀՈՂՆ ԶՄԱՃ[ԱՈՒԱԶՈՐԻ?]...
4. ... [ԵԿԵ]ՂԵ[Ց]ԻՆ ՍՈՒՐԲ ՍՏԵ[ՓԱՆՈՍ...։ ՄԻԱԲԱՆՔՍ
5. ՍԱՀՄԱՆԵՑ]ԻՆ :Ե: ԺԱՄ ՅԱՅ[ՏՆՈՒԹԵԱՆ ՏԱԻՆԻՆ]...։

Մանոթ. Չորրորդ տողի ... ՂԵԿԻՆ ... վերականգնում ենք [ԵԿԵ]-ՂԵ[Ց]ԻՆ, տխալը վերագրելով գրչին։ Հետաքրքիր է, որ պատարագի քանակը ցույց տվող թվականը եղծվել է կանխամտածված ձեվով, բայց նշմարելի է Ե (= 5) տառը։

Դատելով արձանագրության պահպանված մասի բովանդակությունից, այն ընդարձակ նվիրատվական արձանագրության մասն է կազմել։

Հրատարակվում է առաջին անգամ։
Լուսանկ. 42

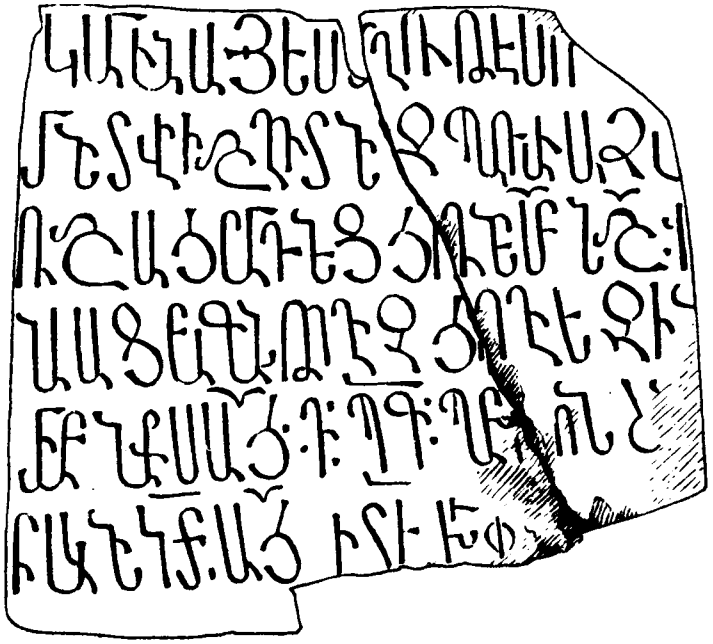
43. ԲԱԶԻԼԻԿ եկեղեցու շարքի երեսպատման քարի վրա, թերի, 1 տող.

ԱՄԱՐԻՉՔ- ... [Կ]ԱՏԱՐԻՉՔ[Ն ԱԻՐՀՆԻՆ]...

Մանոթ. Քարը գտնվել է բազիլիկ եկեղեցու պեղումների ժամանակ։ Նույն գույնի և մշակմամբ քարերով 1215 թ. Հայր Սարկավագի կողմից վերակառուցվել է բազիլիկ եկեղեցին, հետևաբար արձանագրությունը ժամանակակից է եկեղեցու վերակառուցմանը։ Դատելով արձանագրության պահպանված մասի բովանդակությունից, այն նվիրատվական մեծ արձանագրության բեկոր է։

Հրատարակվում է առաջին անգամ։
Լուսանկ. 43

44. Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ եկեղեցու արևմտյան պատի տակ, տեղահան արված երեսպատման մեծ քարի երկու բեկորների վրա, թերի, 6 տող.

ԿԱՄԱՒՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ, ԵՍ՝ [ԱՐ]ՂՈՒԹԷՍ, ՈՂՐԴԻ]...
ՄԻՆ ՏՎԻ ՇՂՈՒՏԻՆ, ԶՊԱՒԱՒԱԶ[ԱՒՐ]... ՈՒ ՇԱՀՄԱՐԴԵՆՑ ՀՈՂՆ
ՍՈՒՐԲ ՆՇԱՆԻՍ...։ ԱՌԱՆՑ ԱԲԳԱՆ, ԹՈՂԻ ԶՀՈՂԻ, ԵԶԲ[Ն]...։
ՄԻԱԲԱՆՔ ՍԱՀՄԱՆԵՑԻՆ :Դ: ՊԱՏԱՐԱԳ, ՊԱՐՈՆ Շ... ԲԱԿԻՆ,
ԿԱՏԱՐԻՉՔՆ ԱԻՐՀՆԻՆ Ի ՏԵՐԷ, Ե[ԱՓԱՆՈՂՔՆ ԴԱՏԻՆ]...։

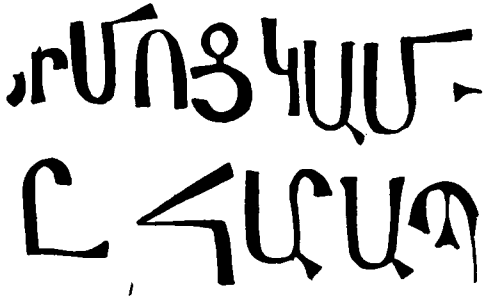
Մանոթ. Արձանագրության հատվածներից մեկը հրատարակել է Ս. Բարխուդարյանը (Դիվան 3, № 243)։ Հետագայում գտնվեց երկրորդը, որով ինչ-որ չափով ամբողջանում է բնագրի բովանդակությունը, սակայն այն դեռևս թերի է։

Նվիրատուի անունը՝ ԱՐՂՈՒԹԱՅ (= ԱՐՂՈՒԹԱՅՍ, ԱՐՂՈՒԹԷՍ), Վայոց ձորի արձանագրություններում հանդիպում է նաև Կարմրաշենի Գոյուբաս գյուղատեղիում, որտեղ նա խաչքար է կանգնեցրել (տես՝ Դիվան 3, № 126)։ Դժբախտաբար, նշված արձանագրությունը ևս թվական չունի։ Դատելով նրա նվիրաբերած հողամասերի, ինչպես նաև գիջած ջրի, հողի և եզան հարկերից, կարելի է ենթադրել, որ Արղութան աշքի ընկնող դիրք և մեծ կարողություն է ունեցել։

Արձանագրության տառաձևերը գեղագիր են, շատ նման 1353 թ. արձանագրության (№ 34) տառերին։ Հավանորեն, գրված է նույն ժամանակներում։

Ամբողջական բնագիրը հրատարակվում է առաջին անգամ։
Լուսանկ. 44

45. Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ եկեղեցու բակում, արևմտյան պատի տակ, տեղահան արված շարքի քարի վրա, թերի, 2 տող.

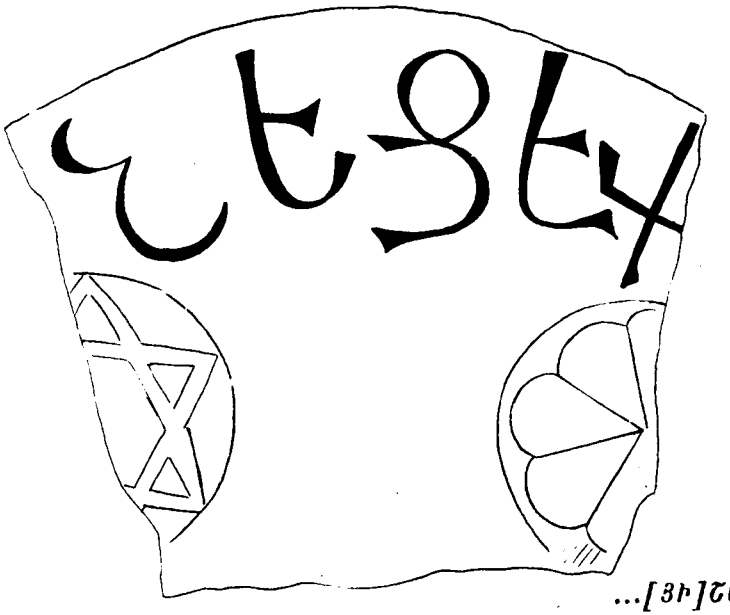

...[Յ]ԻՄՈՅ ԿԱՄ...
...[ՅԺ]Ը ՀԱ[ՅՐԱՊԵՏԱ-
ՅՆ ՆՋՈՎԵԱԼ ՍՂԻՅԻՆ]...

Մանոթ. Արձանագրությունը փորագրված է պարզ և գեղեցիկ տառաձևերով, սրբատաշ քարի վրա։ Տառաձևերը նման են 13-րդ դարի վերջի արձանագրությունների տառերին։

Հրատ. Դիվան 3, № 242։
Լուսանկ. 45

46. ՔԱՐԵ նախշազարդ կափարիչի բեկորի վրա, որը գտնվել է հնավայրի մոտակա բնակելի տներից մեկում, հիմնապատի մեջ, թերի, 1 տող.

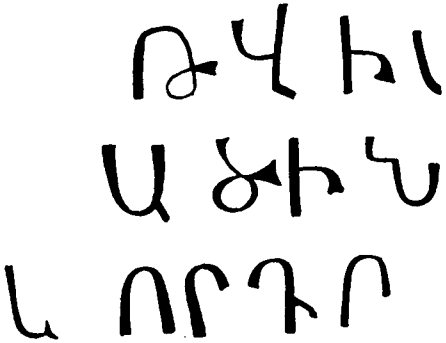

...[Յ]ՇԵՅԷՔ...

Մանոթ. Բնագիրը փորագրված է կափարիչի շուրթին, շրջանաձև, խորաքանդակ գրերով։ Բնագրից դեպի կենտրոն, համաչափ շրջանների մեջ պատկերված են ոճավորված վեցթևանի աստղ և վարդյակ։ Տառաձևերը նման են հնավայրի 13—14-րդ դդ. արձանագրությունների տառերին, բայց ավելի խոշոր են և գեղաքանդակ։

Հրատարակվում է առաջին անգամ։
Լուսանկ. 46

47. ԲԱՋԻԼԻԿ եկեղեցու արևսպատման քարի վրա, որ գտնվել է հնավայրի մոտակա բնակելի տներից մեկում, հիմնապատի մեջ, թերի, 3 տող.

1. ՝ԹՎԻՍ...
2. Ա[ՍՏՎԱԾԱ]ԾԻՆ...
3. ԵՎ ՈՐԴՈ[ՅՆ ԻՄՈ]...

Մանոթ. Դատելով արձանագրության պահպանված հատվածի տառաձևերից, ինչպես նաև քարի որակից, որով շարված է եղել բազիլիկ եկեղեցին, հնարավոր է ենթադրել, որ այն հուշարձանի հնագույն արձանագրություններից մեկի բեկորն է։

Հրատարակվում է առաջին անգամ։
Լուսանկ. 47

48. Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ եկեղեցու գավթում, տեղահան արված եբեսպատման քարի վրա, թերի, 5 տող.

ՅՈՅԱՅՄՈ
ՊԱ ԻՆՄԸԵՄՄ
ԱՌԱԿԱ ՉՈ
ՓԱՆ ՈՍԻՄ
ՄՆՈՒԹԵԱՆ

1. ... ՀՈՅ ԱՍՏՈՒԾՈՅ ԱՄՈ...
2. ... ՊԱԻՆ ՄԱՐԻԱՄՏ[ՈՒՐ]...
3. ... [ՄՃ]ԱՌԱԿԱՁՈ[Ր]...
4. ... [ՍՏԵՓ]ԱՆՈՍ Ի Տ[ԱՒՆԻ].
5. ... [ՅԱՅ]ՏՆՈՒԹԵԱՆ...

Մանոթ. Արձանագրության բնագրի միայն միջին քարն է պահպանվել։ Այն նվիրատվական մեծ արձանագրության միջնամասն է, որտեղ հիշատակվում է ՄՃՈՒԱԿԱՁՈՐ գյուղանունը, որ իբրև այգիներով հարուստ գյուղ, հայտնի է Վայոց ձորի այլ արձանագրություններից։

Ելնելով տառաձևերից, արձանագրությունը հավանաբար պատկանում է 14-րդ դարի առաջին կեսին։

Հրատ. Դիվան 3, № 241։
Լուսանկ. 48

49. Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ եկեղեցու եբեսպատման քարերի երկու բեկորների վրա, որոնք գտնվել են եկեղեցու գավթի պեղումների ժամանակ. մեկի վրա՝ 5, մյուսի վրա՝ 2 տող.

ա.

բ.

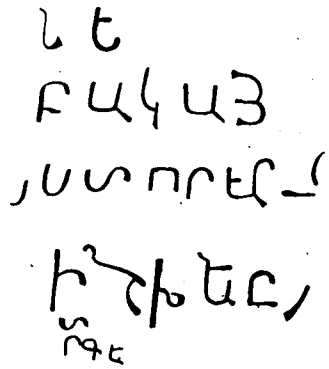
ա. 1. ..... ե .....
2. ..... Ղ ՋՄԵՐ Տ...
3. ... ՄԻԱՅԲԱՆՔ...
4. ... ԴՈՈՅՆԻԱՈՔ?...
5. ... ԴԱՏԻՆ ՅԱՍՏՈՒԾՈՅ..

բ. 1. ... ՆԱՔ ԳՐ....
2. ... ԿԱՏԱՐՈՂՔ....

Մանոթ. Տարբեր արձանագրությունների վերջին հատվածներն են։ Տառաձևերը գեղագիր են, հարուստ փակագրերով։ Հավանաբար, երկուսն էլ նվիրատվական բովանդակությամբ ընդարձակ արձանագրությունների բեկորներ են։ Հնարավոր է, վերաբերում են 13-րդ դարի վերջին կամ 14-րդ դարի սկզբին։

Հրատարակվում է առաջին անգամ։
Լուսանկ. 49

50. ԲԱՋԻԼԻԿ եկեղեցու եբեսպատման տեղահան արված քարի վրա, թերի, 4 տող.

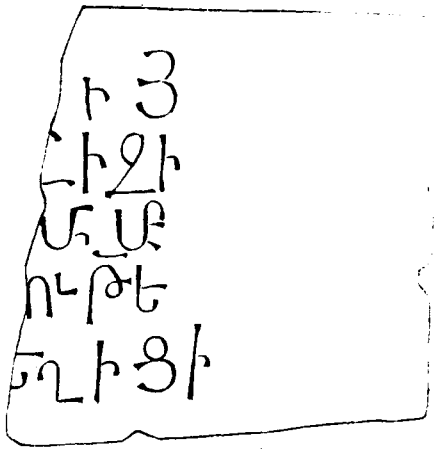
1. ... ՆԵ...
2. ...[ԽԱՂ?]ԲԱԿԱՅ
3. ...ՅՍՏՈՐ ԱՒՐ[Ջ]...
4. ...ԻՇԽԱՆԻ Ը...

Մանոթ. Նույնպիսի քարերով է շարված եղել բազիլիկ եկեղեցին, մինչև վասակ Խաղբակյանի հովանավորությամբ կատարված 1215 թ. վերանորոգումը։

Երկրորդ տողում պահպանված ԲԱԿԱՅ տառաշարը հնարավոր ենք համարում վերականգնել ԽԱՂԲԱԿԱՅ, ենթադրելով, որ արձանագրությունը փորագրել է տվել Խաղբակյան տոհմի աչքի ընկնող գործիչներից մեկը, առավել ևս, որ բնագրի 4-րդ տողում կարդացվում է ԻՇԽԱՆ բառը։ Այսպիսով, թերի արձանագրությունը պատկանում է, հավանորեն, 13-րդ դարի առաջին կեսին։

Հրատարակվում է առաջին անգամ։
Լուսանկ. 50

51. ԲԱՋԻԼԻԿ եկեղեցու եբեսպատման քարի վրա, որը գտնվել է եկեղեցու գավթի պեղումներից, թերի, 5 տող.

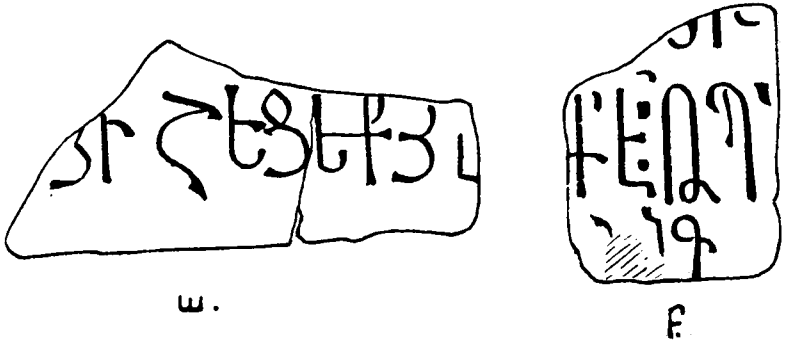

1. .... ԻՅ
2. .... ԻՋԻ
3. .... ՄԻԱԲԱ
4. .... ՈՒԹԵԱՆ
5. .... ԵՂԻՑԻ

Մանոթ. Դատելով արձանագրության պահպանված հատվածի բովանդակությունից՝ նվիրատվական ընդարձակ արձանագրության տողերի վերջին մասն է։ Այն հավանաբար փորագրված է եղել 13—14-րդ դդ.։ Դժբախտաբար, չի պահպանվել որևէ անձնանուն, որը օգներ բնագրի ավելի ստույգ թվագրմանը։

Հրատարակվում է առաջին անգամ։
Լուսանկ. 51

52. ԲԱՋԻԼԻԿ եկեղեցու երևսպատման քարերի երկու բեկորների վրա, որոնք գտնվել են եկեղեցու դավթի պեղումներից, թերի.

Ա.

Բ

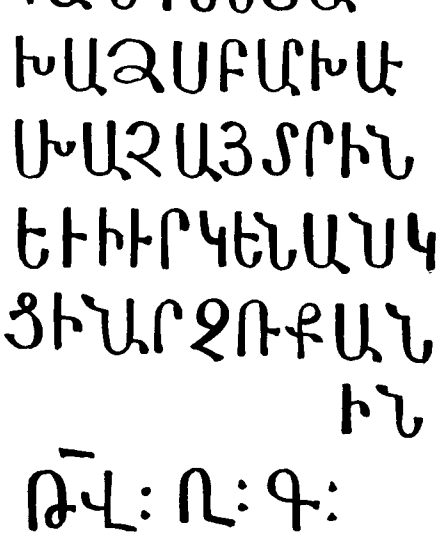
Ա. ... ՅԻՇԵՅՆՔ ՅԱՂՍՏՈՒՈՒՅ[...
Բ. ... ՔԷ:ԹՊ....
... ՆԿ.....

Մանոթ. Արձանագրությունների պահպանված բեկորները խիստ աղճատված են և պատկերացում չեն տալիս վիմագրերի բնույթի և ժամանակի մասին։ Տառաձևերը գեղագիր են և բնորոշ 13—14-րդ դարերին։

Սույն հատվածների հրատարակումը պայմանավորված է այն նկատառումով, որ, հնարավոր է, հետագայում պեղումներով կգտնվեն մյուս բեկորները, որոնցով արձանագրությունները կամբողջանան։

Հրատարակվում են առաջին անգամ։
Լուսանկ. 52

53. Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ եկեղեցու հյուսիսային պատի արևելյան մասում, Խուբլուբեկի արձանագրությանը (№ 6) կից, արտաքուստ, 7 տող.

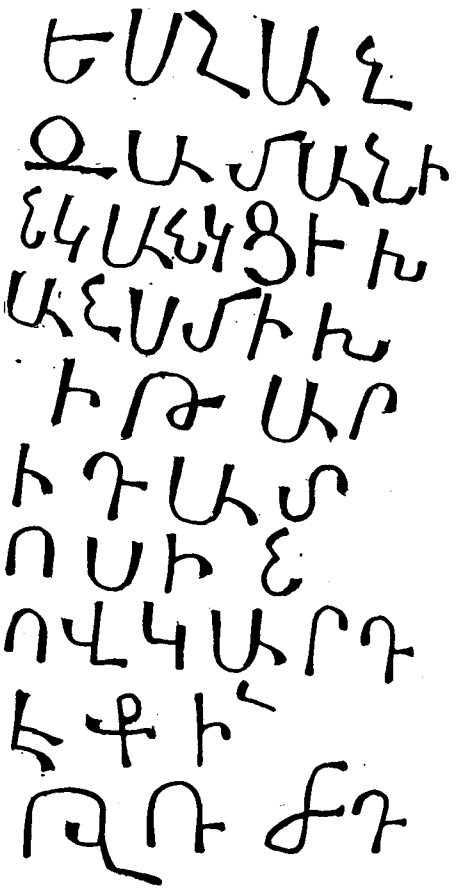

ԿԱՆԿՆԵՑԱՒ ԽԱՉՍԲՄԽԱ ՍԽԱՉԱՅՏՐԻՆ ԵՒՒՐԿԵՆԱՆԿ ՅԻՆԱՐՋՈՒՔԱՆ ԻՆ ՌՎ:Ռ:Գ:

ԿԱՆԿՆԵՑԱՒ ԽԱՉՍ ԲԱՐ[Է]-ԽԱԻՍ ԽԱՉԱՅՏՐԻՆ ԵՒ ԻՒՐ ԿԵՆԱԿՑԻՆ՝ ԱՐՋՈՒՔԱՆԻՆ։ ՌՎՆ :Ռ: :Գ: (=1554)։

Հրատ. Հովսեփյան, Ա—177։ Դիվան 3, № 234։
Լուսանկ. 53

54. Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ եկեղեցու արևելյան պատի հարավային խորշի մեջ, արտաքուստ, 10 տող.

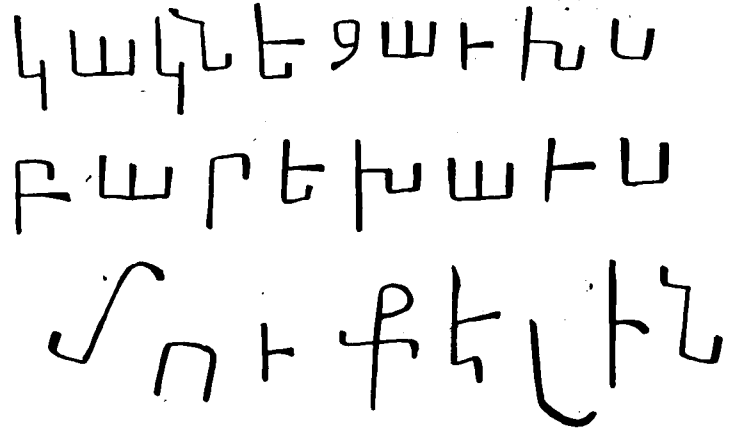

ԵՄ՝ ՇԱՀՋԱՄԱՆԻՆ ԿԱՆԿ[ՆԵ]ՑԻ ԽԱՋՍ ՄԽԻԹԱՐԻ[Ն], ԴԱՏՈ ՍԻՆ, ՈՎ ԿԱՐԴԷՔ..., ԹՎ[ԻՆ] ՝ՌՄԴ: (=1605)։

Մանոթ. Առայժմ մեզ հայտնի ամենաուշ թվակիր արձանագրությունն է Թանահատ—Գլաձորի վանական համալիրում։ Դա մեկ անգամ ևս հաստատում է, որ 1605 թ. հետո Թանահատի վանքը լքվում է՝ կապված Շահ Աբասի նախաձեռնած մեծ արտագաղթի հետ։

Հրատ. Հովսեփյան, Ա—178; Դիվան 3, № 235; Լուսանկ. 54

55. Ս. ՆՇԱՆ մատուռի արևմտյան պատի հարավային մասում, քանդակված խաչերի տակ, արտաքուստ, 3 տող.

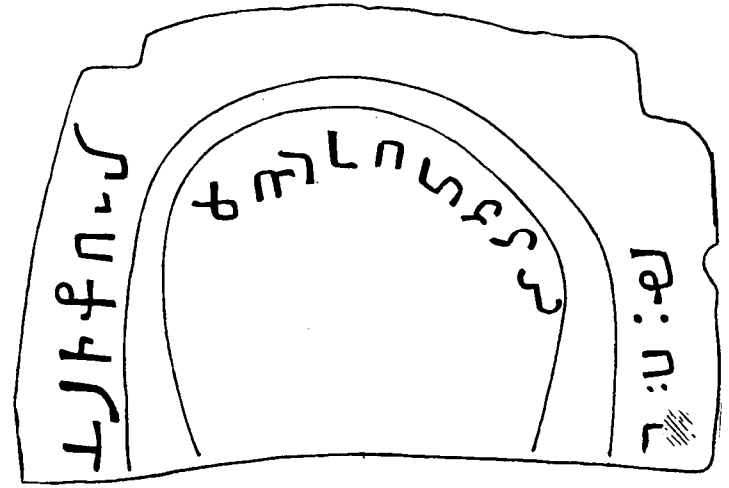

ԿԱ[Ն]ԿՆԵՑԱՒ ԽԱՉՍ ԲԱՐԵԽԱՒՍ ՄՈՒՔԷԼԻՆ։

Մանոթ. Արձանագրությունը փորագրված է շղագրով, հավանաբար, վերաբերում է ուշ շրջանի՝ 16-րդ դարին։

Հրատ. Դիվան 3, № 238; Լուսանկ. 55

56. Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԼԿԼՂԵՑՈՒ բակում ընկած խաչքարի բեկորի ներքևի մասում, 2 տող.

10—Գլաձոր

[ՅԻՇԵԱ]Յ Ի ՔՈՒՄ ԳԱԼԼՍՏԵՆՆ ... Թ[ՎԻՆ] :Ո: Լ (= 1180)։

Մանոթ. *Բեկորը գտնվել է բագիլիկ եկեղեցու գավթի պեղումներից։ Տառաձևերն անավարտ են, խաչի վերին մասում ԳԱԼԼՍՏԵՆՆ բառը փորագրված է ծածկագրով (շրջված) և հնարավոր է կարդալ միայն հայելու օգնությամբ։ Տարեթվից պահպանվել են միայն հարյուրավորը և տասնավորը։ Վերապահությամբ թվագրում ենք 1180-ական թվականներով։ Հնավայրից մեզ հայտնի ամենավաղ թվագրությամբ արձանագրությունն է։*

Հրատարակվում է առաջին անգամ։
Լուսանկ. 56

57. ՀԱՐԱՎԱՅԻՆ գերեզմանատան կանգուն խաչքարի վրա, ճակատին և խաչի վերին թևի երկու կողմերում, 3 տող.

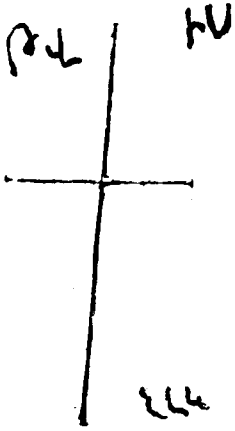

ԱՍՏՈՒԱԾ ՈՂՈՐՄԻ ՎԱՆԱԿԱՆԻՆ ԵՒ ՎԱՋԷ[Ի] ՀՈԳ[ՈՅ]Ն։
:Ջ:Ի:Թ: (=1280) ԹԻՒՆ։

Մանոթ. *Արձանագրությունը փորագրված է բարձր արվեստով կերտված գեղաքանդակ խաչքարի վրա, որի գոյությունը 1280 թվականին վկայում է, որ Թանահատ—Գլաձորում այդ տարիներին կյանքն աշխուժացել էր՝ կապված համալսարանի հիմնադրման հետ։*

Հրատարակվում է առաջին անգամ։
Լուսանկ. 57

58. ՀԱՐԱՎԱՅԻՆ գերեզմանատան կենտրոնում կանգնած խաչքարի խաչաթևերի կողքերին, 2 տող.

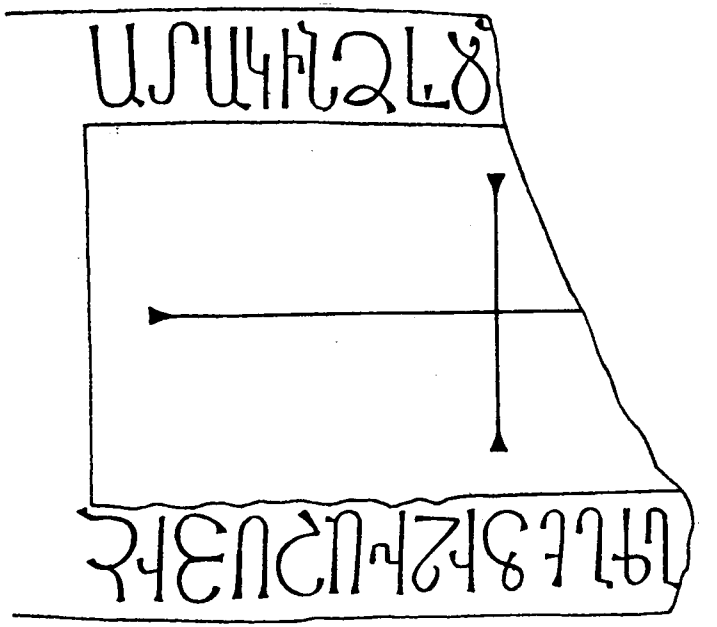

ԹՎԻՍ :ՉԼԱ: (=1282)։

Մանոթ. *Խաչքարը համեմատաբար պարզունակ մշակում ունի, իսկ տառաձևերը նման են նախորդ արձանագրության տառերին (№ 57)։ Հավանաբար արձանագրությունը փորագրել է նույն կազմողը։*

Հրատարակվում է առաջին անգամ։
Լուսանկ. 58

59. Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ եկեղեցու գավթում հայտնաբերված խաչքարի բեկորների վրա, շուրջանակի, 1 տող.

ԿԱՄԱՒՈՒՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ ԵՍ ՍԱՐԳԱՒԻԱԿՍ, ԿԱՆԳՆԵՑԻ ՁԽԱՁՍ ՅԻՇԱՏԱԿ ԻՆՁ ԵՒ ՍՆՈՂԱՅ ԻՄՈՅ։ Թ[ՎԻՆ] :Չխե: (=1296)։

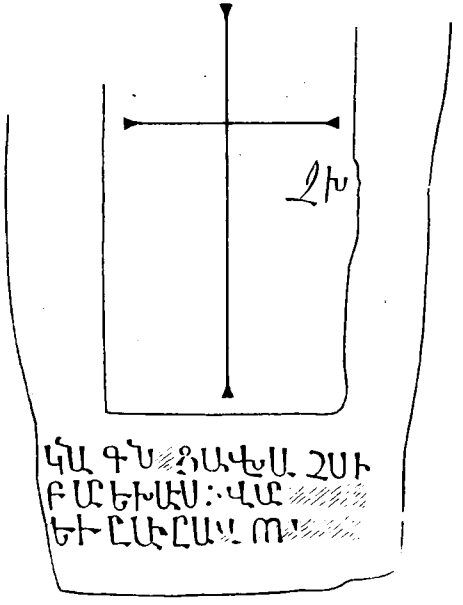
Մանոթ. Այս խաչքարը կոտրված է եղել երկու մասի։ Բեկորներից մեկը Ս. Բարխուդարյանը տեսել է Ս. Ստեփանոսի արևմտյան պատի տակ, ԿԱՄԱԻՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ ԵՍ ՍԱՐԳԱԻԱԳՍ Կ....ՆՈՂԱՅ ԻՄՈՅ։ Թ[ՎԻՆ] :ՋԽԵ: բնագրով և հրատարակել է Դիվանում, 249 համարի տակ, ենթադրաբար լրացնելով պակասող մասերը։ Ներկայումս այդ բեկորը տեղում չկա։

Խաչքարի մյուս, ավելի խոշոր բեկորը գտնվեց մեր կողմից, Ս. Ստեփանոս եկեղեցու գավթի պեղումների ժամանակ, որով բնագիրն ամբողջացավ։

Ամբողջական բնագիրը հրատարակվում է առաջին անգամ։

Լուսանկ. 59

60. Ս. ՆՇԱՆ մատուռի մուտքի մոտ, նորահայտ խաչքարի ներքևի մասում, թերի, 4 տող.

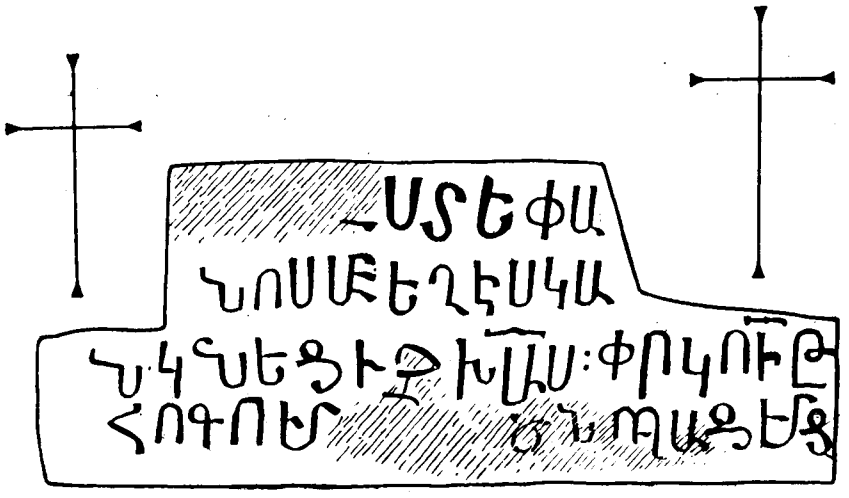
:ՋԽ: (=1491) ԿԱՆԳՆ[Ե]Յ-ԱՒ ԽԱՋՍ Ի ԲԱՐԵԽԱՒՍ։ ՎԱՐ[ՀԱՄԱ] ԵՒ....։

Մանոթ. Խաչքարը երեք բեկորից է, որոնցից պահպանվել են երկուսը։ Խաչը հողմնահարված է, պահպանվել է թվականը, որ գրված է խաչի աջ թևից ներքև, ինչպես նաև խաչքարի շրջանակի բարձրաքանդակներին։

Հրատարակվում է առաջին անգամ։

Լուսանկ. 60

61. Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ եկեղեցու գավթում գտնված խաչքարի բեկորի վրա, 4 տող.

[ԵՍ], ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԱԲԵՂԷՍ ԿԱՆԿՆԵՑԻ ՋԽԱՋՍ ՓՐԿՈՒԹԻՒՆ ՀՈԳՈ ԻՄ[Ո ԵՒ Ե]ՆՈՂԱՅ ԻՄ[Ո]Յ։

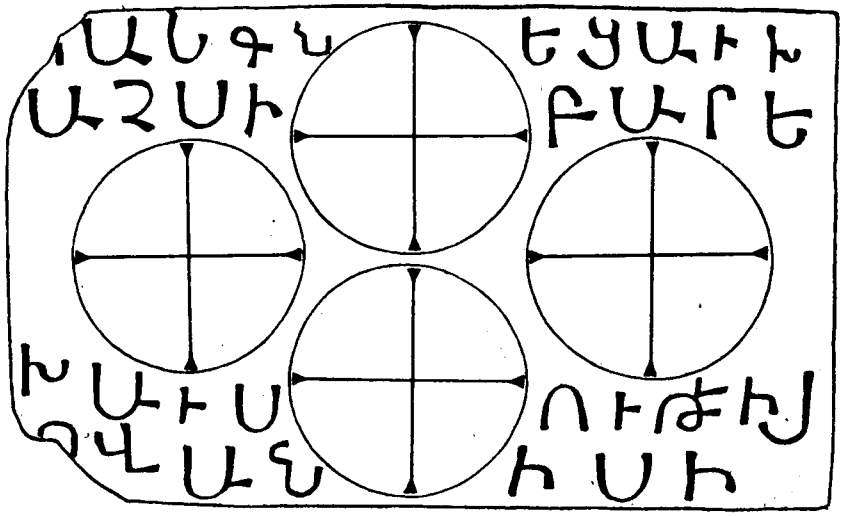
Մանոթ. Արձանագրությունը փորագրված է խաչքարի ներքևի մասում, 4-րդ տողը մասամբ քայքայված է և կարդացվում է դժվարությամբ։

Հնարավոր է, որ այս խաչքարը կանգնեցնող ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԱԲԵՂԱՆ նույն Տեր Սահականոսն է, որ թաղված է բազիլիկ եկեղեցու գավթում (տե՛ս արձ. N 78), այսինքն՝ Գլաձորի համալսարանի աշխի ընկնող գործիչներից մեկը, որի մասին տեղեկություններ կան Գլաձորի պարսպի ձեռագրերի հիշատակարաններում։

Հրատարակվում է առաջին անգամ։

Լուսանկ. 61

62. ԲԱԶԻԼԻԿ եկեղեցու վերակառուցման ժամանակ օգտագործված սրբատաշ քարերից մեկի վրա, որ գտնվեց հարավ-արևմտյան պատի անկյունում, 4 տող.

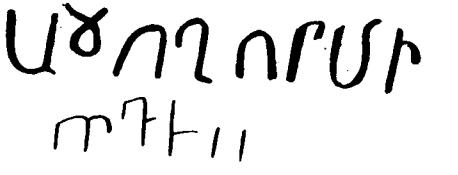
[Կ]ԱՆԳՆԵՑԱՒ ԽԱՉՍ Ի ԲԱՐԵԽԱՒՍՈՒԹԻՒՆ ՅՈՎԱՆԻՍԻ։

Մանոթ. *Արձանագրությունը փորագրված է չորս հավասարաթև խաչեր ունեցող քարի անկյուններում։*

Հովհաննես քահանայի անունից Թանահատ—Գլաձորում կանգնեցված է նաև համապատասխան արձանագրությամբ մի խաչարձան (արձ. № 66)։ Դատելով արձանագրության տառաձևերից և խաչի քանդակների նմանությունից, հավանական կարելի է համարել այն վարկածը, որ երկու դեպքում էլ խոսքը վերաբերում է նույն անձնավորությանը։

Հրատարակվում է առաջին անգամ։
Լուսանկ. 62

63. ՀԱՐԱՎԱՅԻՆ գերեզմանատանը, տեղահան արված խաչքարի բեկորի ներքևում, 2 տող.

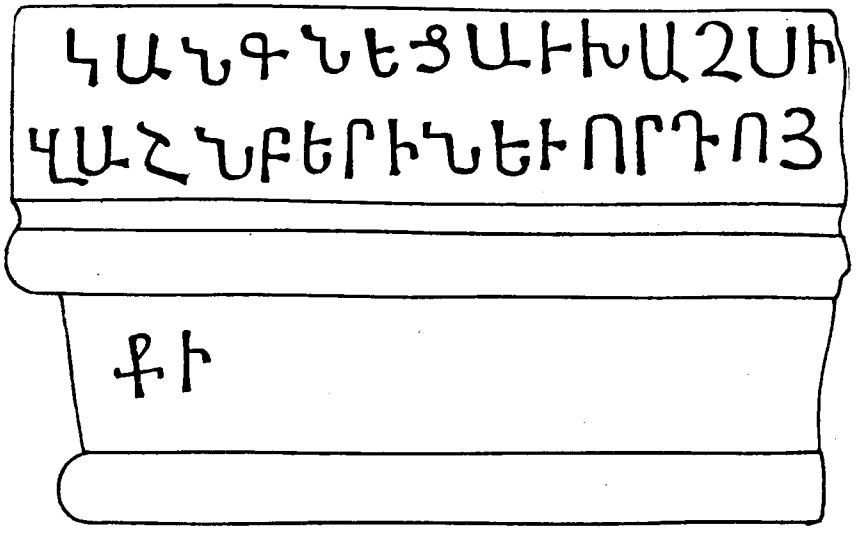
1. ԱՍՏՈՒԱԾ ՈՂՈՐՄԻ
2. . . . . .

Մանոթ. *Տառաձևերը անարվեստ են և խիստ հողմնահարված։ Երկրորդ տողն անընթեռնելի է։*

Հրատարակվում է առաջին անգամ։

Լուսանկ. 63

64. ԲԱԶԻԼԻԿ եկեղեցու մուտքի հարավային կողմում, խաչքարի պատվանդանի վրա, թերի, 3 տող.

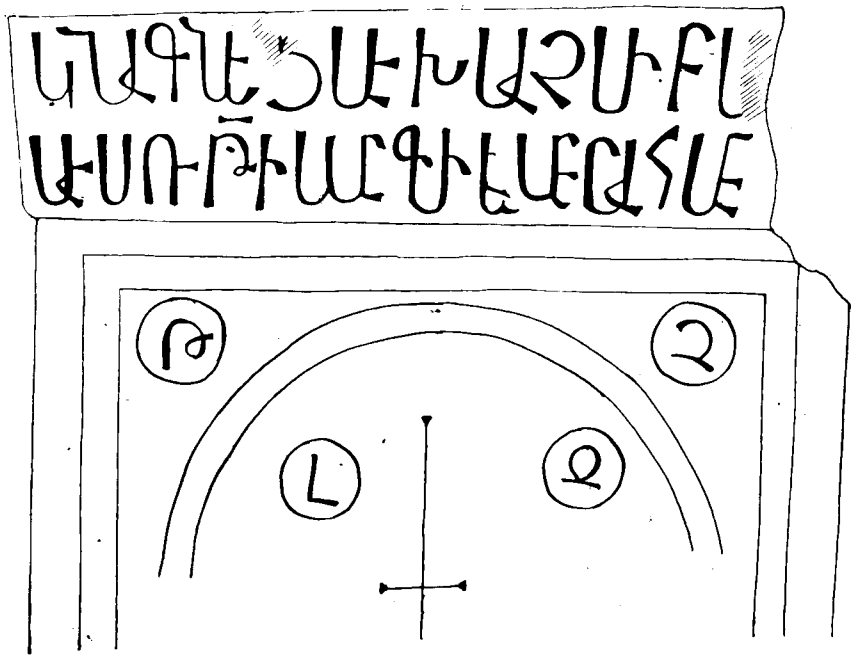
ԿԱՆԳՆԵՑԱՒ ԽԱՉՍ Ի [ԲԱՐԵԽԱՒՍՈՒԹԻՒՆ]...
ՎԱՇՆԲԵՐԻՆ ԵՒ ՈՐԴՈՅ ... ՔԻ։

Մանոթ. *ՎԱՇՆԲԵՐ անունը վայոց ձորի վիմագրերում հանդիպում է առաջին անգամ, սակայն այն եղակի չէ։ Այդ անունը Վաչրնբե ձևով հայտնի է Հաղարծնի վանքի արձանագրություններից (Դիվան 6, № 50) և այլուսա։ Ս. Ավագյանը, քննելով այդ անվան ծագումը, գտնում է, որ այն նշանակում է Վաչի (հաճախ հանդիպող արական անձնանուն) որդի (Բառարանություն, էջ 305—308)։*

Հրատարակվում է առաջին անգամ։

Լուսանկ. 64

65. ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ գերեզմանատան կենտրոնում կանգնած գեղաքանդակ խաչքարի ճակատին և վերին խաչաթևի կողքերին, 4 տող.

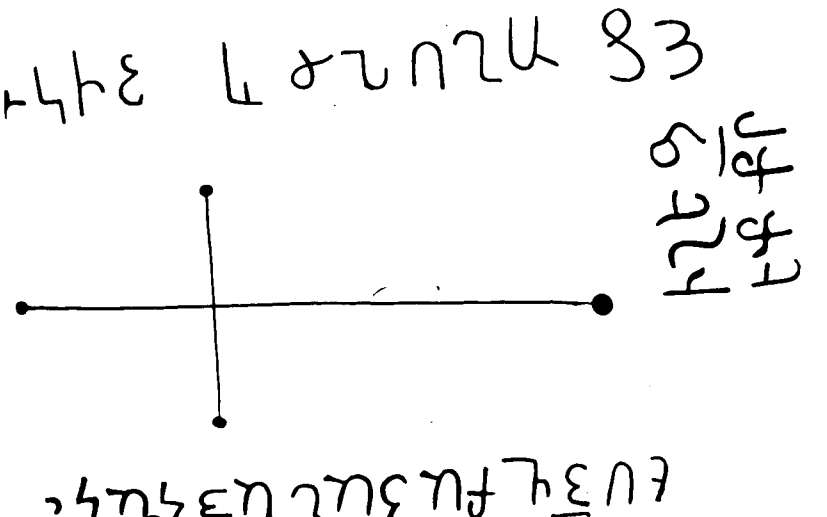

ԿԱՆԳՆԵՑԱՒ ԽԱՉՍ Ի ԲԱ[ՐԵԽ]ԱԻՍՈՒԹԻՒՆ ՍԱՐԳՍԻ ՏԻ ԱԲՐԱՀԱՄԻ, Թ[ՎԻՆ] :ՉԼԶ: (=1287)։

Մանոթ. Խաչքարը լավ պահպանված է, ուշադրություն են գրավում հորիզոնական թևերին կանգնած աղավնիների պատկերները, որոնք առնչվում են Ս. Նշան մատուռի դռան կամարակալ քարի վրա քանդակված աշխարհիկ բնույթի պատկերների հետ։ Արձանագրության թվականը քանդակված է հատուկ այդ նպատակով նախատեսված գլանաձև ելունդների վրա, որոնցից երկուսը գտնվում են խաչքարի շրջանակի վերին անկյուններում, իսկ տասնավորը և միավորը՝ աղավնիների պատկերներից վերև։

Հրատարակվում է առաջին անգամ։
Լուսանկ. 65

66. ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ գերեզմանատանն ընկած, վերին մասը չարդված խաչքարի շրջանակին, 2 տող.

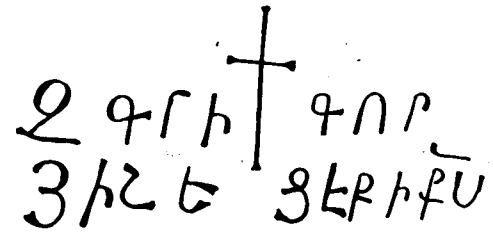
ԵՍ՝ ՅՈՎԱՆԵՍ ՔԱՀԱՆԱՅ, ԿԱՆԿ[ՆԵՑԻ ԶԽԱՉՍ ՅԻՇԱՏԱ]Կ Ի[ՆՁ ԵՒ ԾՆՈՂԱՅ, ՅԻՇԵՑԷՔ ՔՐԻՍՏՈՍ։

Մանոթ. Արձանագրության թերի մասը լրացնում ենք, ելնելով ընդհանուր բովանդակությունից։ Հնարավոր է, որ թվականը լիներ խաչքարի բիվին, որը չի պահպանվել։

Հովհաննեսի անունից խաչեր են փորագրված նաև բազիլիկ եկեղեցու 13-րդ դարի վերակառուցման ժամանակ օգտագործված սրբատաշ քարերից մեկի վրա։ Հնարավոր է, որ խոսքը երկու դեպքում էլ վերաբերում է նույն անձնավորությանը (արձ. № 62)։

Հրատարակվում է առաջին անգամ։
Լուսանկ. 66

67. ՎԵՐՆԱՇԵՆ գյուղի գերեզմանոցում ընկած խաչքարի ներքևի մասում, 2 տող.

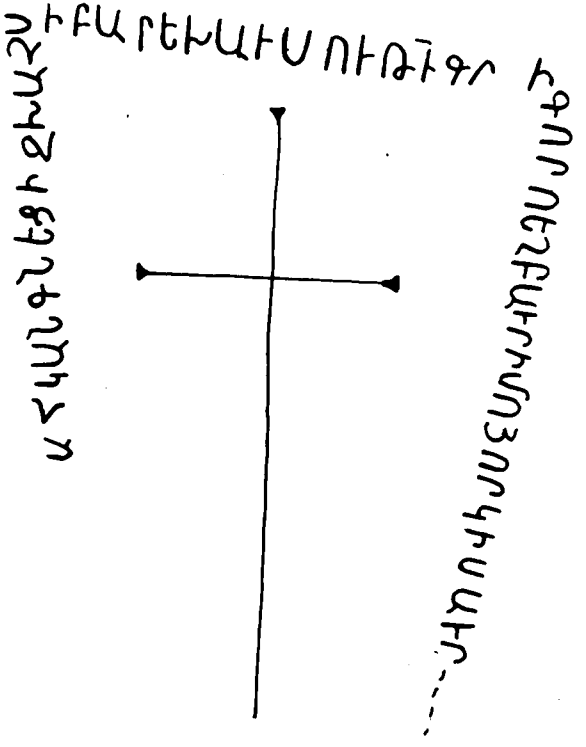

ԶԳՐԻԳՈՐ ՅԻՇԵՑԷՔ Ի ՔՐԻՍՏՈՍ։

Մանոթ. Ականատեսները վկայում են, որ այս խաչքարը բերվել է Թանահատ—Գլաձորի վանական համալիրից։ Դատելով արձանագրության տառաձևերից և խաչի քանդակներից, այն կարելի է թվագրել 13-րդ դարի երկրորդ կեսով։

Հրատարակվում է առաջին անգամ։
Լուսանկ. 67

68. Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ եկեղեցու հարավային կողմում, կիսով չափ հողի մեջ թաղված խաչքարի ճակատին և շրջանակին, շուրջանակի.

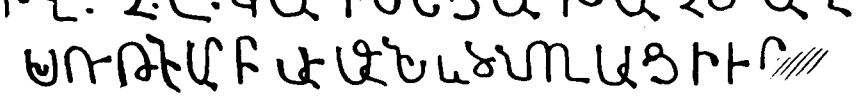

[ԿԱՄԱՒ ԱՍՏՈՒԾՈՅ ԵՍ՝ ԱՄԻՐՇԱՀ, ԿԱՆԳՆԵՑԻ ՋԱԱՋՍ Ի ԲԱՐԵԽԱՒՍՈՒԹԻՒՆ ԳՐԻԳՈՐՈՅ, ԵՂԲԱՒՐ ԻՄՈՅ, ՈՐ ԿԻՍԱՒՐ[ԵԱՅ ՓՈԽԵՑԱՒ Ի ՔՐԻՍՏՈՍ]։

Մանոթ. Այս խաչքարը ներկայումս տեղում չէ, ուստի լուսանկարը և արձանագրությունը նույնությամբ բերում ենք ըստ Ս. Բարխուդարյանի, որը արձանագրության սկզբի մասը լրացնում է, ենթադրելով, որ Ամիրշահը նույնն է եկեղեցու ավանդատան շինության ծախսը հոգացած նույնանուն նվիրատուի հետ (արձ. № 8)։ Հետևաբար, խաչքարը կարելի է թվագրել 13-րդ դարի վերջերով։

Հրատ. Դիվան 3, № 250 (լուսանկար 100)։
Լուսանկ. 68

69. ՀԱՐԱՎԱՅԻՆ գերեզմանատան բլրի լանջին, վերևից գլորված և մեջտեղից կոտրված խաչքարի ներքևում, 2 տող.

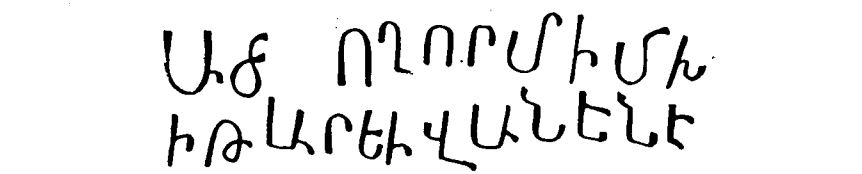

ԹՎԻՆ ՉԻԵ: (=1279) ԿԱՆԳՆԵՑԱՒ ԽԱՉՍ Ի ԲԱԲԷԽ[ԱՒ]ՍՈՒԹԻՒՆ ԱՄԻՐԱՒԱԳԻՆ ԵՒ ՇՆՈՂԱՅ ԻՒՐ[ՈՅ]։

Մանոթ. Խաչքարը ներկայումս տեղում չէ, ուստի լուսանկարը և արձանագրության բնագիրը նույնությամբ բերում ենք ըստ Ս. Բարխուդարյանի։

Հրատ. Դիվան 3, № 248 (լուսանկ. 99)։
Լուսանկ. 69

70. Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ եկեղեցու հարավային պատին արտաքուստ հենած խաչքարի ճակատին, 2 տող.

ԱՍՏՈՒԱԾ ՈՂՈՐՄԻ ՄԽԻԹԱՐ[Ա] ԵՒ ՎԱՆՆՆԷ։

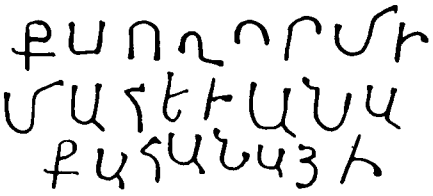
Մանոթ. Այս խաչքարը ներկայումս տեղում չէ, ուստի լուսանկարը և արձանագրության բնագիրը նույնությամբ բերում ենք ըստ Ս. Բարխուդարյանի, ճշտելով միայն ՎԱՆՆՆԷ անունը, քանի որ դա միջնադարում տարածված ՎԱՆՆՆԻ իգական անձնանվան տրական հոլովաձևն է[4]։

Հրատ. Դիվան 3, № 253 (լուսանկար 101)։
Լուսանկ. 70

---

[4] Ս. Ավագյան, Ի հանգող անձնանունների սեռական, տրական հոլովների կազմությունը ԺԱ—ԺԳ դարերի վիմական արձանագրություններում։ Տե՛ս «Մատը և հայագիտության հարցերը», հոդվածների ժողովածու, Երևան, 1968, էջ 149—150։

71. Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ եկեղեցու հարավ-արևելյան անկյան մոտ, կիսով չափ գետնի մեջ թաղված խաչքարի ճակատին, 3 տող.

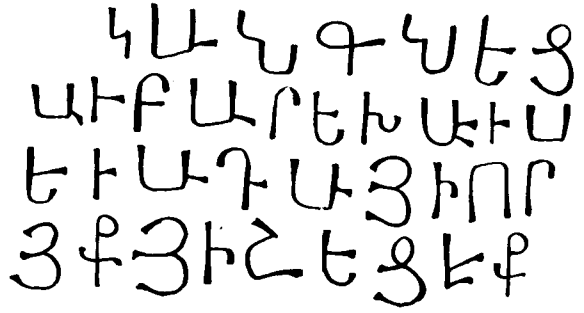
ՔՐԻՍՏՈՍ ՈՂՈՐՄԻ
ՄԱՀԵՒԱՆԱ ՔԱՀԱՆԱՅԻ։

Մանոթ. Այս խաչքարը ներկայումս տեղում չէ, ուստի լուսանկարը և արձանագրության բնագիրը նույնությամբ բերում ենք ըստ Ս. Բարխուդարյանի։

Մահևանյան տոհմը ապրել է Վայոց ձորում՝ սկսած 13-րդ դարի սկզբից, ըստ Գ. Հովսեփյանի, տոհմական սեփականություն ունենալով էլքի գետակի հովիտը, հատկապես նրա ձախակողմյան հողերը։ Արդյոք այս բնագրում հիշատակվող ՄԱՀԵՒԱՆ քահանան որևէ առնչություն ունի՞ Մահևանյան տոհմի հետ, դժվար է պնդել։

Հրատ. Հովսեփյան, էջ 243 (սխալմամբ նշված է տապանաքար)։ Դիվան 3, № 257 (լուսանկար 103)։
Լուսանկ. 71

72. Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ եկեղեցու բակի հարավային մասում ընկած, տեղահան արած խաչքարի փորր պատվանդանի վրա, 4 տող.

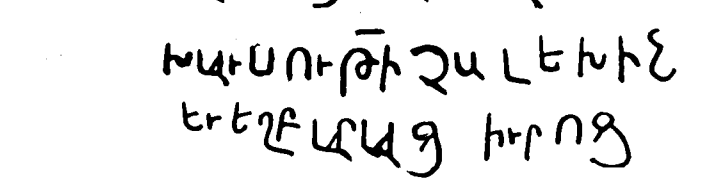

ԿԱՆԳՆԵՑԱՒ ԲԱՐԵԽԱՒՍ ՅՈՅԻՒԱՅԻ,
ՈՐՔ ԿԱՐՏԱՅՔ, ՅԻՇԵՑԷՔ։

Մանոթ. Խաչքարը ներկայումս տեղում չէ, ուստի լուսանկարը և արձանագրության բնագիրը նույնությամբ բերում ենք ըստ Ս. Բարխուդարյանի։

Հրատ. Դիվան 3, № 258 (լուսանկար 104)։
Լուսանկ. 72

73. ԹԱՆԱՀԱՏ—ԳԼԱՁՈՐԻՑ Արկազի Ս. Խաչ վանք տանող ճանապարհի ձախ եզրին, Թանահատից 300 մ հեռավորության վրա գտնվող խաչքարի ներքևում, 3 տող.

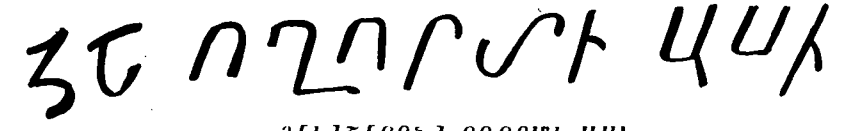

ԿԱՆԿԵՑԱՒ ԽԱՉՍ ԲԱՐԷԽԱՒՍՈՒԹԻՒՆ
ՅԱՒԵԽԻՆ ԵՒ ԵՂԲԱՐԱՑ ԻՒՐՈՑ։

Մանոթ. Ս. Բարխուդարյանը այս բնագիրը վերցնելով Գ. Հովսեփյանից, սխալմամբ սրան է միացրել մեկ այլ արձանագրություն՝ «ԹՎԻՆ :ՉԽԵ: (=1296)։ ՈՐՔ ԱՆՅԱՆԷՔ... ՀԱՒԱՉԱՑ... ՀԻՇԵՑԷՔ Ի ՔՐԻՍՏՈՍ», սակայն Գ. Հովսեփյանի և Ալիշանի գրքերում վերջին բեկորն առանձին արձանագրություն է։ Այն ներկայումս տեղում չէ։

Հրատ. Ալիշան, Սիսական, 124։
Հովսեփյան, Ա—174 և էջ 242—243։ Դիվան 3, № 197։
Լուսանկ. 73

74. ԲԱՋԻԼԻԿ եկեղեցու գավթի պեղումներից գտնված երեսպատման քարի վրա, 1 տող.

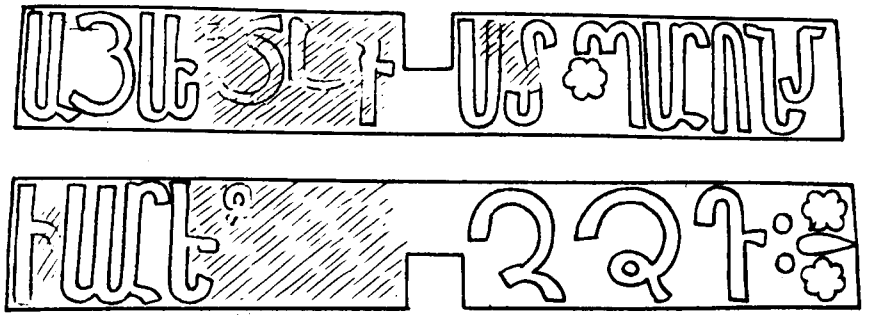

Յ[Ի]Շ[ՈՂՆ] ՈՂՈՐՄԻ ԱՍԻ։

Մանոթ. Բնագիրը փորագրված է քարի վերին եզրի մոտ։ Նրանից ներքև, իրար կողքի քանդակված են երկու ուռուցիկ, ոճավորված խաչեր։ Դատելով խաչաքանդակի ձևից, այն կարելի է վերագրել 13—14-րդ դարերին։

Հրատարակվում է առաջին անգամ։
Լուսանկ. 74

75. ԲԱԶԻԼԻԿ եկեղեցու գավթում, հարթ, գեղաքանդակ տապանաքարի վրա, 2 տող.

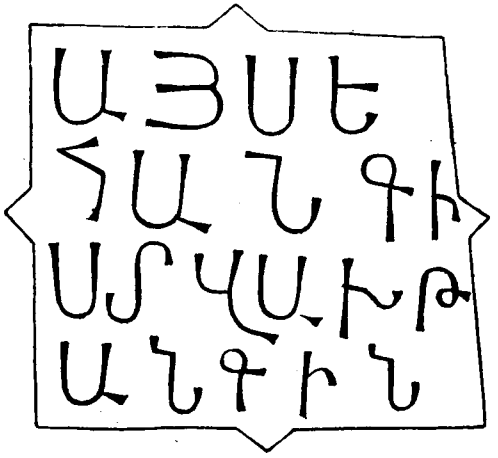
ԱՅՍ Ե ՀԱ[Ն]Գ[Ի]ՍՏ ՊԱՐՈՆ ՄԻՍԱՐ[Ի]Ն: :ՉՉԴ: (=1335):

Մանոթ. Տապանաքարը բացվել է գավթի պեղումներից: Տառերը գեղագիր են և ելնդավոր:

ՄԻՍԱՐ անունը Վայոց ձորի վիմագրերում հանդիպում է առաջին անգամ:

Հրատարակվում է առաջին անգամ:
Նուսանկ. 75

76. ԲԱԶԻԼԻԿ եկեղեցու գավթում, հարթ, գեղազարդ տապանաքարի վրա, 4 տող.

ԱՅՍ Ե ՀԱՆԳԻՍՏ
ՎԱԽԹԱՆԳԻՆ:

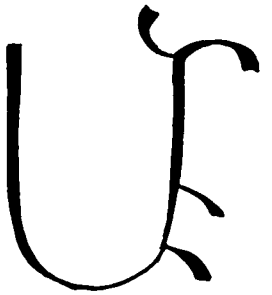
Մանոթ. Տապանաքարը բացվել է գավթի պեղումներով, բազիլիկ եկեղեցու մուտքի դիմաց: Այն զարդարված է երկրաչափական նախշերով, որոնք կազմում են չորս քառանկյուններ: Արձանագրությունը փորագրված է երրորդ քառանկյան մեջ: Նույնատիպակ է նաև

Ս. Ստեփանոս եկեղեցու գավթում բացված 1285 թ. Մամըսթեի տապանաքարը (արձ. № 85.):

ՎԱԽԹԱՆԳ անունը հանդիպում է նաև Ս. Ստեփանոս եկեղեցու մուտքի կամարակալ քարի վրա փորագրված բնագրում, որտեղ ԱԻԹԱԽԱԹՈՒՆԸ՝ Խելաշահի որդի Վախթանգի կինը, նվիրատվական արձանագրություն է թողել 1313 թվականին: Սույն բնագրում նվիրատուն պատարագ չի նախատեսել Վախթանգի՝ իր ամուսնու համար, որը հավանաբար, արդեն մահացած էր: Ենթադրվում է, որ սրանք նույն անձնավորությունն են, և տապանագիրը փորագրվել է մինչև 1313 թ.:

Հրատարակվում է առաջին անգամ:
Նուսանկ. 76

77. ԲԱԶԻԼԻԿ եկեղեցու գավթում, նախորդի կողքին (արձ. № 76), հարթ տապանաքարի վրա, գեղաքանդակ փակագրով.

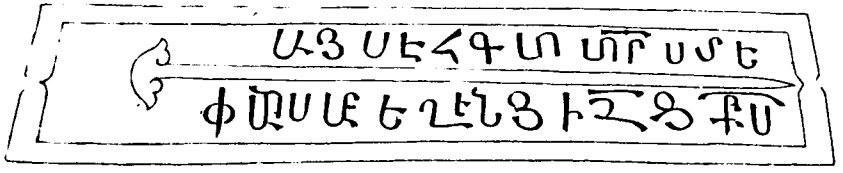

ԱՄԷՆ:

Մանոթ. Տապանաքարի մշակումը և զարդաքանդակները նույնն են, ինչ Վախթանգի (արձ. № 76) տապանաքարինը: Հավանորեն, նույն վարպետի աշխատանքն է: Երկրաչափական զարդանախշերը տապանաքարի մակերեսը բաժանել են երեք հավասար քառանկյուններին: Կենտրոնական քառանկյան մեջ, ողջ մակերեսի մեծությամբ փորագրված է փակագրված բնագիրը: Մյուս երկու քառանկյունները ևս մշակված են այնտեղ բնագիր փորագրելու նպատակով, որի մեջ պիտի նշվեր տապանաքարի պատկանելությունը, սակայն, ինչ-ինչ պատճառներով չի արվել:

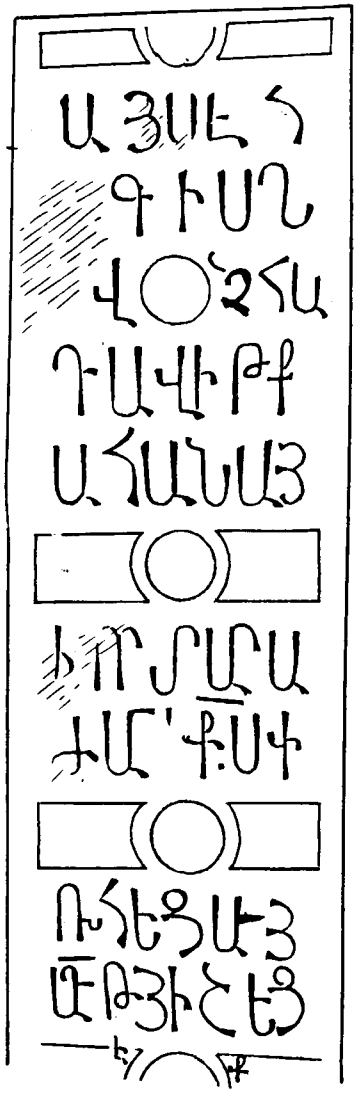
Հրատարակվում է առաջին անգամ:

78. ԲԱԶԻԼԻԿ եկեղեցու գավթում, հարթ տապանաքարի վրա, 2 տող.

ԱՅՍ Է Հ[ԱՆ]Գ[ԻՍ]Տ ՏԷՐ ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԱԲԵՂԻՆ, ՅԻՇ[Ե]Յ[ԷՔ] [Ի] ՔՐԻՍՏՈՍ։

Մանոթ. Տողերի միջև քանդակված է հոգևոր իշխանությունը խորհրդանշող գեղեցիկ գլխագարդ ունեցող գավազան։ Այս Ստեփանոս աբեղային մենք նույնացնում ենք Ս. Ստեփանոս եկեղեցու գավթում գտնված խաչքարը կանգնեցնող Ստեփանոս աբեղայի հետ (արձ. № 61)։

Հրատարակվում է առաջին անգամ։
Լուսանկ. 78

79. Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ եկեղեցու արևելյան պատի տակ, գեղազարդ, հարթ տապանաքարի վրա, 10 տող.

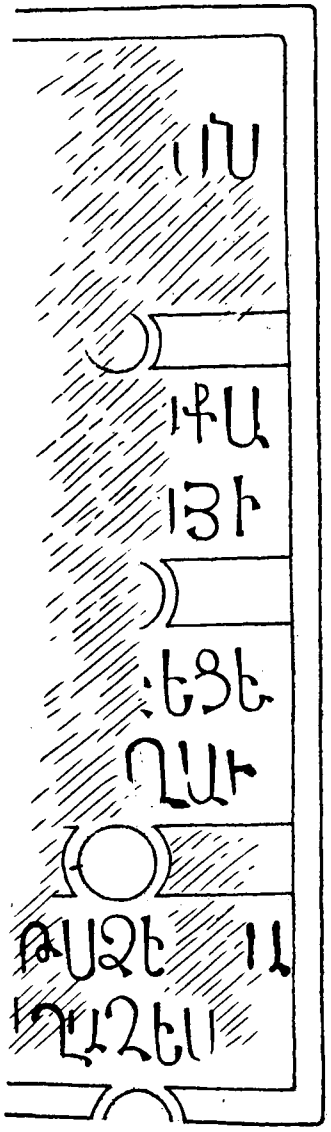
ԱՅՍ Է Հ[ԱՆ]ԳԻՍՏ ԴԱՎԻԹ ՔԱՀԱՆԱՅԻ, ՈՐ ՏԱՐԱԺԱՄ Ի ՔՐԻՍՏՈՍ ՓՈԽ[Հ]ԵՑԱՒ, ՅԱՂԱԹ[Ս] ՅԻՇԵՑԷՔ. [Թ]Վ[ԻՆ]։ ՉՀԱ· (=1322)։

Մանոթ. Տապանաքարը բացվել է պեղումներով։ Տապանաքարի մակերեսը երկրաչափական զարդերով բաժանված է չորս ուղղանկյունների, որոնց մեջ փորագրված է բնագիրը։ Ուղղանկյունները միմյանցից բաժանված են համաչափ վարդյակներով ու հավերժության խորհրդանշաններով։ Տեղ չլինելու պատճառով բնագրի վերջին երկու տառը փորագրվել է վերջին վարդյակի երկու կողմերում, սովորականից շատ փոքր գրերով։

Երևելով այն հանգամանքից, որ այս ԴԱՎԻԹԻ թաղված է անմիջականորեն եկեղեցու արևելյան պատի անկյունում, իսկ տապանաքարը մշակված է մեծ խնամքով և բարձր արվեստով, մենք նրան նույնացնում ենք Գրաճորի համալսարանի ուսուցչապետ Դավիթ Սահնեցու հետ։

Հրատարակվում է առաջին անգամ։
Լուսանկ. 79

80. Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ եկեղեցու արևելյան պատի տակ, գեղազարդ, հարթ տապանաքարի վրա, նախորդի կողքին (արձ. № 79), 8 տող.

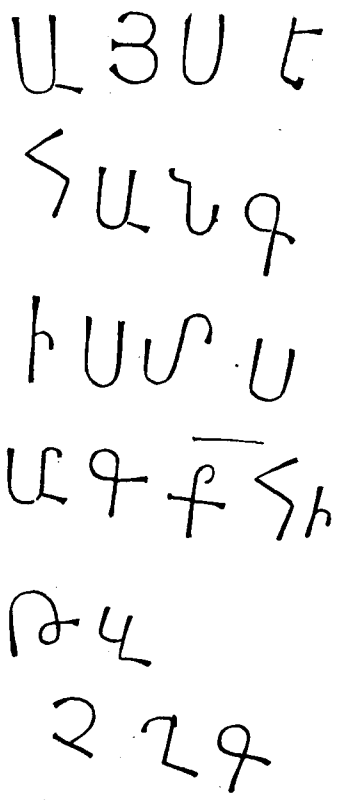
[ԱՅՍ Է Հ]ԱՆ[ԳԻՍՏ]
... ՔԱ[ՀԱՆԱ]ՅԻ,
[ՅԻՇ]Ե՛Յ[Ք
ՅԱ]ՂԱԹՍ
ՉԵ[Ր Ա]ՂԱՉԵՄ։

Սանոք. *Արձանագրությունը խիստ եղծված է, կարդացվում է մեծ դժվարությամբ։ Թվականը և տապանաքարի տիրոջ անունն անհնարին է վերականգնել։*

Տապանաքարը գտնվում է Դավիթ քահանայի տապանաքարի (1322 թ. արձ. № 79) կողքին։ Տապանաքարի զարդաքանդակները, տառաձևերը և նույնիսկ քարատեսակը համընկնում են վերջինիս հետ, ուստի կարելի է այն թվագրել 1320-ական թվականներով։

Հրատարակվում է առաջին անգամ։
Լուսանկ. 80

81. Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ եկեղեցու արևելյան պատի տակ, առանց վարդանախշի, հարթ տապանաքարի վրա, 6 տող.

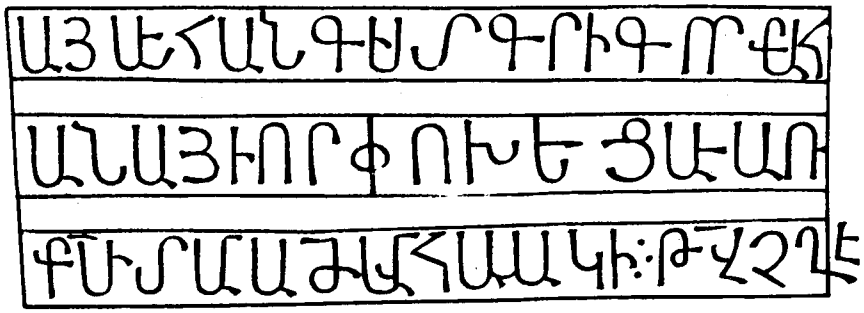

ԱՅՍ Է ՀԱՆԳԻՍՏ ՍԱՐԳ[ԻՍ] ՔԱ-
ՀԱՆԱՅԻ։
ԹՎ[ԻՆ] :ՉՂԳ: (=1344)։

Սանոք. *Տապանաքարը գտնվում է այն նույն շարքում, որտեղ Դավիթ, Գրիգոր և Սարգիս ուսուցիչ-ուսուցչապետների տապանաքարերն են, ուստի մենք այս* **Սարգիս** *քահանային նույնացնում ենք Գլաձորի համալսարանում ապրած և ստեղծագործած, ձեռագրեր արտագրող երկու Սարգիս քահանաներից որևէ մեկի հետ։*

Հրատարակվում է
առաջին անգամ։
Լուսանկ. 81

82. Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ եկեղեցու արևելյան պատի տակ, նախորդի կողքին (արձ. № 81), հարթ տապանաքարի վրա, 3 տող.

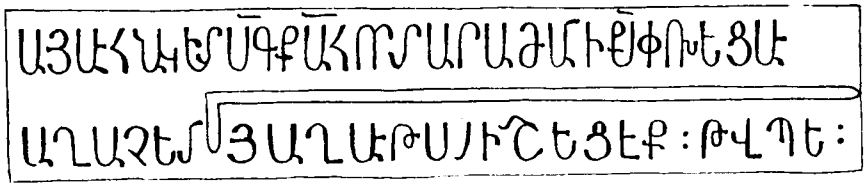

ԱՅՍ Է ՀԱՆԳԻՍՏ ԳՐԻԳՈՐ ՔԱՀԱՆԱՅԻ, ՈՐ ՓՈԽԵՑԱՒ
ԱՌ ՔՐԻՍՏՈՍ Ի ՏԱՐԱԺԱՄ ՀԱՍԱԿԻ։ ԹՎԻՆ :ՉՂԷ: (=1348)։

Սանոք. *Տապանաքարը գտնվում է այն նույն շարքում, որտեղ Դավիթի և երկու Սարգիսների տապանաքարերն են, ուստի մենք այս* **Գրիգոր** *քահանային նույնացնում ենք Գլաձորի համալսարանում ապրած և ստեղծագործած* **Գրիգոր** *Ռաբունու հետ, որը մեզ հայտնի է մատենագրությունից։*

Հրատարակվում է առաջին անգամ։
Լուսանկ. 82

83. Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ եկեղեցու արևելյան պատի տակ, հարթ տապանաքարի վրա, 2 տող.

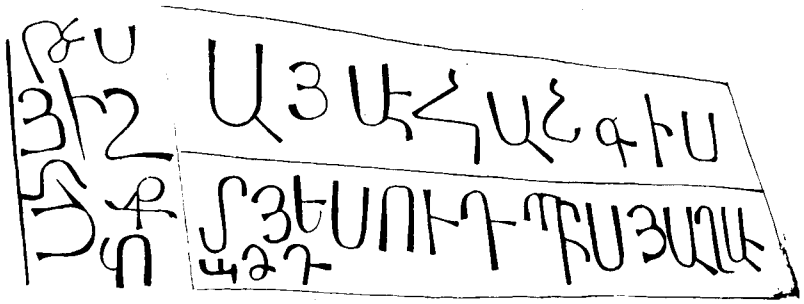
ԱՅՍ Է ՀԱՆԿԻՍՏ ՍԱՐԳԻՍ ՔԱՀԱՆԱՅԻ, ՈՐ ՏԱՐԱԺԱՄ Ի
ՔՐԻՍՏՈՍ ՓՈԽԵՑԱՒ, ԱՂԱՋԵՄ ՅԱՂԱԹՍ ՅԻՇԵՑԷՔ։ ԹՎ[ԻՆ]
:ՊԵ: (=1356)։

Սանոք. *Տապանաքարը զեղազարդված է քարի եզրերն ընդգրկող կիսալուսնաձև կրկնակի նախշազարդով։ Բնագիրը փորագրված է խոշոր, գեղաքանդակ գրերով, տապանաքարի համարյա ողջ մակերեսին։ Տողերն իրարից բաժանված են հոգևորականի գավազանի քանդակով։ Այս տապանաքարը ևս գտնվում է ուսուցիչ-ուսուցչապետների տապանաքարերի շարքում։ Այս հանգամանքը, ինչպես նաև տապանաքարի խնամքով մշակված լինելը հիմք են տալիս այս* **Սարգիս** *քահանային նույնացնելու Գլաձորի համալսա-*

բանում ապրած և ստեղծագործած երկու Սարգիս քահանաներից որևէ մեկի հետ։

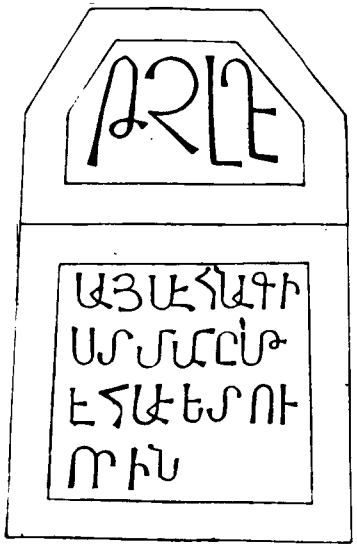
Հրատ. Հովսեփյան, Ա—175։ Դիվան 3, № 252։
Լուսանկ. 83

84. Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ եկեղեցու գավթի հարավ-արևմտյան անկյունում, տնտեսական շինության պատի տակ, հարթ տապանաքարի վրա, 6 տող.

ԱՅՍ Է ՀԱՆԳԻՍՏ ՅԵՍՈՒ ԴՊՐԻՍ։ ՅԱՂԱԻԹՍ ՅԻՇ[Ե]-
Ց[Է]Ք [ԹՎԻՆ] ։ՊԺԴ։ (=1365)։

Նամոթ. Տապանաքարը բացվել է պեղումների ժամանակ։ Տառաձևերը խոշոր են և բռնում են տապանաքարի ողջ մակերեսը։ ՅԵՍՈՒ դպիրն այլ աղբյուրներից հայտնի չէ, հնավայրում ևս հանդիպում է առաջին անգամ։

Հրատարակվում է առաջին անգամ։
Լուսանկ. 84

85. Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ եկեղեցու գավթի հյուսիս-արևելյան անկյունում, գեղաքանդակ, հարթ տապանաքարի վրա, 5 տող.

Թ[ՎԻՆ] ։ՉԼԴ։ (=1285)։ ԱՅՍ Է
ՀԱՆԳԻՍՏ ՄԱՄԸՍԹԷ
ՀԱԻԵՏԻՒՈՐԻՆ։

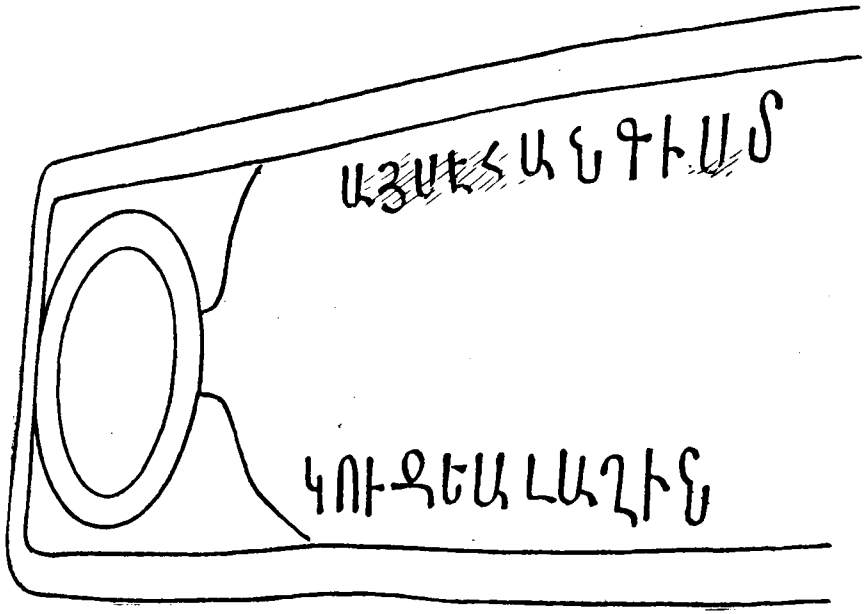
Նամոթ. Տապանաքարը բացվել է եկեղեցու գավթի պեղումների ժամանակ։ Այն զարդարված է երկրաչափական զարդերով, որոնք ունեն փոխհատվող ժապավենների տեսք։ Բնագիրը փորագրված է այդ զարդաքանդակներից գոյացած ուղղանկյան մեջ, իսկ թվականը՝ նրա վերևում, գեղագիր տառաձևերով։ Բնագիրը կարդացվում է հեշտությամբ։

Բնագրում հիշատակված ՄԱՄԸՍԹԵ անձնանունը միջնադարյան Հայաստանում 12—14-րդ դարերում հաճախակի հանդիպող կանացի ՄԱՄԸՍԹԻ (=ՄԱՄՍԻԹԻ) անվան տրական հոլովաձևն է։ Այն կազմված է արաբերեն մամ=մայր և սիքի (սքի)=տիկին արմատներից և նշանակում է մայր—տիկին (Բառաքննություն, էջ 291—292)։

Բնագրի վերջին՝ ՀԱՒԵՏԻՒՈՐԻՆ բառը պետք է հասկանալ ՀԱՒԵՏԱՒՈՐԻՆ, որ նշանակել է հավատավոր կին (=կույս, միանձնուհի)։

Հրատարակվում է առաջին անգամ։
Լուսանկ. 85

86. Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ եկեղեցու գավթում, հարթ տապանաքարի վրա, 2 տող.

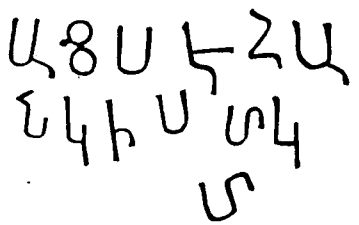
ԱՅՍ Է ՀԱՆԳԻՍՏ ԿՈՋԵԱԼ ԱՂԻՆ։

Սանոք. Տապանաքարը բացվել է եկեղեցու գավթի պեղումների ժամանակ։ Քարը խիստ քայքայված է և երեսից շերտատվում է։ Բնագիրը փորագրված է տապանաքարի երկարությամբ, մարդու սխեմատիկ պատկերի երկու կողմերում։

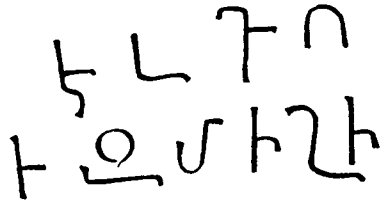
Դժվարանում ենք պնդել. բնագրում հիշատակված ԿՈՉԵԱԼ ԱՂԱՆ արակա՞ն, թե՞ իգական անձնանուն է, որովհետև ԱՂԱ կոչվել են նաև կանայք։ Բոլոր դեպքերում բնագիրը թվագրում ենք 14—15-րդ դարերով, քանի որ Կոզեալ, Գոզեալ անձնանունները սկսել են գործածել հենց այդ դարերում։ Քարի մշակումը և տառաձևերը նույնպես այդ են վկայում։

Հրատարակվում է առաջին անգամ։
Լուսանկ. 86

87. Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ եկեղեցու գավթում, հարթ տապանաքարի վրա, 4 տող.

ԱՅՍ Է ՀԱՆԿԻՍՏ
[ԿՏ] ԷԼԴՈՒԶՄԻՇԻ։

Սանոք. Տապանաքարը բացվել է եկեղեցու պեղումների ժամանակ։ Անհասկանալի են մնում երկրորդ տողի վերջի Կ և նրանից քիչ ներքև փորագրված Տ տառերը։ Ակնհայտ է, որ դրանք չեն պատկանում ոչ նախորդ և ոչ էլ հաջորդ բառերին, ուստի անիմաստ համարելով, այն բնագրին չենք վերագրում։

ԷԼԴՈՒԶՄԻՇ անունը Վայոց ձորի վիմագրերում հանդիպում է առաջին անգամ։ Դատելով տապանաքարի մշակումից, այն կարելի է վերագրել 15—16-րդ դարերին։

Հրատարակվում է առաջին անգամ։
Լուսանկ. 87

88. ԲԱՋԻԼԻԿ եկեղեցու գավթում, հարթ տապանաքարի բեկորի վրա, 4 տող.

[ՔՐԻՍՏՈՍ] ՈՂՈՐՄԻ
ՊԵՏՐՈՍԻ ՔԱՀԱՆԱ...
[Ե]Ի ԽՆԿՈՅՆ, ԱՄԷՆ։

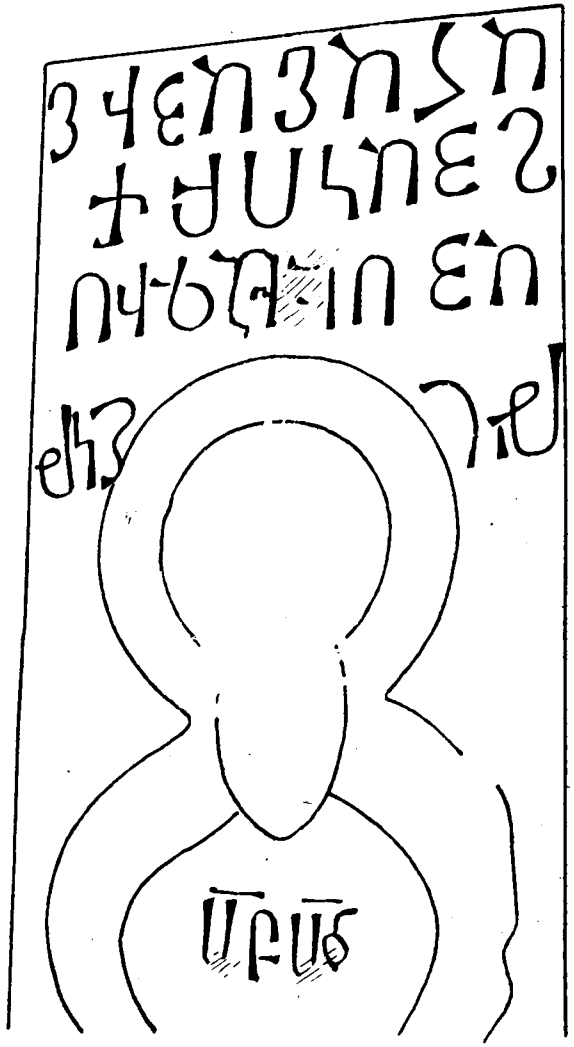
Սանոք. Բեկորը գտնվել է եկեղեցու գավթի պեղումների ժամանակ։

Հնարավոր է, որ այս ՊԵՏՐՈՍ քահանան, Ս. Ստեփանոս եկեղեցու համար զանգակ գնելու ծախսը հոգացողը (արձ. № 29) և իր անունով Ս. Ստեփանոս եկեղեցու ներսում խաչեր պատվիրողը (արձ. № 30) նույն անձն են։

ԽՆԿՈՅՆ անձնանվան ուղիղ ձևը՝ ԽՆԿԻ անունն է, որը, ինչպես նշում է Հ. Աճառյանը, սկսվում է հիշատակվել 13—14-րդ դդ.։ Խնկի անվան տրական հոլովաձևը կլինի ԽՆԿՈՅՆ, բայց այս բնագրում այն փորագրված է ԽՆԿՈՅՆ ձևով. դա հավանաբար գրչի վրիպակի կամ այդ անվան տեղական արտասանության հետևանքն է։ Բնագրի տառաձևերը նույնպես վկայում են, որ տապանաքարը պատկանում է 13—14-րդ դարերին։

Հրատարակվում է առաջին անգամ։
Լուսանկ. 88

89. ՀԱՐԱՎԱՅԻՆ գերեզմանատան մեջ, հարթ, քանդակազարդ տապանաքարի վրա, 5 տող.

Թվ[ին] :ՉԿԲ: (=1320)։ ԱՅՍ Է ՀԱՆԳԻՍՏ ՅԱԿՈԲ ՔԱՀԱՆԱՅԻՆ։ ՍՈՒՐԲ ԱՍՏՈՒԱԾ։

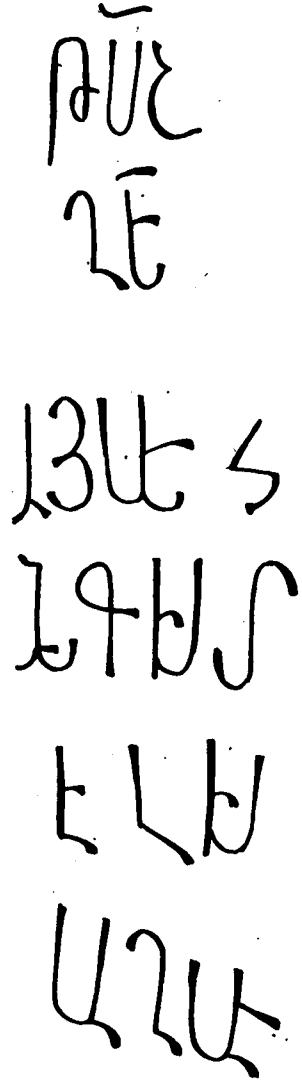
Սանոք. Տապանաքարի վրա պատկերված է տղջ հասակով կանգնած, շքեղ, երկար հագուստով, մորուքավոր մի հոգևորական, որը երկու ձեռքով բռնել է թացված գիրքը, վրան ՍԲ ԱՆ հապավումը։ Կողքին պատկերված է հոգևորականի գավազանը։ Արձանագրությունը փորագրված է գլխավերևում, պատկերաքանդակին հակառակ։

Ս. Բարխուդարյանը վերոհիշյալ հապավումը սխալմամբ կարդացել է ՅՈՅՍ, իսկ ՀԱՆԳԻՍՏ-ը՝ ՀԱՋԳԻՍՏ, նրան վերագրելով խաչ+հանգիստ բառերի բովանդակությունը, սակայն իրականում մենք գործ ունենք Հ>Խ հնչյունափոխության տարածված երևույթի

հետ, որ դիտվում է հայերենի մի քանի բարբառներում և նույն ժամանակների ձեռագրերի հիշատակարաններում։

Հրատ. Դիվան 3, № 251։
Լուսանկ. 89

90. ՀԱՐԱՎԱՅԻՆ գերեզմանատան մեջ, հարթ տապանաքարի վրա, 6 տող.

Թ[վի]Ս :ՉՂԵ: (=1346)։ ԱՅՍ Է ՀԱՆԳԻՍՏ ...ԷԼԻՍ։
ՅԱՂԱԻ[ԹՍ ՅԻՇԵՑԷՔ]։

Սանոք. Արձանագրության գիտական հրատարակող Ս. Բարխուդարյանը տապանաքարի տիրոջ անունը վերականգնել է [ԴԱՆԻ]ԷԼԻՍ, քարի վրա ունեցած ԷԼԻՍ տառաշարքը։ Բայց տապանաքարի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ քարի ձախ կողմից ջարդված է մի փոքրիկ հատված, ընդամենը մեկ տառի չափով։ Դա ակնհայտորեն երևում է նաև բնագրի մյուս տողերից, որոնց սկզբից պակասում է ընդամենը մեկական տառ։ Հետևաբար, պետք է սխալ համարել անձնանվան վերականգնումը ԴԱՆԻԷԼԻՍ ձևով, դրա փոխարեն առաջարկելով՝ [Տ]ԷԼԻՍ, [Բ]ԷԼԻՍ, [Պ]ԷԼԻՍ ձևերը (տե՛ս արձ. № 94)։ Ավելի հավանական է անձնանվան ԲԷԼ=ՊԷԼ վերականգնումը, որ կարող էր առաջանալ այդ արմատի կնքահայր, խնամակալ իմաստներից։

Հրատ. Դիվան 3, № 245։
Լուսանկ. 90

91. ՀԱՐԱՎԱՅԻՆ գերեզմանատանը կանգնած խաչքարի հարավային կողքին, 8 տող.

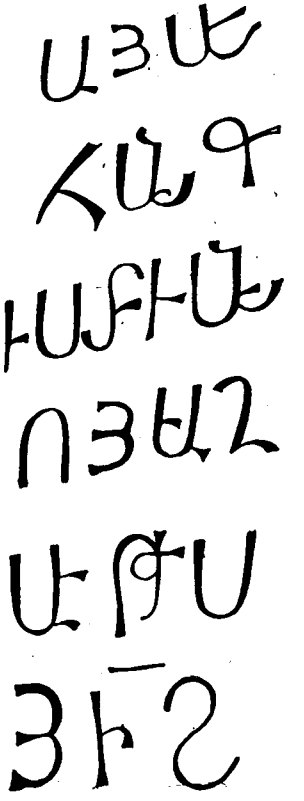

ԹԱԹԷՈՍ ՅԻՇԵՑԷՔ ՔԱՀԱՆԱՅ ԱՍՏՈՒԾՈՅ։

Սանոք. *Ելնելով բնագրի գեղագիր տառաձևերից և խաչքարի գեղարվեստական մշակումից, որ բնորոշ է Վայոց ձորում 13-րդ դարի այնքան տարածված թվակիր խաչքարերին, մենք այս խաչքարը թվագրում ենք 13-րդ դարով։*

Հրատ. Դիվան 3, № 256։
Լուսանկ. 91

92. ՀԱՐԱՎԱՅԻՆ գերեզմանատան մեջ, հարթ տապանաքարի վրա, 6 տող.

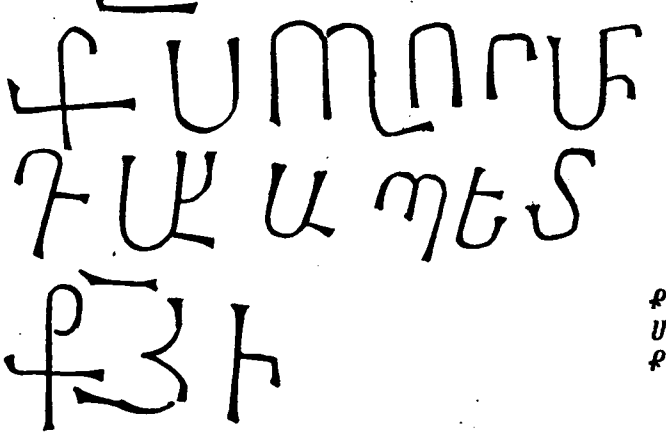

ԱՅՍ Է ՀԱՆԳԻՍՏ ԻՒԱՆՈՅ, Ի ԱՂԱԻԹՍ ՅԻՇԵՑԷՔ։

Սանոք. *Տապանաքարի տիրոջ անունը՝ Իվանի, լայնորեն տարածված է Վայոց ձորի 13—14-րդ դդ. վիմագիր արձանագրություններում և մատենագրության մեջ, ուստի դժվար է այն կապել տվյալ ժամանակաշրջանից մեզ հայտնի որևէ Իւանի անվան հետ։ Բայց, ելնելով գրերի և տապանաքարի մշակման առանձնահատկություններից, համոզված ենք, որ այն պատկանում է 13—14-րդ դարերին։*

Հրատ. Դիվան 3, № 255։
Լուսանկ. 92

93. ՀԱՐԱՎԱՅԻՆ գերեզմանատան մեջ, մեջտեղից կոտրված հարթ տապանաքարի վրա, 3 տող.

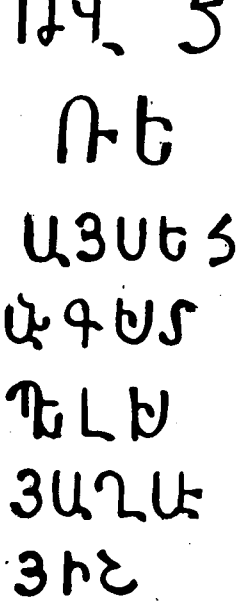

ՔՐԻՍՏՈՍ ՈՂՈՐՄԻ ԴԱՍԱՊԵՏ ՔԱՀԱՆԱՅԻ

Նշանոթ. Արձանագրության մեջ հիշատակվող ԴԱՍԱՊԵՏ անձնանունը, ինչպես վկայում է Հ. Աճառյանը, 13—14-րդ դդ. Հայաստանում տարածված է եղել, իսկ այնուհետև մոռացության է տրվել։ Դասապետ վարդապետի անունով արձանագրություն կա Նոր Գետիկի վանքում. նա իր եղբայր Կարապետի հետ միասին 1291 թ. կառուցել է հիշյալ վանքի զանգակատունը (Դիվան 5, № 233)։ Դասապետ անունը հանդիպում է նաև Բջնիում, Հովհաննավանքում և այլուր, բայց մենք ոչ մի հիմք չունենք դրանք նույնացնելու այս արձանագրության մեջ հիշատակված Դասապետ քահանայի հետ, թեև այս տապանաքարը նույնպես, ելնելով տառաձևերից, պետք է վերագրել 13—14-րդ դարերին։

Հրատարակվում է առաջին անգամ։
Լուսանկ. 93

94. ՀԱՐԱՎԱՅԻՆ գերեզմանատան կենտրոնում, հարթ տապանաքարի վրա, 7 տող.

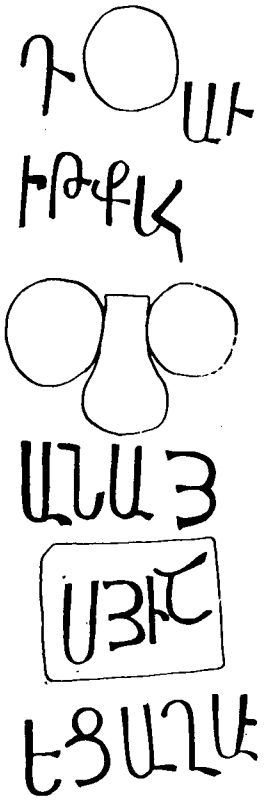
ԹՎԻՍ Հ[ԱՅՈՑ] :ՌԽ: (=1556)։ ԱՅՍ Է ՀԱՆԳԻՍՏ ՊԵԼԻՍ։ ՅԱՂԱԻ[Թ]Ս ՅԻՇ[ԽՑԷՔ]։

Նշանոթ. Այս տապանաքարը ներկայումս տեղում չէ, ուստի արձանագրության բնագիրը և գծագիրը նույնությամբ բերում ենք ըստ Ս. Բարխուդարյանի։

Բնագրում հիշատակված ՊԵԼ(ԻՍ) անվանաձևը Վայոց ձորի վիմագրերում հանդիպում է առաջին անգամ, չնայած № 90 արձանագրության մեջ պահպանվել է ԷԼԻՍ անվան վերջավորությունը, որը մենք ենթադրաբար վերականգնել ենք ՊԷԼԻՍ կամ ԲԷԼԻՍ։

Հրատ. Դիվան 3, № 254։
Լուսանկ. 94

95. ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ գերեզմանատան մեջ, հարթ տապանաքարի վրա, 5 տող.

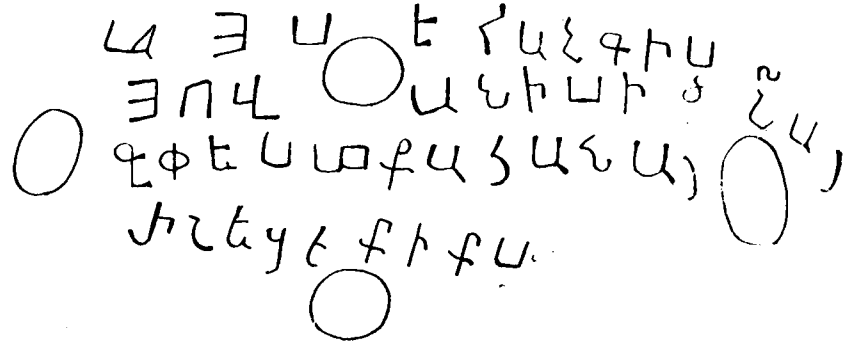
ԴԱՒԻԹ ՔԱՀԱՆԱՅՍ ՅԻՇԵՑ[ԷՔ] [Յ]ԱՂԱՎ[ԹՍ]։

Նշանոթ. Տապանաքարի վրա երկու շերջանաձև փոսերի միջև փորագրված է մի գավ։ Ելնելով տառաձևերից և տապանաքարի մշակումից, այն կարելի է թվագրել 14—15-րդ դդ.։ Բնագիրը հայտնի է եղել դեռև 19-րդ դարում, բայց հետագայում այն ծածկվել է հողով և Վայոց ձորի արձանագրությունների գիտական հրատարակիչ Ս. Բարխուդարյանի ուսումնասիրության ժամանակ չի երևացել։ Ուստի Բարխուդարյանը բնագիրը վերցրել է նախորդ հրատարակիչներից։ Մեզ հաջողվեց պեղելով նորից բացել տապանաքարը և նրա արձանագրությունը։

ԴԱՒԻԹ անունով քահանաներ այդ ժամանակաշրջանի պատմության մեջ և վիմագրերում հանդիպում են բազմիցս, այդ պատճառով էլ մենք հիմքել։ չենք տեսնում Դավթին նույնացնել դրանցից որևէ մեկի հետ։

Հրատ. Ալիշան, Սիսական, 124։
Հովսեփյան, էջ 243։ Դիվան 3, № 264։
Լուսանկ. 95

96. ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ գերեզմանատան մէջ, հարթ տապանաքարի վրա, 4 տող.

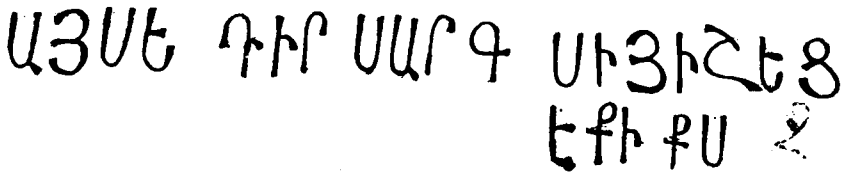
ԱՅՍ Է ՀԱՆԳԻՍՏ ՅՈՎԱՆԻՍԻ, ԾՆԱՅ Ի ... ՔԱՀԱՆԱՅ[Ի]։ ՅԻՇԵՑԷՔ Ի Ք[ՐԻՍՏՈ]Ս։

Մանոթ. *Տառաձևերը խորաքանդակ չեն և անարվեստ են։ Բնագիրն ընթերցվում է դժվարությամբ։ Անձնանունից հետո պարզ կարդացվում է ԾՆԱՅ Ի բառերը, որոնցից հետո պիտի նշվեր տապանաքարի տիրոջ-ծննդավայրը, բայց բնագրում պահպանված տառերից միայն ենթադրություններ կարելի է անել, որովհետև դրանք մեզ ծանոթ ոչ մի տեղանուն չեն կազմում, այլ՝ միայն ենթադրաբար, ԳԼՓԵՍՏ?, ՓԵՍՏ? և այլն։*

Դատելով տառաձևերից և տապանաքարի մշակումից, այն կարելի է վերագրել 14—15-րդ դարերին։

Հրատարակվում է առաջին անգամ։
Լուսանկ. 96

97. ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ գերեզմանատան մէջ, հարթ տապանաքարի վրա, նախորդի կողքին, 2 տող.

ԱՅՍ Ե ԴԻՐ ՍԱՐԳՍԻ, ՅԻՇԵՑԷՔ Ի ՔՐԻՍՏՈՍ։

Մանոթ. *Տապանաքարի երկայնական ուղղությամբ քարի եզրերին քանդակված են փոքրիկ կիսագլաններ, իսկ լայնական ուղղությամբ՝ ելնդավոր կիսագնդեր, որոնք խաչ են պատկերում։*

Բնագիրը փորագրված է քարի ամբողջ մակերեսի երկարությամբ և հավանորեն ժամանակակից է նախորդին (արձ. № 96)։ Դիր նշանակում է տապան, գերեզման, հանգիստ և վանական համալիրի վիմագրերում հանդիպում է առաջին անգամ։

Հրատարակվում է առաջին անգամ։
Լուսանկ. 97

Տապանաքարերի և խաչքարերի արձանագրություններ, որոնք հրատարակված են Ղ. Ալիշանի և Գ. Հովսեփյանի կողմից, սակայն տեղում չեն եղել Ս. Բարխուդարյանի ժամանակ և ներկայումս.

98. ԹԱՆԱՀԱՏ վանքի գերեզմանատանը.

ԹՎԻՆ :ՈՂ: (=1241)։ ԱՍՏՈՒԱԾ ՈՂՈՐՄԷ ԳՈՐԳԱՅ ԵՒ ԳՐԻԳՈՐՈՅ։

Հրատ. Հովսեփյան, Ա—153։

99. ՆՈՒՅՆ տեղում, խաչքարի վրա.

Ի ԹՎԻՍ :ՁԱ: (=1252)։ ՄԵՔ, ՍԱՐԳԻՍ ԵՒ ՍԻՄԵՒՈՆ, ԿԱՆԳՆԵՑԱՔ ՁԽԱՁՍ Ի ԲԱՐԵԽԱՒՍՈՒ[ԹԻՒՆ]...

Հրատ. Հովսեփյան, Ա—153։

100. ՆՈՒՅՆ տեղում, նախորդներից ոչ հեռու, խաչքարի վրա.

ԿԱՆԳՆԵՑԱՒ ՍՈՒՐԲ ԽԱՁՍ ԲԱՐԵԽԱՒՍՈՒԹԻՒՆ ԷՍՎԷՈՅՆ։

Հրատ. Ալիշան, Սիսական, 124։

101. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐԻ վրա, որ գտնվելիս է եղել վանքից արևմուտք, բլրակի վրա.

ՆԵՐՍԷՍ ՔԱՀԱՆԱՅ, ՈՐ ՏԱՐԱԺԱՄ ՓՈԽԵՑԱՒ ԱՒՐ ՔՐԻՍՏՈՍ, ԱՍՏՈՒԱԾ ՈՂՈՐՄԻ :Թվին :ՉԽԴ: (1295)։

Հրատ. Ալիշան, Սիսական, 124։

102. ԽԱՉՔԱՐԻ վրա, որ գտնվելիս է եղել գերեզմանատանը.

Ի Թվին :ՉՃԻԵ: (=1276)։ ԵՍ՝ Տ[է]ՐՍ, ԿԱՆԳՆԵՑԻ ՉԽԱՉՍ Ի ՓՐԿՈՒԹԻՒՆ ԱՄՈՒՍ[ՆՈՅ] ԻՄՈՅ ԵՒ ՈՐԴՈՅ ԻՄՈՅ։

Հրատ. Հովսեփյան, Ա—173։

103. ԹԱՆԱՀԱՏ վանքի շրջակայքում.

ԵՍ՝ ԱՄԻ[Ր?] ՍԱՐԳԻՍ, ԿԱՆԳՆԵՑԻ ՉԽԱՉՍ ԲԱՐԷԽԱԻՍ ՀԱՒՐ ԵՒ ՄԱՒՐ, ՈՐԴՈՅ ԻՄՈՅ։ ՈՎ ԿԱՐԴԱՅՔ, ՅԱՂԱԹՍ ՅԻՇԵՑԷՔ...։ Թվ[ին] :ՉԴ: (=1455)։

Հրատ. Հովսեփյան, Ա—176։

104. ԽԱՉՔԱՐԻ վրա, Թանահատ—Գլաձորից դեպի Արկազի Ս. Խաչ եկեղեցին տանող ճանապարհին.

ԵՍ՝ ՄԱՆՈՒԷԼ ՔԱՀԱՆԱՅ, ԿԱՆԳՆԵՑԻ ՉԽԱՉՍ ԲԱՐԷԽԱԻՍ ՀԱՐԱՉԱՍ ԵՂԲԱՒՐ ԻՄՈՅ ԽԱՉԱՏՈՒՐԻ, ՅԱՂԱԹ[Ս] ՅԻՇԵՑԷՔ։ Թվին :ՉԻՉ: (=1277)։

Հրատ. Ալիշան, Սիսական, 124։
Հովսեփյան, Ա—174։ Դիվան 3, № 194։

105. ԽԱՉՔԱՐԻ վրա, նույն տեղում.

Թվին :ՉԽԵ: (=1296)։ ՈՐՔ ԱՆՅԱՆԷՔ... ՀԱՐԱՉԱՏ... ՅԻՇԵՑԷՔ Ի ՔՐԻՍՏՈՍ։

Հրատ. Հովսեփյան, Ա—174։

ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԼՈՒՍԱՆԿԱՐՆԵՐ

1

3

2

4

6

5

7

8

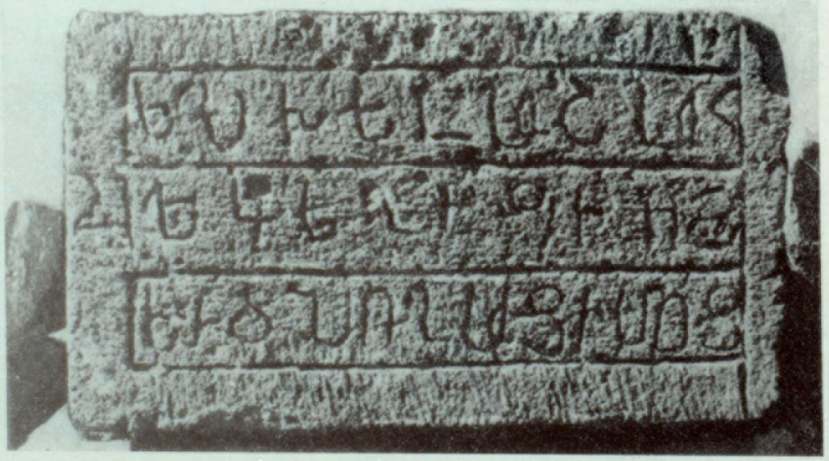

9

10

11ա

11բ

12

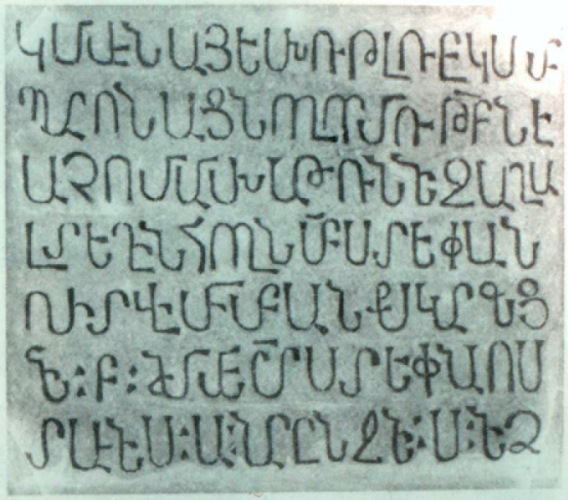
13

14

15

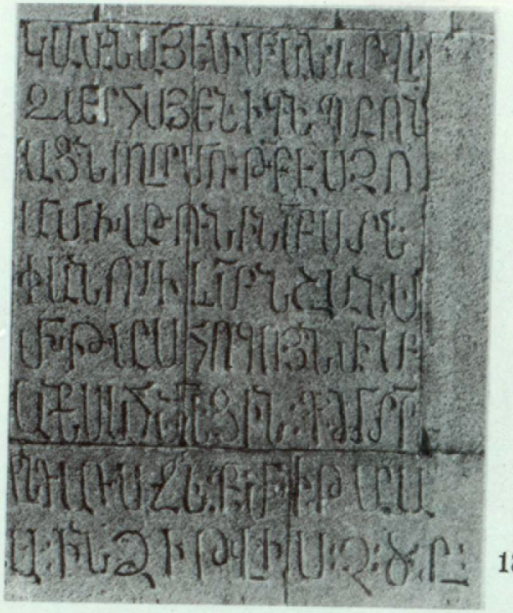

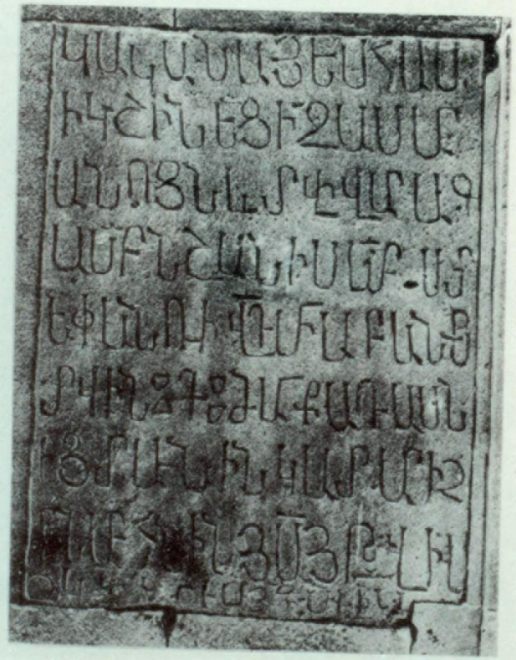
16

17

18

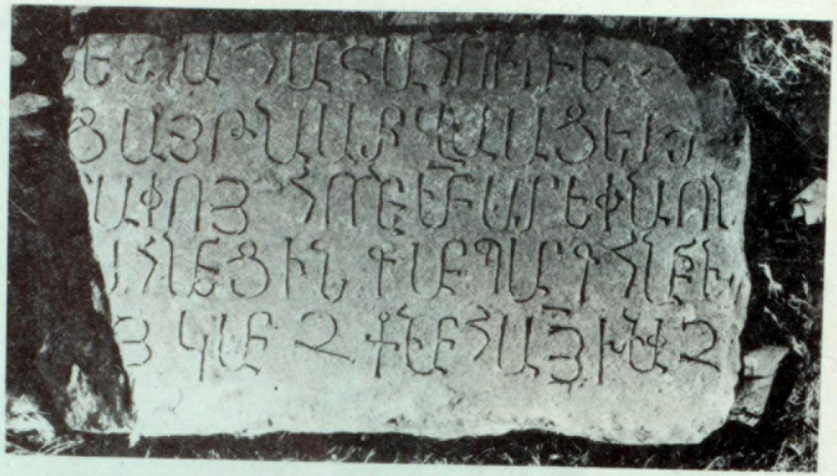
19

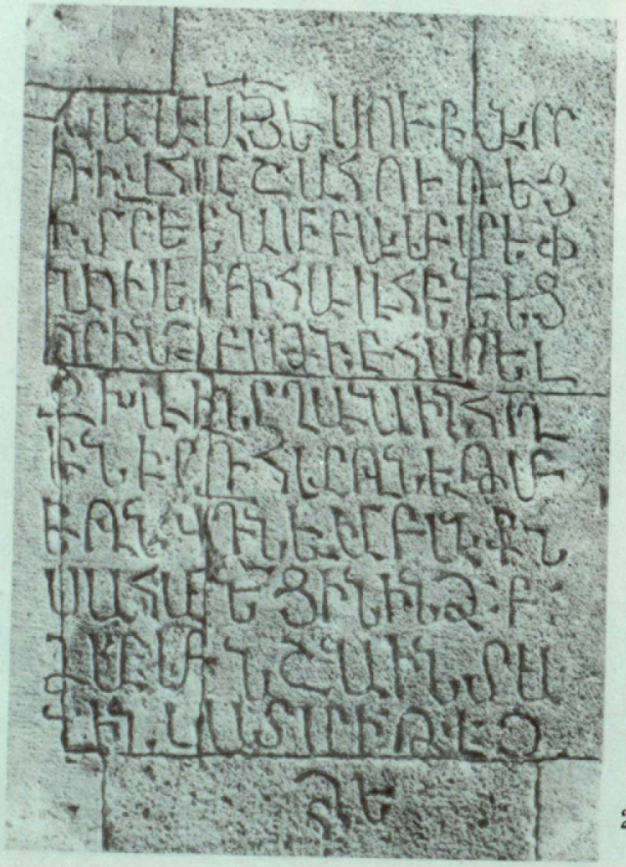
20

21

22

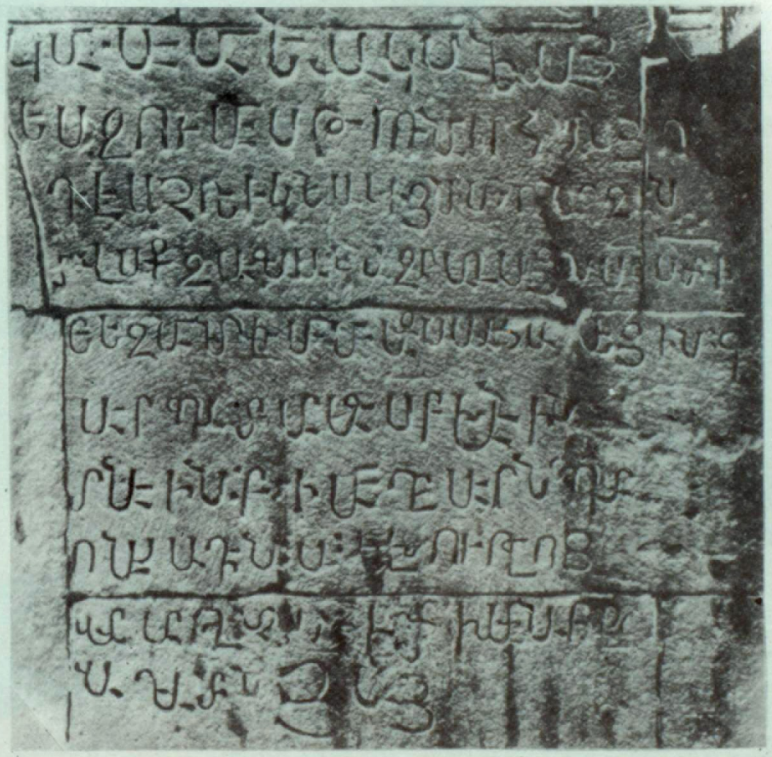

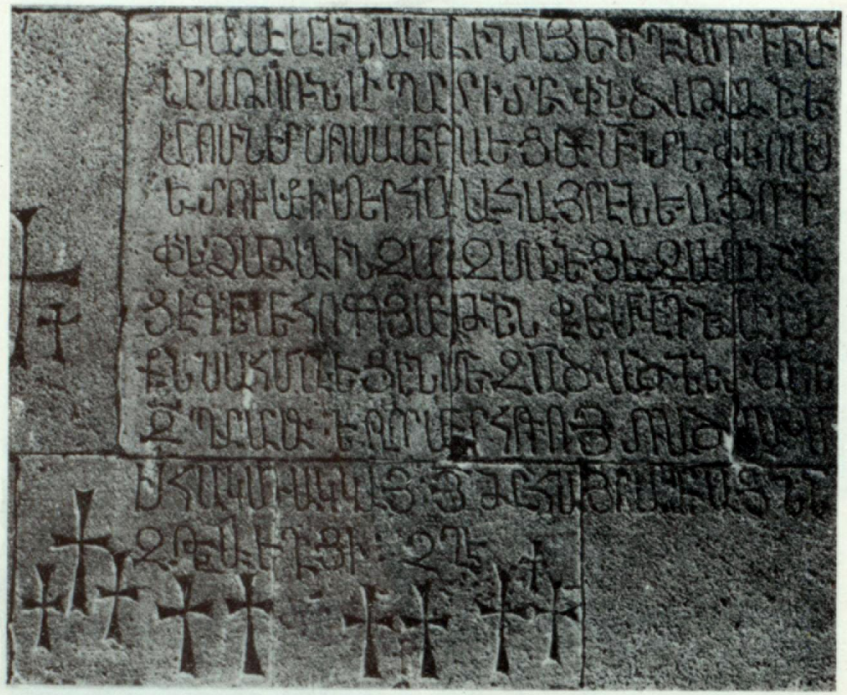
23

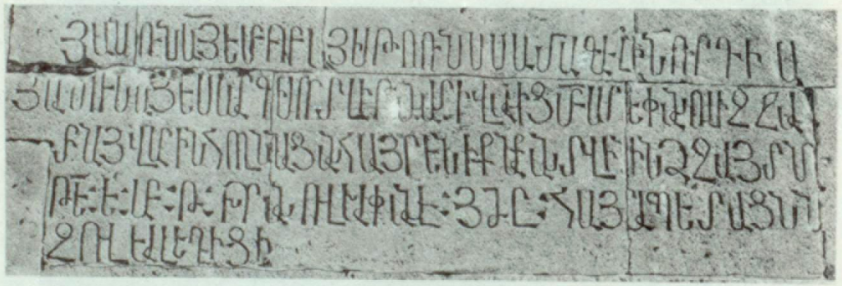
24

25

26

27

28ա

28բ

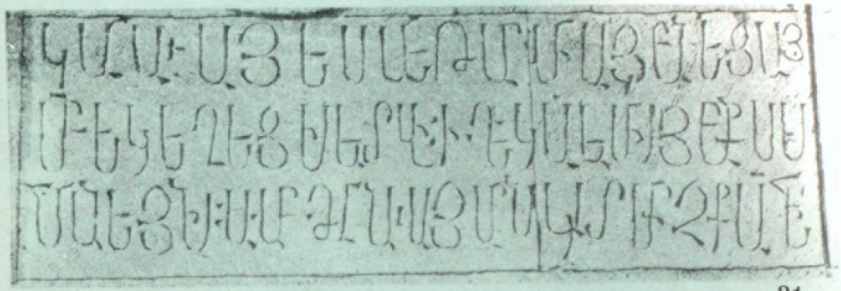
28գ

29

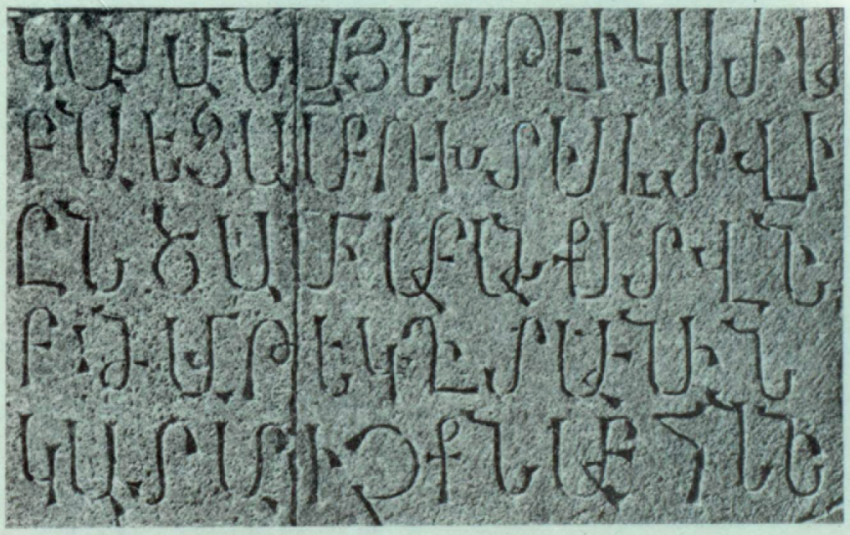

30

31

32

33

34

35

36

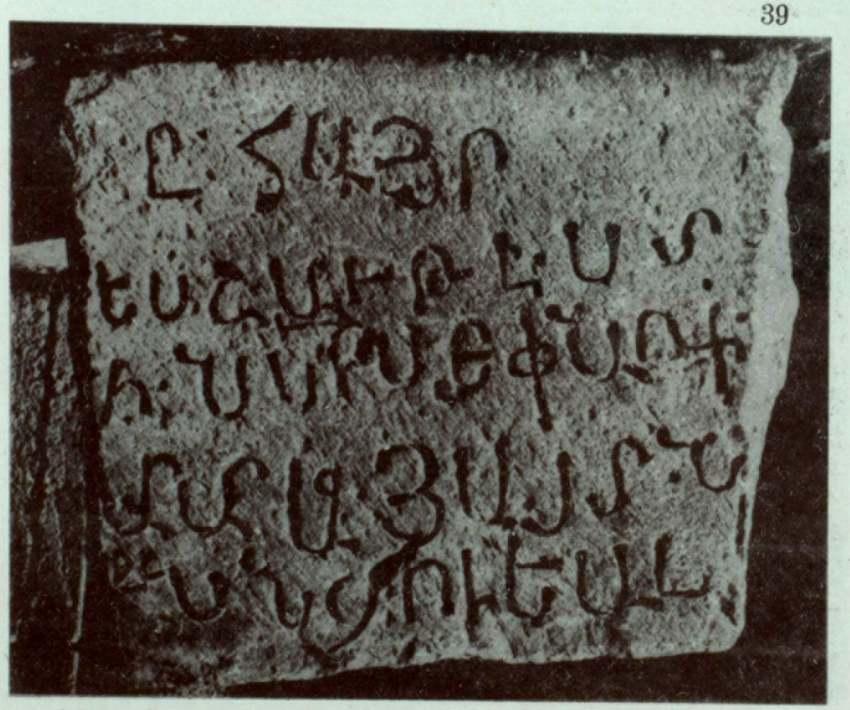
37

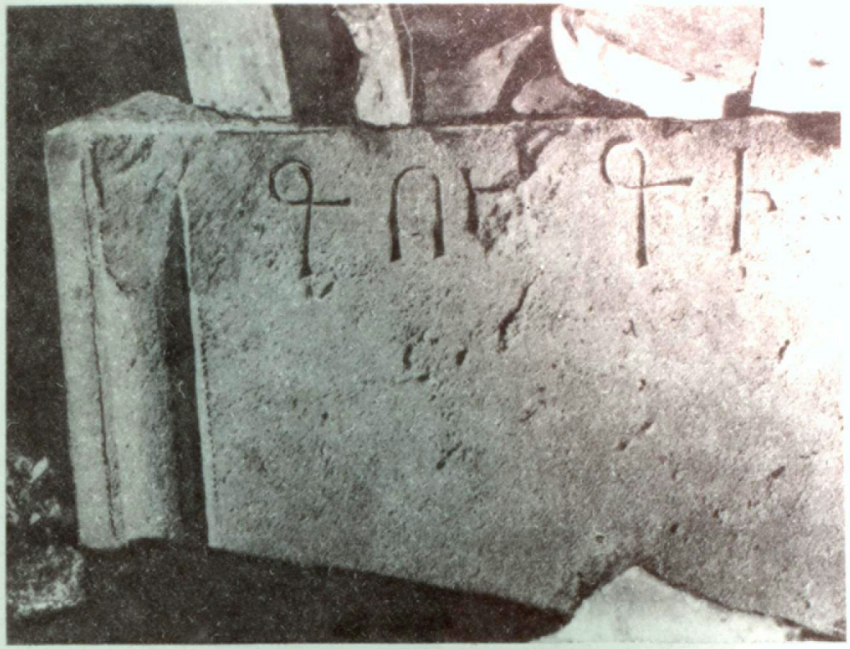

38

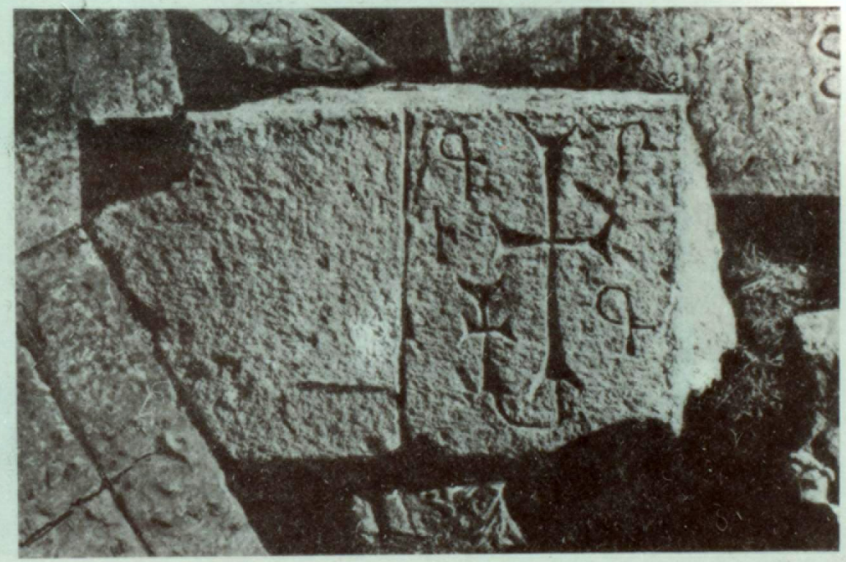
39

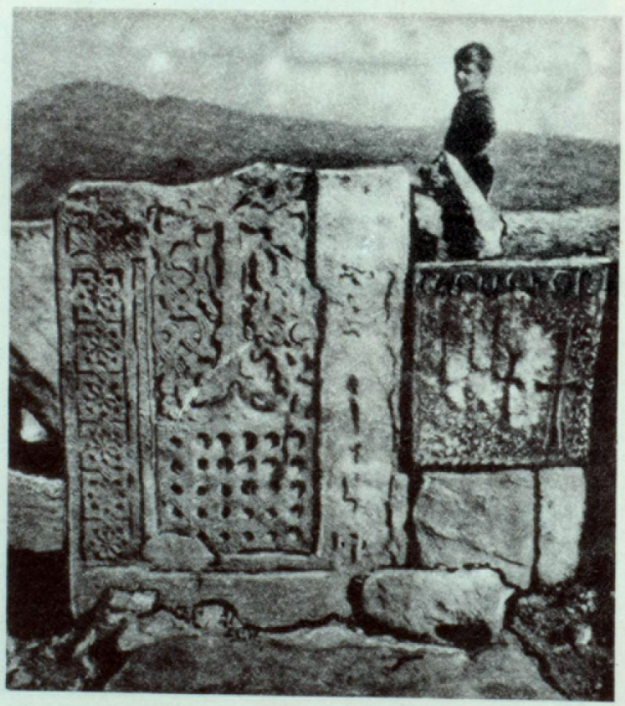
40

41

42

43

44

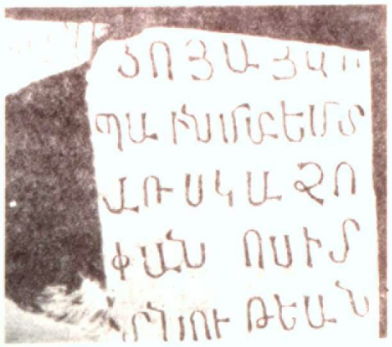
45

46

47

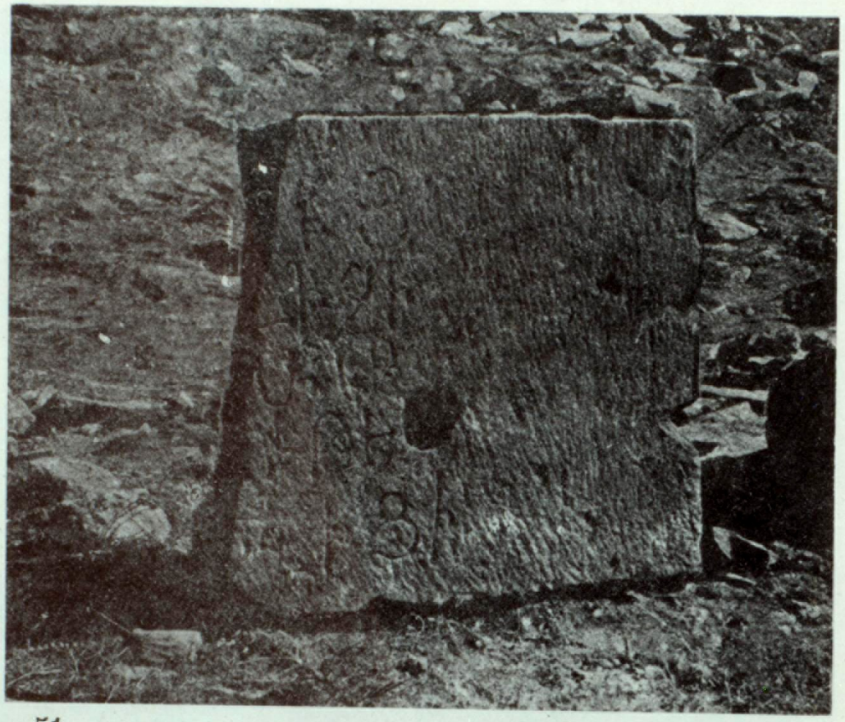
48

49

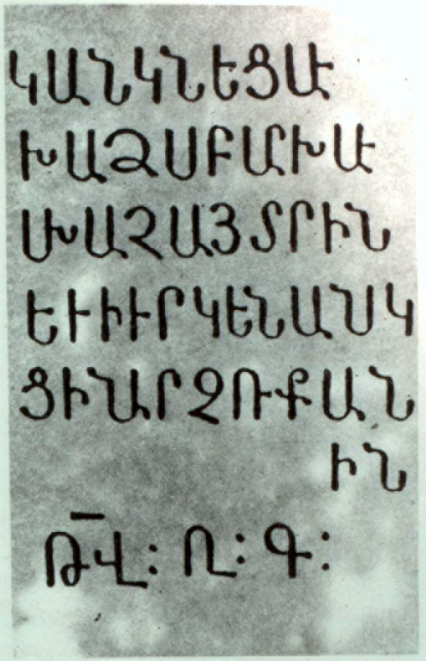
50

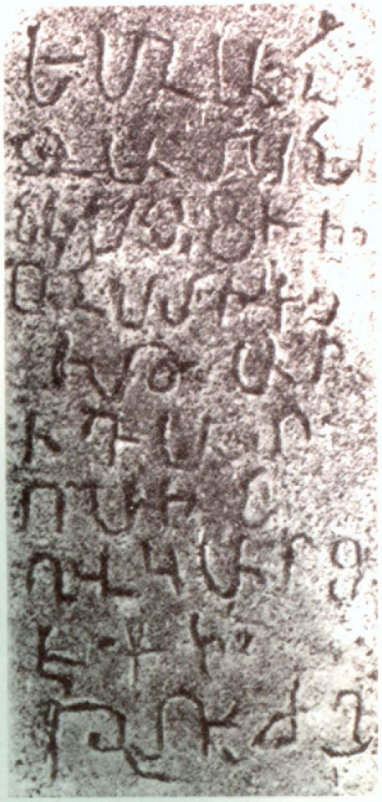
51

52

ԿԱՆԿՆԵՑԱԼ
ԽԱՉԱՍԲԱԽԱԼ
ՍԱՀԱՀԱՅՏՐԻՆ
ԵՒՒՐԿԵՆԱՆԿ
ՅԻՆԱՐՋՈՒԹԱՆ
ԻՆ
ԹՎ: Ը: Գ:

53

54

55

56

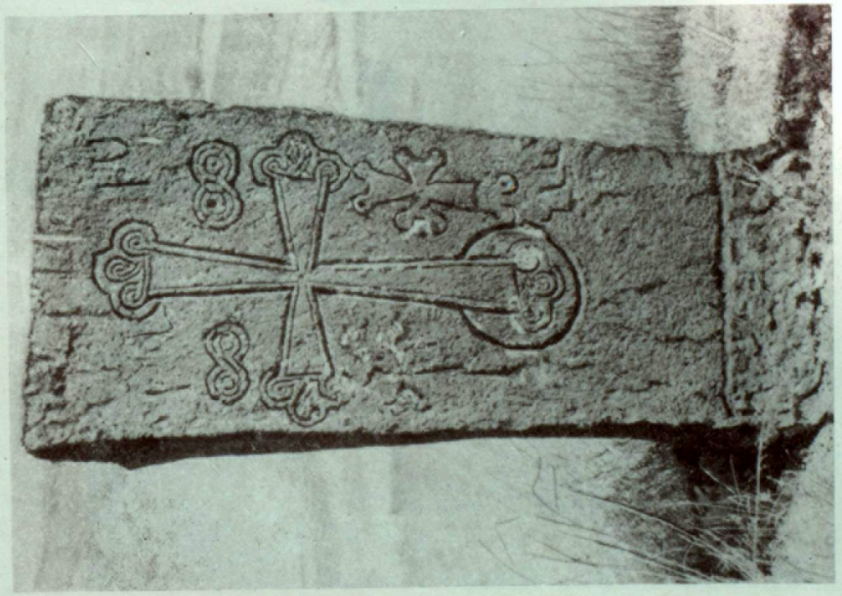

57

59

58

61

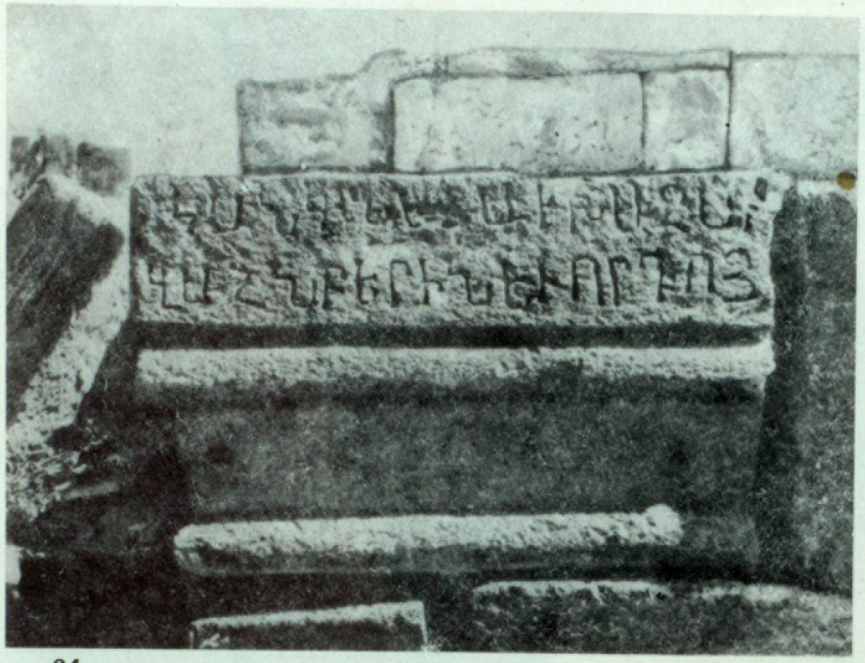
60

63

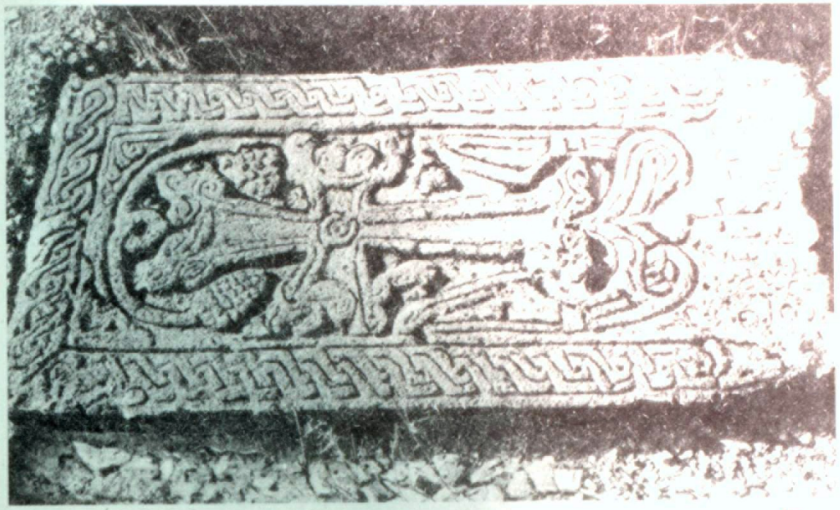
62

64

65

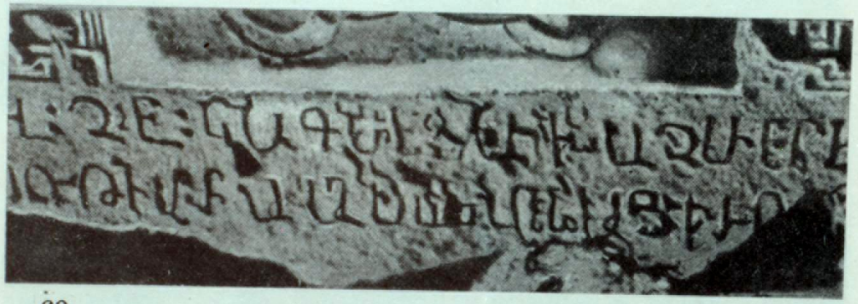
67

66

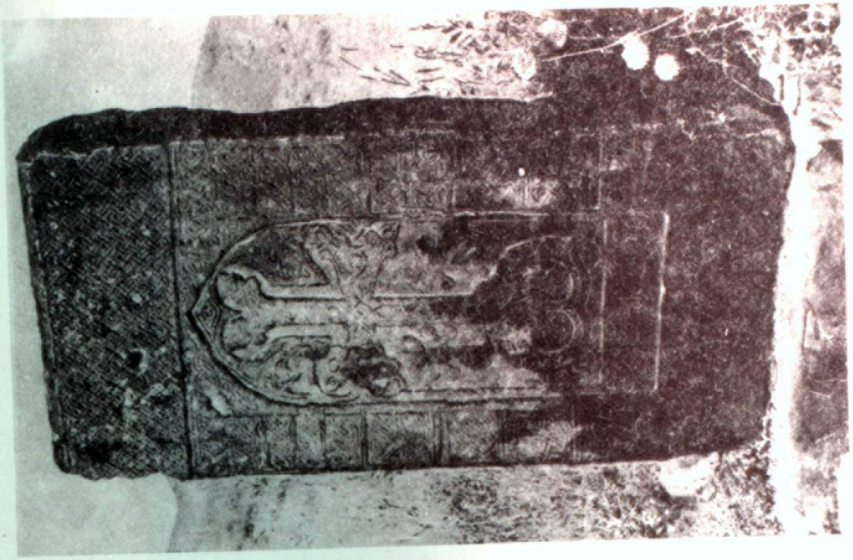
68

69

70

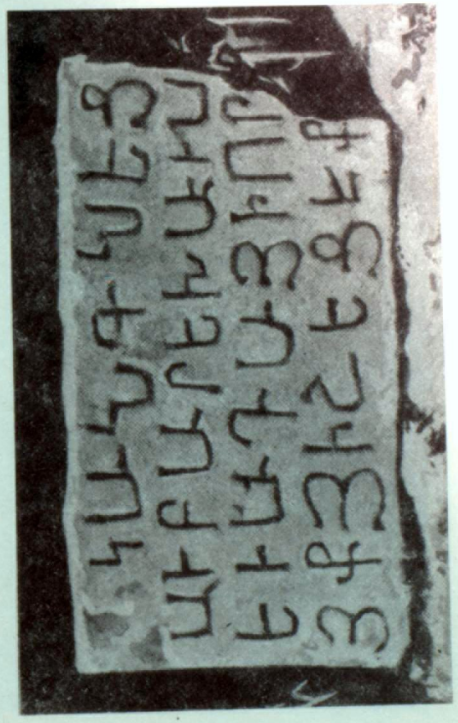

73

71

72

74

75

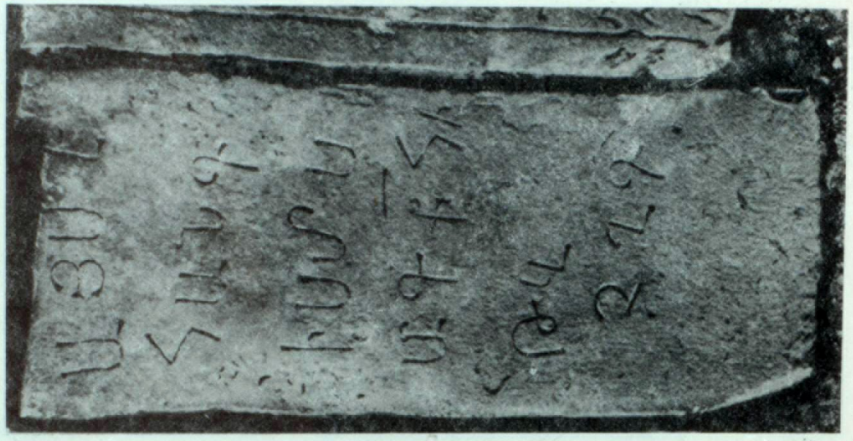

76

78

81

80

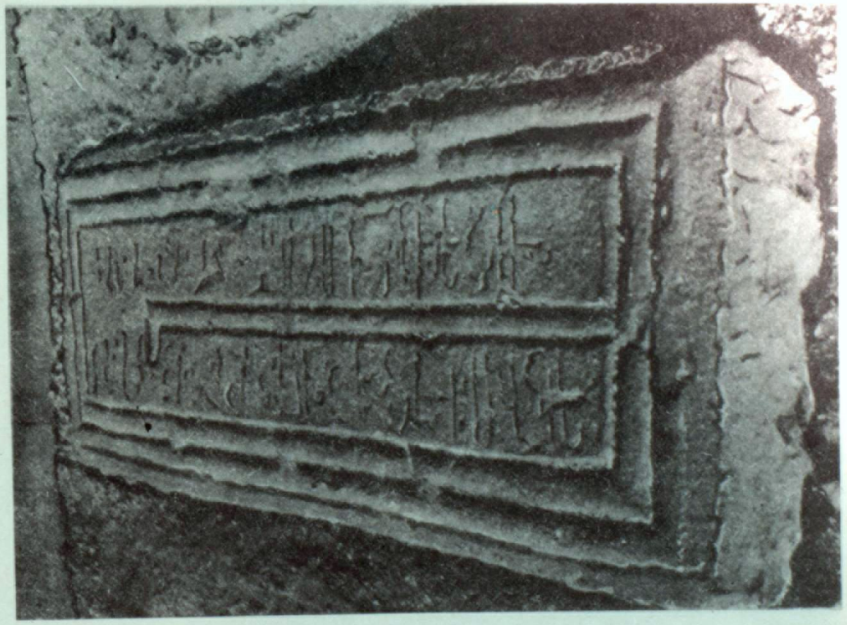
79

82

83

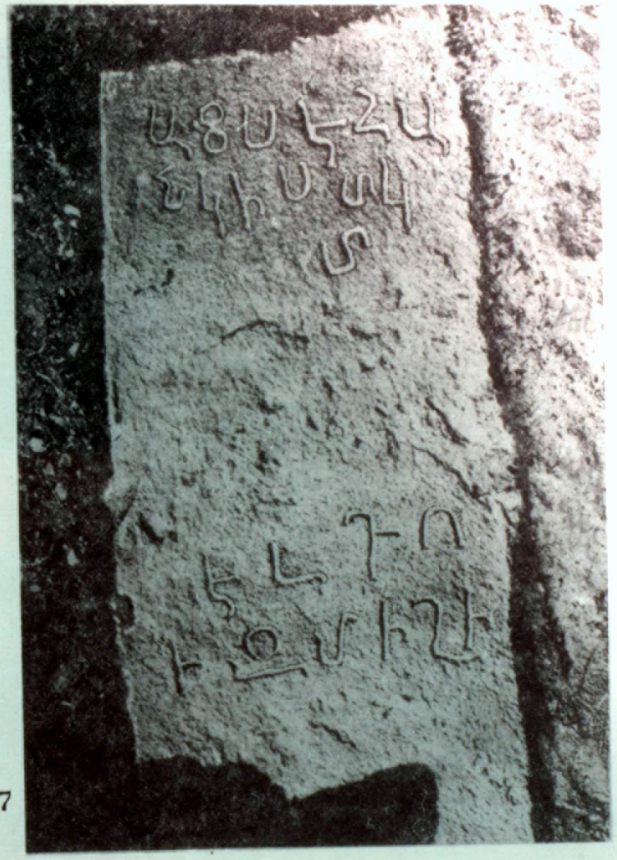
84

85

86

87

88

89

92

91

90

95

93

96—97

220

ГЛАДЗОР

(Локализация, раскопки, эпиграфика)

Резюме

Особое внимание в средневековой Армении уделялось подготовке представителей умственной деятельности, что отвечало требованиям духовной и культурной жизни страны. С этой целью основывались разного рода учебно-образовательные учреждения или школы: известное училище Ованеса Саркавага в Ани, школа Мхитара Гоша в Нор-Гетике, учебно-научные центры Ахпата, Кечариса, Сиса, Ромклы, Дразарка, Муша, Хор Вирапа, Гладзора, Татева и др. Об этих школах, к сожалению, сохранились весьма скудные сведения.

Сравнительно богаты данные, относящиеся к Гладзорскому университету. Однако и здесь многие вопросы пока еще остаются без ответа, неясны, они нуждаются в дальнейшем тщательном иследовании. Известно, что Гладзорский университет был основан в 1280-х годах в Вайоц Дзоре, владении армянского государственного и военного деятеля XIII века князя Проша, и функционировал до 1340-х годов. Исследователи находят, что на протяжении своей полувековой деятельности университет окончили около 360 выпускников. В Гладзоре были созданы или переписаны многочисленные рукописные книги, относящиеся к различным областям науки и культуры.

Гладзорская высшая школа, или университет, как свидетельствуют современники, была не обычной монастырской школой, каковые действовали при всех наиболее примечательных духовных центрах средневековой Армении, а энциклопедической школой высшего типа, или университетом, где изучали не только богословие и толковательную литературу, но также и важные отрасли науки и культуры того периода. Поэтому современники, которые приезжали сюда из различных провинций Армении, даже из далекой Киликии, для совершенствования своего образования, с большой похвалой отзывались о Гладзорском университете. Например, Мкртыч-писец называет Гладзорскую школу «вторыми славными Афинами», Тиратур Киликеци—«великой школой», Мхитар Ерзынкаци — «матерью мудрости»; Акоп Тагорци пишет: «осмеливаюсь назвать ее вторыми Афинами и столицей всея мудрости», Кюрех-писец называет ее «прославленной, святой обителью—университетом».

В армянской словесности высказывалось множество похвальных слов в адрес выдающихся преподавателей, ученых наставников и ректоров Гладзора. Так, Нерсес Мшеци, основатель университета, характеризуется как «великий ритор», «святой муж», «наипохвальнейший вардапет», «плодотворный вардапет» и т. д. Преемника Нерсеса Мшеци—Есаи Нчеци, ректор школы Техеняц Мкртыч называет «гениальным, премудрым наставником и отцом духовным» или «сладкоречивым гениальным философом и учителем... космозарным ректором», а Акопа Тагорцч «искусным ритором всех Армян и лучезарным светочем сынов церкви» и т. д.

Несмотря на большой авторитет и славу Гладзорского университета, в арменоведении долгое время оставались нерешенными вопросы, связанные с местонахождением университета, и ряд обстоятельств его учреждения и деятельности. Поэтому кафедра археологии, этнографии и источниковедения ЕГУ в 1969 г. выделила экспедиционную группу. Перед ней была поставлена задача изучить имеющиеся в литературных источниках, исторических и филологических исследованиях и эпиграфических надписях сведения, которые относятся к Гладзорскому университету, а также начать археологические раскопки в наиболее вероятных местах нахождения университета.

После ознакомления с письменными источниками и исследованиями, в мае-июне 1970 года, экспедиция несколько раз отправлялась в Вайоц Дзор, путем тщательного изучения местности и разведывательных раскопок ознакомилась с возможным местоположением Гладзорского университета.

Наконец, было решено начать раскопки на территории Танаатского монастырского комплекса, находящегося в 5—6 км к северо-востоку от села Вернашен Ехегнадзорского района, считая местонахождение Гладзорского университета наиболее вероятным именно в данной местности.

Обнаруженные в процессе раскопок могильные камни, на которых встречается ряд имен преподавателей и ректоров университета, архитектурные сооружения, соответствующие потребностям учебного процесса, хозяйственные постройки, а также выявленные раскопками и некоторые побочные данные дали возможность окончательно обосновать точку зрения, согласно которой Гладзорский университет функционировал именно в Танаатском монастырском комплексе.

В результате раскопок выяснилось также, что новооткрытая древнейшая Танаатская церковь — архитектурное сооружение в стиле базилики и, по всей вероятности, основана в V—VII веках. Из свидетельств историков известно, что в 735 году здесь был погребен прах убитого в поселке Моз выдающегося писателя и духовного деятеля Степаноса Сюнеци, над которым танаатцы воздвигли небольшую часовню. Остатки этой часовни были обнаружены близ внешнего угла юго-восточной стены базилики.

В XI—XII веках церковь-базилику разрушили чужеземные захватчики. Васак Хагбакян, в чьи владения входил также Танаатский монастырский комплекс, под руководством отца Саркавага в 1215 году перестроил ее. Реконструированная церковь носит имя св. Степаноса. Об этом свидетельствует написанная в 1250-ые годы по поручению четырех сыновей князя Липарита из рода Орбеляна новооткрытая дарственная надпись, в которой отмечено, что они приносят в дар церкви св. Степаноса Танаатского монастыря различные ценности.

Особенного расцвета Танаатский монастырь достиг во времена князя Проша, сына Васака (1223—1284 гг.). В 1273—1279 гг. по приказу князя Проша немного севернее церкви-базилики строится новая крестовокупольная церковь, названная в честь св. Степаноса. В эти же годы церковь-базилика вновь перестраивается, о чем упоминается в сохранившихся и обнаруженных на территории комплекса эпиграфических надписях. Очевидно, в это время к церкви-базилике пристраиваются четыре новые рабочие комнаты-кельи, а также церковный двор. К базилике пристраивают и несколько подсобных строений хозяйственного значения, в которых во время раскопок найдены тониры, ступки, каменные корыта для теста, кухонная и столовая глиняная посуда, металлические предметы, ножи, рабочие инструменты и т. д.

В 1282 г. по приглашению князя Проша ректор Нерсес Мшеци со своими учениками Есаи Нчеци, Давидом Саснеци, Степаносом и другими перебирается из монастыря Мшо Аракелоц в Танаатский монастырь и основывает там Гладзорский университет. В качестве университетского здания была использована перестроенная церковь-базилика с шестью рабочими комнатами-кельями, новым двором и смежными хозяйственными флигелями.

В 1284 г. Нерсес Мшеци скончался и был похоронен в Танаате — Гладзоре. Часовня-мавзолей, носящая имя святого Ншана (креста) очевидно, и была возведена над его могилой.

В Танаате-Гладзоре окончили свои дни преподаватели-наставники Давид Саснеци, Степанос, Григор, Саркис и другие. Все они похоронены в основном, у восточной наружной стены крестовокупольной церкви св. Степаноса, в одном ряду. Их могильные камни с соответствующими эпитафиями были обнаружены во время раскопок.

В 1338 г. умирает Есаи Нчеци, ректор университета и крупный ученый, который еще при жизни был высоко оценен

современниками и причислен к лику святых. Поэтому его похоронили в северо-восточной ризнице университетского здания (церкви-базилики), в нарушение того канона армянской церкви, в соответствии с которым запрещалось погребение внутри храма.

Несмотря на то, что в 1340-ые годы, в связи с ослаблением политического влияния и экономической мощи княжеского дома Прошянов, деятельность Гладзорского университета фактически прекратилась, тем не менее его питомцы продолжали свою духовно-просветительскую, научно-образовательную деятельность в других монастырских комплексах. В особенности достойны упоминания основанная Тиратуром Киликеци школа при Гермонском монастыре; школа Ована Воротнеци в Татеве, Мхитара Саснеци в Мецопском монастыре, школа Мкртыча Рабуни в монастыре Техеняц.

Деятельность Гладзорского университета в комплексе Танаатского монастыря в эти годы значительно повысила авторитет последнего среди окрестного населения. Этим следует объяснить многочисленные дары, принесенные Танаатскому монастырю с 1280-ых по 1350-ые годы (земельные угодья, мельницы, сады, деньги), о чем на стенах церкви св. Степаноса высечены соответствующие дарственные надписи, в которых часто встречаются имена выдающихся деятелей XIII—XIV веков, представителей княжеских домов и членов их семей.

Шаткое политическое положение Армении в XV—XVI веках, непрерывные опустошительные турецко-персидские войны, организованное в 1604—1605 гг. персидским царем Шах Аббасом массовое выселение армян, стали причиной запустения Танаат-Гладзорского монастыря. Монастырская братия рассеялась или была взята в плен, большая часть строений монастырского комплекса превратилась в развалины. Вследствие этого в последующие века было забыто и название, и местонахождение Гладзорского университета.

В последующих главах работы предметом специального исследования стал обнаруженный в процессе раскопок археологический материал—рабочие инструменты, оружие, изготовленное из камня производственное снаряжение, глиняная утварь и т. п. Все эти находки рассмотрены в отдельности в соответствующих разделах.

Исследование обнаруженных во время раскопок Танаата-Гладзора археологических находок показало, что братия монастырского комплекса в XIII—XIV веках была многолюдной, поддерживала тесные связи с крупными армянскими центрами ремесел того времени, этим следует объяснить наличие в данной местности ряда привозных предметов. Из раскопок

становится ясным также, что в Танаат-Гладзоре, кроме членов братии, жили ремесленники, крестьяне (шинаканы), труд которых удовлетворял повседневные требования монастыря и окрестного населения.

Немногочисленность предметов материальной культуры, найденных в ходе раскопок, очевидно, объясняется характером этого культурного и духовного очага. Как свидетельствует историк Степанос Орбелян, монахи Танаатского монастыря, отдаваясь религиозному рвению и благочестию, лишали себя некоторых блюд, входящих в рацион того времени. Они не употребляли даже тан[1], из-за чего духовный центр назывался Танаатским монастырем, а члены братии — танаатцами[2].

Благодаря раскопкам, проведенным в монастырском комплексе Танаат-Гладзора, найдено около 50 новых — сохранившихся полностью или в обломках—эпиграфических памятников, десять из которых пополняют обнародованные до сих пор прежними исследователями надписи, относящиеся к Танаатскому монастырю и его окрестностям, или уточняют их расшифровку. Остальное составляют новые эпиграфические надписи, проливающие свет на духовную, хозяйственно-экономическую и культурную деятельность Танаат-Гладзорского монастыря. В основном это надписи дарственного характера, связанные со строительством или эпитафии, высеченные из хачкарах и могильных камнях.

В новооткрытых эпиграфических памятниках упоминается о нескольких реконструкциях входящей в архитектурный комплекс церкви-базилики, строительстве смежных, до сих пор не известных нам зданий, дарах, пожалованных монастырскому центру и т. д. В эпитафиях новооткрытых хачкаров и могильных камней содержатся ценные сведения о замечательных учителях, ученых-наставниках и ректорах Гладзорского университета, а также о представителях видных княжеских домов Вайоц Дзора XIII—XIV веков.

Настоящее издание эпиграфических памятников является полным собранием всех больших и малых надписей, сохранившихся в Танаат-Гладзорском архитектурном комплексе и в его окрестностях (содержит 105 надписей). Все эпиграфические памятники даны в адекватной расшифровке и с приложением комментариев.

Для обеспечения возможности их научной публикации надписей, проверки к копиям приложены соответствующие фотографии и графические рисунки.

[1] Тан — разведенный мацун (кислое молоко).

[2] Лишенные тана.

GLADZOR

(location, excavations, inscriptions)

Summary

In Medieval Armenia special attention was paid to training intellectuals to meet the spiritual and cultural demands of the time. Various educational institutions and schools were established for this purpose; such as Hovhannes Sarkavag's famous school in Ani, Mkhitar Gosh's in Nor Getik and other educational centres as those of Haghbat, Kecharis, Sis, Hromkla, Drazark, Moosh, Khor-Virap, Gladzor, Tatev, etc. There is scant information about these schools in historiography.

However, information concerning Gladzor University is comparatively abundant. Yet questions are still unsolved, enigmatic, requiring further research. It is common knowledge that Gladzor University was founded on the territory of the 13th century, by an Armenian statesman and military figure, Prince Prosh, in Vayots Dzor (Valley), in the 1280s and functioned till the 1340s. Scholars think that during the half-century activity of Gladzor, some 360 students graduated from the University. Several manuscripts were created and copied there on different scientific and cultural fields.

This higher school or Gladzor University, according to contemporaries, was not an ordinary monastery school like those which existed in well-known religious centres of Medieval Armenia; it was a kind of higher educational, all-round school or university, where not only theological and interpretative literature were taught but also the important branches of science and culture of that time. That was why contemporaries coming from different parts of Armenia, even remote Cilicia, to improve their education, spoke of Gladzor with great praise. For example, the scribe Mkrtich called Gladzor «the second glorious Athens», Tiratur from Cilicia «a great seminary», Mkhitar Yerzinkatsi «mother of wisdom», Hakob Tagortsi wrote: «I dare call it the second Athens and the capital of all wisdom» and scribe Kyuregh characterised it as «famous, holy monastery-university».

Many words of praise were expressed about the prominent teachers and head-masters of the University in Armenian historiography. Thus Nerses Mshetsi, the founder of the University

is characterized as «a great orator», «holy man», «much praised vardapet», «merited vardapet». ets. Yessaih Nchetsi, Nersēs Mchetsi's follower, is called by Mkrtich Tegheniatsi «most wise rabbi and spiritual father» or «most genius philosopher and head-master», «universal light among head-masters», while Hakob Tagortsi called him «meditating orator of all Armenians and radiant light of all holy church children», etc.

In spite of the authority and fame of Gladzor University, problems concerning its location, circumstances connected with its founding and its activities long remained unsolved in Armenology. The problem was where to look for the remains of the University and its outstanding teachers, in which part on the Proshian estates to search for them.

To solve the problems of location of this famous centre, the chair of archaeology, ethnography and source studies of the Yerevan State University organized an expedition in 1969. The latter had to study all evidence contained in historiographical records, historical and philological researches as well as stone inscriptions which referred to Gladzor and could aid in clarifying the site where the University functioned, as well as to begin archaeological excavations in the most probable places.

After getting acquainted with written source records and studies, the expedition in May-June of 1970 went to Vayots Dzor (Valley) several times and by means of excavations and special diggings, got acquainted with the possible site of Gladzor University.

Eventually, it was decided to begin excavations in the village of Vernashen, Yeghegnadzor, 5—6 kilometers northeast on the territory of the Tanahat monastic complex, considering that location the most probable for Gladzor University.

Tombstones, discovered during excavations, bearing the names of teachers and head-masters of the University, some architectural constructions intended to serve educational and economic purposes, as well as some relative data discovered during excavations, being completed by the written evidence previously known to us, made it possible to confirm finally the fact that Gladzor University functioned in the Tanahat Monastery complex.

Excavations also revealed that the newly discovered ancient church of Tanahat is a basilic architectural monument founded perhaps during the 5—7th centuries. According to historians it was in 735 that the remains of the famous historiographer and religious figure, Stepanos Syunetsi, killed in Moz, were placed there, where the people of Tanahat erected a small chapel. The ruins of that chapel were found near the southeast corner of the basilic church.

In the 11—12 th centuries, the basilic church was destroyed by foreign invaders. Vasak Khaghbakian, who possessed the Tanahat monastery complex too, reconstructed it in 1215 under the supervision of Father Sarkavag. The reconstructed church bore the name of St. Stepanos. That is testified by the newly discovred inscriptions on donatlons written at the request of the four sons of Prince Liparit of the Orbelian family, which stated that they had made many valuable gifts to the St. Stepanos church of the Tanahat monastery.

The Tanahat monastery flourished especially during the lifetime of Vasak's son, Prince Prosh (1223—1284). In the years 1273—79, on the order of Prince Prosh, a new dome-shaped church called St. Stepanos, was erected a little to the north of the basilic church. During those years the basilic church underwent slight reconstruction, which is mentioned in newly discovered epigraphic inscriptions. It was probably at that time that the four new cells were added to the basilic church as well as the gavit (entrance hall) of the church. The basilica had annexed buildings of economic significance too. Excavations there uncovered tonírs (for baking the national bread), sánd (special tool for threshing grain), kantégh (a kind of lighting), stone pans for dough, kitchen and dining-room earthenware, metalware, knives, etc.

In 1282, on the invitation of Prince Prosh, Nerses Mshetsi with his pupils Yessaih Nchetsi, Davit Sasnetsi, Stepanos and others, went to the monastery of Tanahat from Msho Arakelots monastery and there founded Gladzor University. The reconstructed basilic church was used as a university building with six working cells, newly-built gavit and economic divisions.

In 1284 Nerses Mshetsi died and was buried in Tanahat-Gladzor. The chapel-sepulchre was perhaps built on that tomb.

University teachers and head-masters such as Davit Sasnetsi, Stepanos, Grigor and others also died in Tanahat-Gladzor, and were buried under the eastern wall of the St. Stepanos dome-shaped church, in one row. Their tomb-stones, with corresponding epitaphs, were uncovered during excavations.

Yessaih Nchetsi, rector of the university and a great scientist, died in 1338. During his lifetime, he was highly appreciated by his contemporaries and was considered a saint. That was why he was buried in the northeastern alcove of the university building (basilic church), though it was against the law of the Armenian church, according to which burials inside the church were forbidden.

Though in the 1340 s Gladzor University broke off its work because of the decrease in the Proshian noble family's political influence and economic power, its pupils continued their spi-

ritual-cultural, scientific-educational activity in various monastery complexes. Especially worthy mentioning are the school founded by Tiratur of Cilicia in Hermon monastery, Hovhan Vorotnetsi's school in Tatev, Mkhitar Sasnetsi's in Metsop, rabbi Mkrtichs school in Tegheniats monastery and others.

The activities of Gladzor University at the Tanahat monastery complex during those years increased its authority among the nēighbouring population. Several donations (land, mills, gardens, money) made from 1280 to 1350 to the Tanahat monastēry are inscribed on the walls of the St. Stepanos church, among which the names of outstanding figures, members of noble families are often to be found.

The unstable political situation in Armēnia in the 15—16 th centuriēs, the incessant Turkish-Persian wars, mass dislocation of the Armenian population by the Persian king, Shah Abbas in 1604—05, caused the devastation of the Tanahat-Gladzor monastery. The monks were dispersed, the monastēry captured, the main part of the monumental complex was burned to ashes. Hence both the name and the location of Gladzor were forgotten.

In the following chapters of the study, we pay special attention to archaeological objects such as implements, weapons, productive tools, earthenware, etc. Those findings will be discussed separately, in corresponding chapters.

The study of archaeological objects from Tanahat-Gladzor showed that in the 13—14 th centuries, the monastery-complex was very populated, had close ties with big craft centres—which accounts for the presence of some non-local objects there.

Excavations also revealed that besides the monks at Tanahat-Gladzor craftsmen and peasants also lived there; they supplied the monastery and the nearby population with everything needed. The scarcity of objects referring to the material culture may, perhaps, be explained by the cultural and monastic nature of that centre. According to the historian S. Orbelian, the monks of Tanahat devoted themselves to rēligious fervence and avoided several kinds of food. They were ēven deprived of tan (a national drink made of dairy products) that was the reason why that spiritual centre was called Tanahat monastery and its members—Tanahatians.

Due to findings on the territory of the Tanahat—Gladzor complex, fifty new complete or fragmentary inscriptional originals were found, of which one-tenth enriched and completed the inscriptions already published by previous scholars or clarified their decipherings. The others are new inscriptions which spread new light on the cultural and economic activity of the Tanahat—Gladzor complex. On the whole they are dona-

tary and constructional in nature or appear as epitaphs carved on khachkars (cross stones) or tombstones.

Newly discovered records explain some reconstructive works of the basilic church, supplementary building still unknown to us and some donations to the monastic centre and other questions. There is valuable evidence about the teachers and headmasters of Gladzor, as well as of the prominent representatives of the noble families of Vayots Dzor (Valley) in the 13—14 th centuries.

The present publication of inscriptions in origin concerning the Tanahat—Gladzor memorial complex and the inscriptions found on the surrounding territory is a collection containing 105 inscriptions. All the inscriptions are quoted according to their identical decipherings and interpretations.

To ensure the scientific approach to inscriptions and the exactness of the copies, photographs and drawings are included.

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ՍԿԶԲՆԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

ա) Սկզբնաղբյուրներ

1. *Ժամանակագրութիւն Սամուէլի քահանայի Անեցւոյ, Վաղարշապատ, 1893։*
2. *ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, կազմեց Լ. Խաչիկյան, Երևան, 1950։*
3. *Մխիթարայ Այրիվանեցւոյ Պատմութիւն հայոց ի լույս ընծայեաց Մ. Էմին, Մոսկվա, 1860։*
4. *Մովսէս Կաղանկատուացի, Պատմութիւն Աղվանից աշխարհի, քննական բնագիր։*
5. *Յայսմաւուրք, կ. Պոլիս, 1730։*
6. *Պատմութիւն նահանգին Սիսական, արարեալ Ստեփաննոսի Օրբէլեան արքեպիսկոպոսի Սիւնեաց, Թիֆլիս, 1910։*

բ) Ուսումնասիրություններ

1. *Ալիշան Ղ., Սիսական, Վենետիկ, 1893։*
2. *Անթափյան Փ., Արդյո՞ք հայ առաջին համալսարանը Գլաձորն է, Բանբեր Երևանի համալսարանի, 1974, № 2։*
3. *Առաքելյան Բ., Քաղաքները և արհեստները Հայաստանում 9—13-րդ դարերում, հ. 1, Երևան, 1958։*
4. *Առաքելյան Բ., Կարախանյան Գր., Գառնի 3, Երևան, 1962։*
5. *Ավագյան Ս., Վիմական արձանագրությունների բառաքննություն, Երևան, 1978։*
6. *Ավագյան Ս., Վիմական արձանագրությունների հնչյունաբանություն, Երևան, 1973։*
7. *Ավետիսյան Ա., Հայկական մանրանկարչության Գլաձորի դպրոցը, Երևան, 1971։*
8. *Ավետիսյան Ա., Գլաձորի համալսարանը, «Էջմիածին», 1956 № № 4—5։*
9. *Ավետիսյան Ա., Գլաձորի համալսարանի տեղադրության մասին, Պատմա-բանասիրական հանդես, 1967, № 1։*
10. *Բարայան Ֆ., Միջնադարյան Հայաստանի գեղարվեստական խեցեղենի գարդաձևերը, Երևան, 1981։*
11. *Գրիգորյան Գր., Սյունիքը Օրբելյանների օրոք, Երևան, 1981։*

12. Դիվան հայ վիմագրության, պրակ 3, կազմեց Ս. Բարխուդարյան, Երևան, 1967։
13. Երևան քաղաքի պատմության թանգարանի կատալոգ, կազմեց Ս. Եսայանը, Երևան, 1964։
14. Լալայան Ե., Շարուր—Դարալագեազ, Ա մասն, Վայոց Ձոր, տե՛ս, «Ազգագրական հանդես», գիրք 12, 1904, Թիֆլիս, 1905։
15. Խաչերյան Լ., Պատմական աղբյուրներում Գլաձորի հիշատակության հարցի շուրջը, տե՛ս ԳԱ Տեղեկագիր, 1965, № 10։
16. Խաչերյան Լ., Գլաձորի համալսարանը, Երևան, 1973։
17. Հակոբյան Ն., Միջնադարյան Հայաստանի գեղարվեստական մետաղը. IX—XIII դարերում, տե՛ս Հայաստանի հնագիտական հուշարձաններ, № 10, Երևան, 1981։
18. Հայ ժողովրդի պատմություն, ՀՍՍՀ ԳԱ, հ. 3, Երևան, 1971։
19. Հարությունյան Ս., Անբերդ, Երևան, 1978։
20. Հովսեփյան Գ., Խաղբակեանք կամ Պռոշեանք հայոց պատմության մէջ, Բ հրատարակություն, Անթիլիաս—Լիբանան, 969։
21. Ղարիբյան Ի., Գլաձորի համալսարանի պեղումները, Բանբեր Երևանի համալսարանի, 1971, № 2։
22. Ղարիբյան Ի., Լոռե ամրոցի մատուռ-դամբարանը և նրա խնջեղենը, Պատմա-բանասիրական հանդես, 1969, № 1։
23. Ղաֆադարյան Կ., Դվին քաղաքը և նրա պեղումները, Երևան, 1952։
24. Մաթևոսյան Ա., Հիրավի, ե՞րբ և որտե՞ղ է հիմնադրվել Գլաձորի համալսարանը, տե՛ս «Գարուն», 1980, № 7։
25. Մայր ցուցակ ձեռագրաց սրբոց Յակոբեանց, կազմեց Ն. Պողարյան, Երուսաղեմ, հ. 2, 1967։
26. Սաղումյան Ս., Նորահայտ վիմագրեր Խաղբակյան տոհմի մասին, տե՛ս լրաբեր հասարակական գիտությունների, 1978, № 5։
27. *Левиатов*, Украшения на карасах из старой Ганджи, см. Известия АН Азербайджанской ССР, 1945, № 8.
28. *Орбели И.*, Развалини Ани, СПБ, 1911.
29. *Чубинов Г.*, Декоративное убранство анийских карасов, см. Христянский Восток, том 5, вып. I, Петроград, 1916.
30. *Шелковников Б.*, Художественная керамика двинских раскопок, Տեղեկագիր ՍՍՀՄ ԳԱ Հայկական ֆիլիալի, 1940, №№ 4—5։
31. *Шелковников Б.*, Керамика и стекло из раскопок города Двина, Պատմության թանգարանի գիտական աշխատությունների ժողովածու, № 4, 1952։

ՑԱՆԿԵՐ*

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐ ԵՎ ՏՈՀՄԱՆՈՒՆՆԵՐ

Աբրահամ, որի հիշատակին կանգնեցվել է խաչքար 152
Արրահամյան Ա. 15
Ալիշան Ղ. 11—12, 16—17, 33—35, 37, 39, 43, 45, 61, 102, 104, 109—111, 114—117, 119—120, 122, 124—131, 133, 155—157, 173, 175, 176
Աճառյան Հր. 165, 172
Ամադ, որդի Վահրամ Շահուռնեցու 121, 135
Ամիրաւագ, որի համար խաչքար են կանգնեցրել 155
Ամիր Սարգիս, խաչքար կանգնեցնող 176
Ամիրշահ, հոգացող մատուռի ծախսի 110, 128
Ամիրշահ, խաչքար կանգնեցնող 154
Անթափյան Փ. 52
Ապաղա ղան 109
Առաքելյան Բ. 45, 71—72, 76, 79 83, 84, 86, 89, 94—98
Առաքելյան Ս. 28
Աճադ, որդի էշլի Պռոշյանի 123
Ասլան Ափայիս, Տարսայիճ Օրբելյանի ուսուցիչ 119—129
Ասմարյան Հր. 15
Ավագ (Զաքարյան) 7, 106
Ավագ-տեր վարդապետ 52
Ավագյան Ս. 104, 118, 120, 125, 151, 155
Ավետիսյան Ա. 12—13, 18, 21, 43
Արղութէս, նվիրատու սբ. Նշանին 137—138
Արղուն 113
Արգութան, կին Խաչատուրի, խաչքար կանգնեցնողի 143
Արեւհատ, նվիրատու 130
Ափթախթուն, ամուսին Խալաջահի որդի Վաղթանկի 119, 157
Ափքսուլիտ, նվիրատու 132—133

Բաբայան Տ. 96, 97
Բագրատունիներ 5
Բարխուդարյան Ս. 14, 16, 18, 24, 103, 104, 106, 108, 109, 111, 113, 114, 116—119, 124—126, 129—132, 134, 138, 148, 154—157, 168—169, 173, 175
Բեշքեն, որդի Բուրթել Օրբելյանի 135
Բորինայ, նվիրատու Թանահատի վանքին 131
Բուրակ, մեծ իշխան, Քաղված Հրազդանի շրջ. Մեղրաձոր գյուղի վանքում 125—126
Բուբայիս, Քոռ Սամադալի 125—126
Բուղիկ որդի Խալթիկի 122
Բուսայիդ խան 46
Բուրթել Օրբելյան 135

Գեորգի Լաշա, Քագավոր վրաց 6, 24, 106
Գոնցա, ամուսին Վահրամ Շուհուռնեցու 120, 121

---

*Ցանկերը կազմեց Ն. Շ. Պողոսյանը։

Գորգա, հիշատակագիր 175
Գրիգոր, խաչքար կանգնեցնող 153
Գրիգոր, խաչքար քանդակող 135
Գրիգոր, հիշատակագիր 163, 175
Գրիգոր Անավարզեցի 46
Գրիգոր գրիչ 49, 53, 56, 59
Գրիգոր Նյուսացի 34, 58
Գրիգոր Տաթևացի 49, 55
Գրիգոր, Գրիգոր րաբունի 9, 59, 62, 160
Գրիգոր քահանա 160—161
Գրիգորյան Գր. 37, 127, 135
Գուգի (Գուգուն), Բեչքեն Օրբելյանի որդի 134—135
Գուռնիկ, կին Ուտարի, նվիրատու 133

Դասապետ, հիշատակագիր 171, 172
Դավթյան Դ. 14
Դավիթ Գերկեցի 50
Դավիթ Սասնեցի 9, 49—52, 55, 58, 62, 161
Դավիթ քահանա, հիշատակագիր 160, 162 (մահ. 1322 թ.)
Դաւիթ քահանա մյուս, հիշատակագիր 173
Դատոս, որի պատվին խաչքար է կանգնեցվել 144
Դեղ, նպաստել է Սբ. Ստեփանոսի մատուռի շինարարությանը 110

Եսայան Ս. 94
Եսայի Նչեցի 8, 29, 34, 44—47, 49, 50, 52, 53, 55, 56, 59, 61, 62, 65

Ջաքարե 5
Ջաքարյաններ 5, 105

Էաչի Պռոշյան 109, 116, 117, 123
Էլդուզմիշ, հիշատակագիր 166
Էլիկում, որդի Լիպարտի 37, 126
Էլխութկու, որդի Էաչի Պռոշյան 123
Էավէս, որի հիշատակին խաչքար է կանգնեցվել 175
Էսուկան, պատարագ ստացող 130
Էփրեմ վարդապետ, Թանահատի վանքի առաջնորդ 124

Թաթէոս քահանա, հիշատակագիր 170
Թաթիկյան Վ. 15
Թաճեր, դուստր Ուբանա 116, 122
Թամխլեք, դուստր Մխիթարի Քոռ Խելաշահի 112, 114, 115
Թէիկ, նվիրատու 129
Թորգոմեան 109
Թորոս Տարոնացի, մանրանկարիչ 55

Իւան որդի Լիպարտի 37, 126, 127
Իվանե Զաքարյան, աթաբեկ 5—7, 24, 106
Իւանի, հիշատակագիր 171
Իվանի, որդի Խալխիկի 122, 130

Լալայան Եղվ. 11, 12, 15, 102
Լիպարիտ Օրբելյան 17, 37, 38, 46, 62, 126
Լևիաստով 87

Խաթուն, դուստր Խալաշի 112, 113
Խալխիկ, նվիրատու Թանահատի վանքի 122, 130
Խաղրակ, Խաղրակյան 6, 7, 102, 104, 141
Խաչատուր, եղբայր Մանվել քահանայի 174
Խաչատուր, խաչքար կանգնեցնող 143
Խաչատուր Ակնհաղթ փիլիսոփա 107
Խաչատրյան Ս. 15
Խաչերյան Լ. 13, 16, 43, 44, 51—53, 58
Խաչիկյան Լ. 15, 34
Խելաշահ, նորոգող բազիլիկ եկեղեցու 39, 40, 62, 112, 115, 116, 117, 119, 159
Խոանդղէ, կողոկից Ջումլի Պռոշյան 123, 124
Խոշաք իշխան 113
Խութլուբեկ, որդի Մխիթարի, Քոռ Խելաշահի 112—114, 116

Կարախանյան Գր. 45, 71, 72, 79, 84, 86, 88, 89, 94, 98
Կարապետ, եղբայր Դասապետ վարդապետի, նպաստել են Գոշավանքի կառուցմանը 170
Կիրակոս Ծրգնկացի 59
Կիրակոս վարդապետ Գետկեցի, Տարսայիճ Օրբելյանի ուսուցիչ 120
Կիրիոն րաբունապետ (Կիուրիոն) 50, 59
Կյուրեղ րաբունի, գրիչ 8, 50
Կոզեսալ աղա, հիշատակագիր 165, 166
Կոլոմբոս 95
Կուկա (Կուկ, Գուգու, Գուգա, Գուգի) 135

Հակոբ Թագորցի, գրիչ 8, 45, 46
Հակոբ կաթողիկոս 109
Հակոբյան Ն. 74
Հակոբյան Ռ. 15
Հայկազեանց 8, 109
Հասան, եղբայր Խութլուբեկի 113
Հասան, որդի Մխիթարի, Քոռ Խելաշահի 112
Հասան, որդի Պռոշի 109, 113, 116, 123
Հասան, որդի Վահրամ Շահուռնեցու 121
Հասիկ, արհեստանոցի (ձիթհանքի) կառուցող 118
Հարությունյան Ս. 69, 71, 72, 84, 89
Հովհաննես գրիչ 60
Հովհաննես Ծրգնկացի 59
Հովհաննես Որոտնեցի 55, 65
Հովհաննես Սարկավագ 52
Հովհաննես վարդապետ 44, 47
Հովսեփ գրիչ 46
Հովսեփյան Գ., 5, 12, 13, 16, 17, 19, 24, 33—35, 37, 43, 45, 46, 49, 53, 55—58, 64, 102, 104, 107—111, 113—120, 122, 126—131, 133, 144, 156, 164, 175, 176

Ղարիբյան Ի. 58, 90
Ղաֆադարյան Կ. 67, 70, 71, 89, 93, 96, 97, 100

Մաթևոսյան Ա. 15, 43
Մաթևոսյան Ս. 15, 16, 18, 22, 54
Մահեւանա քահանա, հիշատակագիր 156
Մահևանյան տոհմ 156
Մամախաթուն Պռոշյան 116, 117
Մամբսթե, հիշատակագիր 157, 164, 165
Մանուէլ քահանա, խաչքար կանգնեցնող 176
Մաշտոց կաթողիկոս 45
Մատթեոս Կիլիկեցի, գրիչ 33
Մարգարյան Հ. 15
Մեթթար, նվիրատու Թանահատի վանքի 128, 129
Մելքոնյան Հ. 15
Մեսրոպ Մաշտոց 52
Միսար պարոն, հիշատակագիր 158
Մխիթար Գոշ 44, 49, 90
Մխիթար, հիշատակագիր 155
Մխիթար, որի պատվին խաչքար է կանգնեցվել 144
Մխիթար Այրիվանեցի 6, 19
Մխիթար Ծրգնկացի 8
Մխիթար, որդի Խելաշահի 112, 115, 117 (?)
Մխիթար Սասնեցի 59, 65
Մկրէմ, որդի Վասակի 6, 109
Մկրտիչ, Սպիտակավոր Աստվածածին վանքի առաջնորդ 50
Մկրտիչ գրիչ 8, 34
Մկրտիչ Թեղենեաց րաբունի 8, 45, 59, 65
Մովսես Դասխուրանցի 19
Մովսես Կաղանկատվացի 18, 19
Մովսես Կրոնավոր 53
Մուքէլ, խաչքար կանգնեցնող 145
Մուրատ-Փաշէս, նվիրատու Թանահատի վանքին 130

Յակոբ քահանա, հիշատակագիր 168
Յեսու դպիր, հիշատակագիր 164
Յովհաննես քահանա, խաչքար կանգնեցնող 153
Յովանիս, հիշատակագիր 174

Յովանիս, որի հիշատակին խաչքար են կանգնեցրել 150

Նաթիլ, դուստր Ամադ Շահուռնեցու 135
Նարինջ, կին Խութլուբեկի 116
Ներսես Մշեցի 8, 33, 34, 41, 45, 47, 49, 52, 55, 56, 62
Ներսես քահանա, հիշատակագիր 176

Շահ Աբաս 66, 144
Շահզաման, խաչքար կանգնեցնող 144
Շելկովնիկով Բ. 89
Շաւթէս, նվիրատու 134

Ջալէխ, հիշատակագիր 157
Ջեսար Օրբելյան 17, 46
Ջուբինով Գ. 89

Պապաք, որդի Վասակի 6, 109, 113
Պելիս, հիշատակագիր 172
Պետրոս, նվիրատու 127, 128
Պետրոս, որի համար խաչքար են կանգնեցրել 128, 129
Պետրոս քահանա, հիշատակագիր, 167
Պետրոսյան Հ. 15,
Պլնա, որդի Սմբատա Քոռ Լիպարտի, տեր Փոնձաքաղի 124, 125
Պողարյան Ն. 50
Պողոս վարդապետ 46
Պռոշ, Պռօշ Մեծ իշխան, որդի Վասակի, նաև Պռոշ Խաղրակյան 6, 7, 12, 20, 39, 43, 62, 109, 110, 116
Պռոշյաններ 8, 12, 16, 17, 35, 65, 102, 108, 110, 123

Ջալալյանց Ս. 102, 113
Ջանփոլադյան Հո. 104
Ջումնա, Քոռ Ամիր Հասանի, որդի էալի Պռոշյանի 123

Սահակ, նպաստել է ավանդատան շինությանը 111
Սախուխ, Խալթի որդի Իվանի կինը 130
Սաղումյան Ս. 24, 105
Սամադալ, Բուբայի պապ 125
Սամուել Անեցի 47, 52
Սանճար, ամուսին Թամվելքի 114, 115
Սարգաւագ, խաչքար կանգնեցնող 148
Սարգիս, խաչքար կանգնեցնող 174
Սարգիս, հիշատակագիր 174, 175
Սարգիս, նվիրատու Թանահատի վանքի 125
Սարգիս, որի հշատակին խաչքար են կանգնեցրել 152
Սարգիս աբեղա 56, 59
Սարգիս, եղբայր Խութլուբեկի 113
Սարգիս, Քոռ Պռոշ Մեծի 136
Սարգիս Մեծ 5
Սարգիս, որդի Մխիթարի, Քոռ Խելաշահի 112
Սարգիս րաբունի 9, 56, 58, 59, 62, 160, 161
Սարգիս սպասավոր բանի 56
Սարգիս քահանա 56—59, 162—164
Սարգսյան Գ. 15
Սարկաւագ, Թանահատի վանքի առաջնորդ 6, 24, 39, 62, 105, 106, 137,
Սարքիս սարքաւագ 132
Սեւադա, հիշատակագիր 156
Սիմեւոն, խաչքար կանգնեցնող 175
Սիմիան (Սիմեոն) 117
Սմպատ, որդի Լիպարտի 37, 126
Ստեփանոս աբեղա, խաչքար կանգնեցնող 55, 56, 149
Ստեփանոս Նախավկա 35, 39, 63
Ստեփանոս Սյունեցի եպիսկոպոս 11, 15, 17, 19—20, 26, 33, 34, 39, 62, 63, 107
Ստեփանոս րաբունի, գրիչ 9, 50, 55, 62
Ստեփանոս Օրբելյան, պատմիչ 6, 13, 16, 19, 23, 26, 33, 34, 37, 39, 46, 61, 68, 72, 101, 125
Սուսա, ամուսին Պլնայի 124

Վախթանգ, որդի Խելաշահի 41, 112, 158, 159
Վահրամ (Վարհամ) Շահուռնեցի, տեր Երերանի 120, 122, 148
Վանական, որի համար խաչքար են կանգնեցրել 146
Վանական վարդապետ 44, 49
Վանենի, հիշատակագիր 155
Վաշներ, որի համար խաչքար են կանգնեցրել 151
Վաչէ, որի համար խաչքար են կանգնեցրել 146
Վարդան վարդապետ Արևելցի 42, 44, 49
Վարդանյան Վ. 15
Վարդաշահ, խաչքար կանգնեցնող 17
Վասակ, որդի Հաղրակայ Խաղրակի (Վասակ Խաղրակյան) 6, 7, 24, 39, 62, 105

Տարսայիճ Օրբելյան, որդի Լիպարտի 37, 120, 126
Տեր-Ստեփանոս աբեղա, հիշատակագիր 149, 160
Տեր-Ստեփանոս, առաջնորդ Արատեսի վանքի 24
Տիրատուր Կիլիկեցի, րաբունի, րաբունապետ 49, 52, 53, 59, 65

Ուտար, ամուսին Գուռճիկի, նվիրատու 133
Ուքան, որդի Վահրամ Շահուռնեցու 121, 122

Փախրադալա, որդի Լիպարտի 37, 126

Քալանթարյան Ա. 96
Քաչբերունի 102

Օրբելյաններ 17, 37, 62, 116, 120, 135

ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐ ԵՎ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐ

Աբեղք 8, 33
Աղալտեղի, հանդամաս 116
Աղավնաձոր, գյուղ Սղեգնաձորի շրջ. 135
Աղբերց, Աղբերից վանք 12, 15, 32, 41, 45, 60, 61, 64
Աղթամարի տաճար 70
Աղվանից աշխարհ 18, 19
Անհբերդ 69, 71, 84, 89, 91, 101
Անդրկովկաս 93, 100
Անի 69, 74, 82, 88—89—91
Այրարատյան նահանգ 5
Արատեսի վանք 24
Արևելյան Հայաստան 12, 46, 50
Առաքելոց վանք Մուշում 42, 43, 49, 55, 62
Աստվածածին եկեղեցի Աղավնաձորի 114
Աստվածածին եկեղեցի Հերհերում 118, 121
Աւագ ական չրաղաց, նվիրել են Թանահատի վանքին 123
Աւանշենց այգի, նվիրել են Թանահատի վանքին 124

Բազիլիկ եկեղեցի Թանահատում 22, 25—29, 32, 35, 39—41, 44, 47, 49, 62, 63, 72, 105, 111, 113, 135, 137, 139, 141, 142, 144, 147—150, 157—159, 165—167
Բալկանյան թերակղզի 74
Բարգուշատ 24
Բջնի 5, 6, 76, 84, 89, 94, 101, 172
Բոլորաբերդ 6, 12

Գայլաբենց հող, հանդամաս 113
Գանձակ 87
Գառնի 41, 45, 71, 72, 76, 79, 80, 82, 84, 88—91, 94, 101
Գեղարքունիք 5
Գետիկի վանք 172
Գլաձոր, գյուղ Սղեգնաձորի շրջանում 13, 14, 17, 131
Գլաձոր, Գայլեձոր, Գայլիձոր, Գայլաձոր, վանք 11—17, 31, 33—35, 42, 43, 45, 46, 49, 52, 53, 55, 56, 58—62, 64, 67, 70, 72, 79, 83, 88, 90, 93, 95, 96
Գլաձորի համալսարան 11—18, 33—35, 41, 43—47, 49—53, 58—63, 65, 66, 149, 162
Գոյաբաս, գյուղատեղի Կարմրաշեն գյուղի տարածքում 138
Գևորգ սբ. եկեղեցի Վերնաշենում 17

Դմանիս 82
Դվին 5, 6, 67, 70, 71, 76, 82, 88—91, 94, 96

Սղեգաց ձոր 24
Սղեգիս 84
Սղեգնաձորի շրջան 8, 9, 13, 14, 125, 131
Սրբրան (Հերհեր), բնակավայր Վայոց ձորում 120—122, 135
Սրգնկայի վանք 53
Սրուսաղեմ 34, 50
Սրևան 8, 14, 15, 34, 45, 63, 69, 71, 74, 76, 94

Էլրի գետակ Սղեգնաձորի շրջանում 154
Էջմիածնի Մայր տաճար 107

Թանահատ-Գլաձոր, 10, 14, 15, 18, 44, 47, 49, 60, 62—65, 68, 69, 72, 76—79, 81, 84, 85, 88, 90, 93—95, 98, 101—103, 125, 144, 146, 150, 154, 157, 176
Թանահատ, Թանատ, Թանահատի վանք 6, 7, 9—11, 13—15, 17—24, 28, 31, 33—43, 49—50, 55, 58, 60—66, 105, 106, 116, 126, 144, 155, 176
Թեժառույք, գյուղատեղի Հրազդանի շրջանում, այժմ Մեղրաձոր 126
Թեղենաց վանք 65
Թիֆլիս 19
Թուրքմենչայի պայմանագիր 14, 66

Իրան 83

Լոռի 5, 41, 75, 82, 84, 89—91, 94, 101

Խալին ըղալին հողերն, հանդամս 121
Խաչեն 6
Խաչի սբ. վանք Արկազի, Արկազեան սեռյակ 11, 19, 39, 63, 176
Խորվիրապի վանք 42

Կամո 94
Կարմրաշեն, գյուղ Սղեգնաձորի շրջանում 138
Կապան 84
Կեչառիս 24
Կիլիկիա 7, 46
Կկուաքարի հող, հանդամաս 114
Կ. Պոլիս 42
Կումայրի 76, 94

Հակոբ սբ. եկեղեցի Վերնաշենում 17
Հաղարծին 72, 151
Հայաստան 5, 7, 11, 41, 46, 65, 68, 71, 72, 74, 77, 79, 83, 85, 88—90, 93—95, 100, 101, 171
Հառիճ 94
Հերհերի վանք 118, 129
Հերմոնի վանք 53, 59, 65
Հովհաննավանք 172
Հովվենց հող, հանդամաս 114
Հռոմ 19

Ղազարի սբ. վանք 43
Ղարավանք (Սև վանք) 11, 66

Մազմաննենց այգի՝ նվիրված Թանահատի վանքին 124
Մալիշկայի գետակ 11
Մամասի վանք, Քարագլուխ գյուղի տարածքում 135
Մեծոփա վանք, պարոց 53, 59, 65
Մհռակաձոր, գյուղատեղի 37, 126, 136, 140
Մոզ 11, 19, 63

Նախճավան 84
Նշան սբ. մատուռ-եկեղեցի 15—17, 21, 28, 29, 34, 35, 37, 38, 40, 43, 45, 47, 62, 117, 119 122, 144, 148, 152
Նոր Գետիկ 172
Նորավանք 114, 121
Նորավանք Վերին 50, 59

Շահմարդենց հող, նվիրված Թանահատի վանքին 137
Շղուտ, հանդամաս, նվիրված Թանահատի վանքին 137

Պաղեստին 74
Պառաւաձաւր, հանդամաս, նվիրված Թանահատի վանքին 137
Պեշքէնտ բերդ 11
Պիւլպիւլօրան 11

Ջատինավարի հող, նվիրված Թանահատի վանքին 125

Սելիմի քարավանատուն 46
Սիսական 16, 19, 104, 109, 110, 114—116, 118, 120, 122, 124, 126—129, 131, 133, 157, 172, 175—176
Սիրիա 74
Սխտորալէզ, (Խստորալէզ) այգի ժա-

Մանակակից նղեգնաձորի տարածքում 130, 131
Սյունիք 5, 19, 37, 53, 104, 116
Սպիտակավոր Աստվածածնի վանք 50, 131
Սոդք 5
Ստեփանոս սբ. եկեղեցի 12, 13, 15—17, 20, 21, 26—30, 33—35, 37—40, 42, 45, 47, 50, 55, 56, 58, 60, 62, 64, 65, 69, 72, 81, 84, 88, 96, 106, 108—110, 112—134, 136—138, 140, 143, 145—149, 154—156, 158—168
Սրկղունիք 6, 12

Վաղարշապատ 47
Վայոց ձոր 5—7, 12, 16, 24, 33—35, 46, 53, 56, 61, 66, 103, 105, 110, 118, 131, 133—135, 138, 151, 154, 158, 166, 170, 172
Վարագա սբ. Նշան 116, 118, 119
Վերին Ուլգյուր, հին գյուղատեղի Աղավնաձոր գյուղի տարածքում 135
Վերնաշեն 6, 9, 16, 28, 153
Վրաստան 5

Տաթևի համալսարան 55
Տաթևի վանք 53, 59, 65, 72
Տանձիկ, հին գյուղատեղի 114

Փոնձաթաղ, բնակավայր արդի նղեգնաձորի տարածքում 124, 125

Քարագլուխ, գյուղ նղեգնաձորի շրջանում 135
Քէօյլասար, գյուղատեղի 11
Քուլիպինա, գյուղատեղի 11

Օրեն կալե 82
Օրթաքենդ գյուղ (Գլաձոր գյուղ) 11, 14, 17, 131

ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ՏՈՆԵՐԻ ԱՆՈՒՆՆԵՐ

Անտոնի սբ. 122—123
Դավթի սբ. 110
Ջատկի 119
Թևկղի 129
Խաչգիւտի 130
Խաչի սբ. 123, 131
Մառգարդի 119, 133
Հակոբի սբ. 110
Նշանի սբ. 121
Սանդխտո 115
Սարգսի սբ. 37, 113, 133
Տեառնընդառաջ 117

ՏԵՔՍՏՈՒՄ ՏԵՂԱԴՐՎԱԾ ՆԿԱՐՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

Նկ. 1. Թանահատ-Գլաձորի հուշարձանախմբի հատակագիծը, ըստ ճարտարապետ Ս. Մաթևոսյանի, էջ 18:
Նկ. 2. Սբ. Ստեփանոս Եկեղեցուն հյուսիս-արևմուտքից հառող տարածությունը մինչև պեղումները, էջ 20:
Նկ. 3. Թանահատ վանքի հարավի կողմը մինչև պեղումները, էջ 22:
Նկ. 4. Բագիլիկ եկեղեցու կտրվածքներ և առանձին մանրամասներ, ըստ ճարտարապետ Ս. Մաթևոսյանի, էջ 22:
Նկ. 5. Բագիլիկ եկեղեցու ծածկի կիսակլոր կղմինդր, էջ 25:
Նկ. 6. Բագիլիկ եկեղեցու ատամնավոր ֆիվ, էջ 25:
Նկ. 7. Բագիլիկ եկեղեցու հյուսիսային խորաններ, էջ 27:
Նկ. 8. Նորահայտ բագիլիկ եկեղեցու կամարի fարերը, էջ 27:
Նկ. 9. Բագիլիկ եկեղեցու պեղումներով բացված սրահը և ավագ խորանը, էջ 29:
Նկ. 10. Սայլի նշեցուն վերագրվող տապանաքար, որ գտնվում է բագիլիկ եկեղեցու հյուսիսային խորանում, էջ 29:
Նկ. 11. Բագիլիկ եկեղեցին և հարակից տնտեսական շինությունները պեղումներից հետո, էջ 32:
Նկ. 12. Բագիլիկ եկեղեցու զավթի սյան խարիսխ, էջ 32:
Նկ. 13. Բագիլիկ եկեղեցու զավիթը պեղումներից հետո, էջ 35:
Նկ. 14. Նորահայտ խաչքար բագիլիկ եկեղեցու պեղումներից, էջ 36:
Նկ. 15. Նորահայտ խաչքար բագիլիկ եկեղեցու արևմտյան պատին, էջ 38:
Նկ. 16. Սբ. Նշան մատուռի մուտքի բարավորի բարձրաքանդակը, էջ 38:
Նկ. 17. Երիտասարդ աղջկա թաղակազարդ տապանաքար սբ. Ստեփանոսի գավթում, էջ 42:
Նկ. 18. Թանահատի վանքի գավթի տապանաքարերը պեղումներից հետո, էջ 42:
Նկ. 19. Նորահայտ արձանագրված խաչքար Թանահատ-Գլաձորից, էջ 44:
Նկ. 20. Բագիլիկ եկեղեցուց դեպի հարավ գտնվող նորահայտ բնակելի տուն բուխարիկով, էջ 44:
Նկ. 21. Թանահատ-Գլաձորը պեղումներից հետո հարավից, էջ 47:
Նկ. 22. Սեղանատունը պեղումներից հետո, էջ 48:
Նկ. 23. Պեղումներով հայտնաբերված հուշարձանների fարեր և ճարտարապետական մանրամասներ, էջ 51:
Նկ. 24. Նորահայտ խաչքար արևմտյան գերեզմանատանը, էջ 51:

Նկ. 25. Նորաճայտ ապագամարերի և նրանց վրա եղած արձանագրությունների գրչագրերը, ըստ Ս. Մաթևոսյանի, էջ 54:
Նկ. 26. Նորաճայտ խաչմար բազիլիկ եկեղեցու արևմտյան պատի մեջ, էջ 57:
Նկ. 27. Երկաթե դաշույն, բերի, էջ 68:
Նկ. 28. Երկաթե բահ, էջ 69:
Նկ. 29. Երկաթե մկրատ, էջ 70:
Նկ. 30. Երկաթե հառաթև խաչ, էջ 71:
Նկ. 31. Քրիստոսի վարքը պատկերող բռնազի կաթեղ-խնկանոց XI—XII դդ., էջ 73:
Նկ. 32. Բռնազի ծխամորճ, էջ 73:
Նկ. 33. Մետաղե տարբեր առարկաներ, էջ 75:
Նկ. 34. Ոսկերե օրիճգճներ, ապակե անոթոշ առարկաներ և երկաթե բռնակ, էջ 75:
Նկ. 35. Երկաթե մկրատի բեկ, մետաղե ձող և գամ, էջ 76:
Նկ. 36. Քարե տաշտի մի մաս, էջ 78:
Նկ. 37. Քարե սանդ, էջ 78:
Նկ. 38. Քարե սանդ վարսանդի հետ միասին, էջ 78:
Նկ. 39. Քարե կոկիչ, էջ 80:
Նկ. 40. Քարե անոթոշ գործիք, էջ 80:
Նկ. 41. Կավե հաստատակ անոթների կաթեղներ, էջ 82:
Նկ. 42. Կավե կճուճների կաթեղներ, էջ 82:
Նկ. 43. Կավե կճուճների ոճավորված կաթեղներ, էջ 85:
Նկ. 44. Կճուճի կանթ վարպետի նշանով, էջ 85:
Նկ. 45. Գոտկավոր կարասի ձևավորված շուրթեր, էջ 86:
Նկ. 46. Ալիքանման զարդով կարասների գոտիներ, էջ 87:
Նկ. 47. Կենդանիների պատկերներով գոտեզարդ կարասի բեկորներ, էջ 87:
Նկ. 48. Կավե կենցաղային խեցեղենի բեկորներ, էջ 91:
Նկ. 49. Կավե հեղուճների և ջրամանի ճատակներ, էջ 92:
Նկ. 50. Կավե ալիքանման զարդերով սափորների բեկորներ, էջ 92:
Նկ. 51. Կավե ձիթաճրագ, էջ 92:
Նկ. 52. Կավե ծխամորճ, էջ 95:
Նկ. 53. Կավե դաջազարդ ծխամորճների բեկորներ, էջ 95:
Նկ. 54. Ջնարակած սփսեի բեկոր, էջ 97:
Նկ. 55. Ջնարակապատ սփսեի բեկոր փորագիր զարդաճախշով, էջ 97:
Նկ. 56. Ջնարակած անոթների բեկորներ, էջ 98:
Նկ. 57. Հախճապակե թասի բեկոր, էջ 99:
Նկ. 58. Հախճապակե թասի շուրթ, վրան բուսական և կենդանական պատկերներ, էջ 99:
Նկ. 59. Հախճապակե անոթների բեկորներ, էջ 100:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Առաջաբան 5

Գլուխ առաջին

Գլաձորի համալսարանի տեղադրությունը և պեղումները 11

Գլուխ երկրորդ

Պեղումներով հայտնաբերված հնագիտական առարկաները 67

Գլուխ երրորդ

Թանահատ—Գլաձորի վանական համալիրի և մերձակայքի վիմական արձանագրությունները 102

Արձանագրությունների լուսանկարներ . . . 177

Резюме 221

Summary 226

Օգտագործված սկզբնաղբյուրներ և գրականություն . 231

Ցանկեր

Անձնանուններ և տոհմանուններ 233
Տեղանուններ և հուշարձաններ 238
Եկեղեցական տոների անուններ 240

Տեքստում տեղադրված նկարների ցանկ 241

ՂԱՐԻԲՋԱՆ
ԻԳԻՔ
ԳԱՐԵԳԻՆԻ

ԳԼԱՋՈՐ

(Տեղադրությունը,
պեղումները,
վիմագիր արձանագրությունները)

Հրատարակության է
ներկայացրել
Համալսարանի
Ինագիտության
և ազգագրության ամբիոնը

Լուսանկարները
Ռ. Ո. Հակոբյանի

Հրատարակչության խմբագիր
Դ. Վ. Պետրոսյան

Նկարիչ
Լ. Ա. Սադոյան

Գեղարվեստական խմբագիր
Ն. Ա. Թովմասյան

Տեխնիկական խմբագրությունը
և մակետը Ֆ. Գ. Յոնոյանի

Վերստուգող սրբագրիչ
Մ. Գ. Յավրյան

ԻԲ 614: Հանձնված է շարվածքի 08. 06. 1983 թ.: Ստորագրված է տպագրության 12. 08. 1983 թ.: ՎՖ 07299: Չափսը 60×84¹/₁₆: Թուղթ № 1: Տառատեսակը՝ նորք և սովորական: Օֆսեթ տպագրություն: Տպագրական պայմանական 14,2 մամուլ: Հրատարակչական 11,2 մամուլ: Տպաքանակ 1500: Պատվեր 870: Գինը՝ 1 ռ. 50 կոպ.:
Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, Երևան, Մռավյան փ. № 1:
Издательство Ереванского университета, Ереван, ул. Мравяна № 1.

Երևանի համալսարանի տպարան, Երևան, Աբովյան փ. № 52:
Типография Ереванского университета, Ереван, ул. Абовяна № 52.